

LA VISIÓ DE GÈNERE: FAMÍLIA I
ESTRATÈGIES PATRIMONIALS A
CASTELLÓ DE LA PLANA (1580-1735)

Tesi doctoral

presentada per: Francesc Xavier Garcia Belmonte

dirigida per: Dra. Carmen Corona Marzol

Facultat de Ciències Humanes i Socials

Departament d'Història, Geografia i Art

Castelló de la Plana, Setembre-October de 2001

ABREVIATURES:

Arxiu Històric Municipal de Castelló (AHMC).

Arxiu Històric Provincial de Castelló (AHPC).

Arxiu parroquial de Santa Maria de Castelló. (APSMC).

Arxiu del Real Colegio Seminario del Corpus Christi de València (ACCC).

Arxiu del Regne de València (ARV).

Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA).

Museu d'Etnografia de Castelló (MEDCS)

NOTES METROLÒQUIES¹

LONGITUD PER A TEIXITS:

Braça:	9 pams
Vara:	2 colzes
Colze:	2 pams
Quart:	3 dits
Dit:	12 línies

Equivalències:

Vara a València i Castelló: 0,906 metres

Peu a València i Castelló: 0,302 metres

UNITATS DE SUPERFÍCIE:

Jovada:	6 cafissades
Quartó:	9 fanecades
Cafissada o jornal:	6 fanecades
Fanecada:	200 braces quadrades
Almut:	25 braces quadrades

Equivalències:

Fanecada a València i Castelló: 0,0831 hectàries

UNITATS DE VOLUM

Oli:

¹Una completa relació d'unitats de mesura que s'utilitzaven habitualment en el País Valencià al llarg dels segles XVI i XVIII la podem veure a: ARDIT, M.: *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)*. Ed. Curial, Barcelona: 1993, volum I, pàgines 219-223.

Carga: 12 arroves

Arrova: 30 lliures

Lliura: 12 unces

Vi i líquids en general:

Tonell: 100 pipes

Bóta: 60 càntirs

Pipa: 40 càntirs

Carga: 16 càntirs

Càntir: 4 quarts

Quart: 2 mitges

Mitja: 2 mitgetes

Mitgeta: 2 quartilles

Àrids:

Cafís: 6 fanegues

Fanega: 2 barcelles

Barcella: 4 almuts

Almud: 4 quarterons

Quarteró: 2 mitges

Equivalències:

Lliura d'oli a Castelló: 0,3794 litres

Càntir de vi a Castelló: 11,27 litres

Barcella a Castelló: 16,60 litres

UNITATS DE PES:

Escala fonamental:

Tonellada: 8 cargues

Carga:	10 arroves grosses
Arrova grossa:	36 lliures
Lliura:	12 unces
Unça:	4 quarts
Quart:	5 argenços
Argenç:	36 grans

Escala variant:

Carga:	3 quintars
Quintar:	4 arroves primes
Arrova prima:	30 lliures
Lliura:	12 unces

Equivalències:

Lliura a Castelló: 0,358 quilograms

MONEDA:

1 lliura	=	20 sous
1 sou	=	12 diners

ÍNDIX

I. INTRODUCCIÓ.....	8
<i>La vida de les dones en temps passats. Una excusa o una necessitat.</i>	
II. FONTS I METODOLOGIA.....	23
Fons.	24
Fons manuscrites.	29
Fons impreses.	41
Bibliografia.	42
Metodologia.	83
Consideració metodològica.	99
III. ESTAT DE LA QÜESTIÓ.....	104
Inicis i desenvolupament.	105
L'aportació espanyola.	119
Els estudis sobre l'Època Moderna.	121
IV. DONES, FAMÍLIA I PATRIMONI. CASTELLÓ ALS TEMPS MODERNS.	124
Capítol primer. La qüestió demogràfica i la qüestió econòmica.	125
1. La qüestió demogràfica.	126
1.1 La població de Castelló a través dels recomptes oficials.	126
1.2 Els recomptes «locals». Els registres parroquials.	130
2. Situació socio-econòmica a Castelló de la Plana a l'Època Moderna.	140

3. Les dones propietàries.	146
Capítol segon. El marc legal.	154
1. Compres i vendes.	157
2. Donacions per via no testamentària.	159
3. Testaments.	161
4. La germania.	163
5. El mercat matrimonial.	165
Capítol tercer. Les quatre aproximacions.	175
1. L'apropament patrimonial.	178
2. L'apropament social.	204
3. L'apropament sentimental.	217
3.1. Dona i control social. El discurs oficial.	220
3.2. La dona desordenada.	221
3.3. La dona mare.	225
4. L'apropament espacial.	228
4.1.- Història, Antropologia i notaris.	229
4.2. La tipologia dels habitatges.	236
4.2.1. Tipus de nuclis agrupats d'habitatges adossats.	238
4.2.2. Tipus d'habitatges aïllats. Alqueries.	241
4.3. Obrint la porta.	242
4.3.1. Entrada.	244
4.3.2. Espai de cuina/menjar.	245
4.3.3. Espai d'estança/menjar.	246
4.3.4. Espai de descans.	247
4.3.5. Espai de treball/magatzem.	249
4.3.6. Espai fora de l'àmbit urbà. Alqueries.	250

V. CONCLUSIONS.....	253
VI. MAPES, GRÀFICS I QUADRES.....	258
MAPES.....	259
GRÀFICS.....	264
QUADRES.....	266
VII. APÈNDIX DOCUMENTAL.....	294
VIII. APÈNDIX GRÀFIC.....	337

I. INTRODUCCIÓ.

La vida de les dones en temps passats. Una excusa o una necessitat.

“ El hombre, que tenía que subvenir para sí y su mujer y para sus futuros hijos, vió la creciente penosidad de su trabajo; la mujer previó los sufrimientos a que la Naturaleza había sometido a su sexo y, por si fuera poco, los que le impondría el varón, más fuerte que ella.” E. Kant. *Filosofía de la Historia. Comienzo presunto de la historia humana.* 1876

L'objectiu de la investigació que presentem és analitzar les transformacions ocorregudes en les famílies d'una ciutat valenciana de l'època foral pel que fa, sobretot, al seu patrimoni i tot el que suposa la circulació de béns i capitals tant dins de la pròpia família com en el cercle social que les condiona, des del punt de vista de les dones i de la construcció de les relacions de gènere.

La datació es cenyeix a uns anys que nosaltres destaquem perquè suposen un període que va entre l'anomenada crisi del segle XVII i la fi del sistema foral que acaba amb el canvi de dinastia regnant en l'Espanya moderna. El considerar el segle XVII com un temps de crisi no ens satisfà del tot encara que el 1580 la vila de Castelló de la Plana -i la resta del País Valencià- havia començat a sentir la desacceleració en el ritme de creixement demogràfic i econòmic del segle XVI. Aquest fenomen, lluny de ser una qüestió específica de les terres valencianes, fou generalitzat a tota Europa,

encara que es patiren amb major intensitat les seves conseqüències a l'Europa mediterrània. L'anomenada crisi del segle XVII s'allargà de manera general durant la primera meitat de la centúria, però no en totes les zones tingué ni la mateixa intensitat ni la mateixa cronologia.²

La progressiva pèrdua d'influència de l'Imperi Espanyol a Europa i al *Nuevo Mundo* afectà les terres valencianes sobretot pel que fa a la seva menor presència, no només en l'àmbit internacional, sinó també dins la pròpia política interna de la monarquia hispànica. A aquest caràcter perifèric i secundari s'afegí l'expulsió de quasi un terç de la població que treballava i vivia al País Valencià el 1609, els moriscos. L'entrebanc immediat que afectà l'economia i la societat fou molt fort, però també és cert que propicià un canvi dins les estructures socials i productives que afavoririen la seva recuperació des de la segona meitat del segle XVII.³ Les necessitats fiscals i militars de la

² L'anomenada crisi del segle XVII ha sigut un problema històric estudiat i debatut per molts historiadors i historiadores des dels anys cinquanta, voldríem destacar les aportacions de J. H. Elliot, P. Goubert, E. J. Hobsbawm, R. Mousnier, K. Thomas, C. Hill, etc. a la compilació de Trevor Aston a VV.AA.: *Crisis en Europa. 1560-1660*. Ed. Alianza, Madrid: 1983. També es pot consultar LUBLINSKAYA, A. D. : *La crisis del siglo XVII y la sociedad del absolutismo*. Ed. Crítica, Barcelona: 1979. VILLARI, R. : *Rebeldes y reformadores del siglo XVI al XVIII*. Barcelona: 1981 i ELLIOT, J. H., MOUSNIER, R., RAEFF, M., SMIT, J. W. i STONE, L. : *Revoluciones y rebeliones de la Europa Moderna*. Ed. Alianza, Madrid: 1972. Per a zones més concretes i dins la monarquia hispànica ELLIOT, J. H. : *La revolta Catalana*. Barcelona: 1966. PARKER, G. : *El ejército de Flandes y el Camino Español. 1567-1659*. Ed. Alianza, Madrid: 1976. VILLARI, R. : *La revuelta antiespañola en Nápoles*. Ed. Alianza, Madrid: 1979, o el dossier "Europa i Catalunya el 1640" 350 anys de la Revolució Catalana" a: *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*, número 9: 1991. Amb articles i comentaris d'Antonio Domínguez Ortiz, Ricardo García Cárcel, Bruno Anatra, Ignacio Atienza, Fernando Jesús Bouza, James Casey i Bernard Vincent.

³ Sobre la situació de crisi al País Valencià veure ARDIT, M.: *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)*. Ed. Curial, Barcelona: 1993. 2 volums. CISCAR PALLARÉS, E.: *Moriscos, nobles y repobladores. Estudios sobre el siglo XVII en Valencia*. València: 1993. CASEY, J. : " Los moriscos y el despoblamiento de Valencia". ELLIOT, J. H. ed. : *Poder y sociedad en la España de los Austrias*. Ed. Crítica, Barcelona: 1982, pàgines 224-247. FURIÓ, A. : *Història del País Valencià*. València. 1995. pàgines 309-362 o REGLÀ, J.: *Estudios sobre los moriscos*. València: 1964.

monarquia no es toparen, per a les seves satisfaccions, amb la resistència que sí trobaren els Àustries en altres dels seus territoris com ara Catalunya, Portugal, Nàpols o els Països Baixos. D'aquesta manera, Castelló de la Plana contribuiria, no sense deixar constància de la seva negativa⁴, a les despeses que el monarca demanava a la vila per a les campanyes en els Països Baixos o contra els corsaris i pirates que visitaven assíduament les costes valencianes. Hi ha un nombre important de notificacions del Consell de la ciutat demanant al rei que abaixara la quantitat que exigia al municipi per qualsevol afer, encara que les pressions sobre el govern municipal i la manca d'una clara i resolta oposició als seus desitjos entre les oligarquies del regne, van anar minant el poder autònom que l'ordenament foral garantia als Consells locals de pobles i viles en tot el País Valencià fins la pràctica desaparició total al començament del segle XVIII, després de la Guerra de Successió, el 1707.⁵ Aquest conflicte va suposar el trencament sobtat de l'expansió demogràfica i econòmica que experimentava, fins aleshores, el territori valencià i la resta de la Península.

Dins la societat valenciana el descontent de les classes més populars vers el sistema d'explotació feudal arribà al seu punt més alt al segon terç del Sis-cents durant l'anomenada Segona Germania, les causes d'aquest descontent s'han de veure tant en la millora de les condicions de vida de molts camperols com en la misèria en la qual s'hi trobaven d'altres, a més d'elements de tipus fiscal i judicial

⁴ Uns exemples d'açò es poden veure a: ARROYAS SERRANO, Magin.: *El Consell de Castellón en el siglo XVII*. Castelló de la Plana: 1989, pàgines 116-119, i també CASEY, James.: *El Regne de València al segle XVII*. Ed. Curial, Barcelona: 1981, pàgines 255-281.

⁵ PÉREZ APARICIO, C. : *De l'alçament maulet al triomf botifler*. València. 1981.

sobretot pel que fa a les resistències de molts camperols benestants a la pressió senyorial davant els tribunals. Els esclats violents es succeiran en zones molt concretes i foren ofegats ràpidament i amb violència des de l'Horta en 1663, fins al Camp de Morvedre en 1689. La interpretació d'aquests fets no està, ara per ara, aclarida tant en els seus orígens estructurals com en els motius que impulsaren als seus protagonistes.⁶

Si per una part l'existència d'una època conflictiva, (entenent per conflictivitat el desenvolupament d'actituds i formes d'actuació de la societat més « convulses » en tots els aspectes, encara que no suposen un trencament i un canvi sobtat de les actituds i estructures anteriors), ens va inclinar a situar-nos en aquest període; per altra, la disponibilitat documental va acabar per definir del tot la cronologia que hauríem d'abastar. Els registres de matrimonis i de defuncions comencen a fer-se més regulars i complets, sobretot en la seva conservació, a partir de la dècada de 1580 igual que els registres de bateigs. Açò pel que fa a la documentació de caire demogràfic, però quant a la documentació, podríem dir, més econòmica, (els llibres de *peyta* i els llibres de compres i vendes), gràcies al gran volum i qualitat del fons documental de l'arxiu municipal de Castelló podem començar sense problemes amb els llibres de compres i vendes de 1580 i continuar amb la *peyta* de 1588 fins la dècada de 1730. De la mateixa manera la documentació notarial conservada té en aquestes

⁶ GARCIA MARTÍNEZ, S. : *Bandolers, corsaris i moriscos*. València. 1980, i també GARCIA MARTÍNEZ, S.: *Valencia bajo Carlos II. Bandolerismo, reivindicaciones agrárias y servicios a la monarquía*. València: 1974.

dates el volum més important de protocols notariais tant en quantitat com en qualitat.⁷

La temàtica, la datació i ara, el component teòric, les dones i la visió de gènere. No volem, en principi, que aquesta investigació siga només una història de les dones, la qual cosa ja seria prou important. El que volem és assumir els conceptes teòrics i les aportacions de la història de les dones per a analitzar una societat històricament determinada, des de la perspectiva de la història social. La confluència del gènere i la història social ens permetrà estudiar aquesta societat de l'antic règim des d'una perspectiva innovadora pel que fa a la utilització de les fonts, però, sobretot, a la formulació de noves preguntes i de preguntes “velles” fetes amb un angle de visió diferent.⁸

La tradicional ocultació de les dones en la interpretació de l'evolució històrica de les societats ens feia oblidar que, si més no, la meitat de la població mundial restava fora de les explicacions dels fenòmens històrics. ¿ Com podíem teoritzar i generalitzar sobre conflictes socials, sobre estructures de població o sobre evolucions econòmiques, deixant de banda la meitat de l'objecte que estudia la Història, és a dir, les persones d'ambdós sexes? Aquesta tradicional ocultació de les dones fa que les empremtes documentals deixades

⁷ SÁNCHEZ ALMELA, Elena.: *Guía del Archivo Histórico Municipal de Castellón*. Ajuntament de Castelló, Castelló de la Plana: 1984.

⁸ RAMOS Mª Dolores.: “Historia social: un espacio de encuentro entre género y clase”. *Ayer*, número 17: (1995), pàgines 85-102. Encara que analitza les aportacions del gènere als anàlisis dels moviments obrers més contemporanis, assenyala la necessitat de utilitzar la perspectiva de gènere en tots els camps del coneixement: “ Porque entiendo que las personas pertenecen a una clase social, están influenciadas por construcciones culturales de género, y sus actuaciones deben ser analizadas con el rasero de esa doble categoría”. Pàgina 86.

directament per elles o, fins i tot les que hi fan referència fetes pels homes, siguen molt escasses a simple vista.

El problema se'ns planteja de la manera següent, si les dones han sigut apartades sistemàticament de les explicacions històriques, de les decisions polítiques a tots els nivells, si tampoc no ens han deixat fonts documentals per a poder veure-hi la seva presència i esbrinar el seu protagonisme, ¿com podem estudiar una societat històricament determinada sense quedar-nos coixos en les explicacions? Paradoxalment, la tradicional ocultació de les dones venia acompanyada del seu arraconament històric cap a l'àmbit familiar, la qual cosa les va fer eixir de l'ocultació. Amb l'estudi de l'estructura familiar i de les estratègies matrimonials, les dones prenen un protagonisme que fins aleshores no tenien en les investigacions.

La història de la família ha tingut un desenvolupament constant des que, després de la 2ª Guerra Mundial, historiadors dels Estats Units, Anglaterra o França començaren a preocupar-se de manera més seriosa pels fenòmens històrics que succeïen dins el marc familiar. Michael Anderson publicà el 1980 un resum comentat dels camins pels quals havia transcorregut la història de la família fins aleshores: “ El objeto de este librito –deia Anderson- es dar una orientación a los interesados en conocer más a fondo la floreciente bibliografía acerca de la historia de la familia occidental a partir del siglo XVI”⁹ Les famoses « aproximacions » a la història de la família en les quals aquest autor va classificar els diferents treballs que

⁹ANDERSON, M.: *Aproximaciones a la historia de la familia occidental (1500-1914)*. Ed. Siglo XXI, Madrid: 1988. (primera edició en anglès el 1980).

s'havien fet en els anys anteriors, és a dir, l'aproximació demogràfica, la que es feia a través de l'economia domèstica i la que es feia a través dels sentiments, van donar pas, a partir de finals dels anys vuitanta, a nous treballs que començaven a combinar, cada vegada més, els supòsits teòrics i metodològics de cadascuna d'aquelles tres *escoles*. D'aquesta manera, comencen a publicar-se investigacions on s'ajunten aspectes econòmics i demogràfics amb aportacions antropològiques o d'aspectes legals dins els matrimonis, per posar algun exemple. Nosaltres, ens situem dins d'aquesta visió interdisciplinària dels fenòmens històrics, triant un element clau de les famílies occidentals al llarg de l'Època Moderna, les dones.¹⁰

Hauríem de començar preguntant-nos si l'ofici de fer història comporta la responsabilitat d'explicar fets del passat només com a exposició del que la humanitat ha fet anys enrere o, segons la màxima coneguda, la història ens ensenya el passat per a aprendre a fer un present millor. Pot ser que l'orgull per la professió ens fa als historiadors i a les historiadores creure'ns els únics capaços d'explicar

¹⁰ Sobre la importància que ha tingut l'estudi de la família per a historiadors i historiadores en les nostres terres podem donar alguns exemples, com ara CHACÓN JIMÉNEZ, F. (ed.): *Historia social de la familia en España*. Instituto de cultura Juan Gil-Albert, Alacant: 1990, o les atencions especials donades per revistes com ara *Historia Social* o el *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*. " Dossier. Familia y relaciones de parentesco". *Historia Social*, número 21: (1995). Amb articles de Francisco Chacón, Jaime Contreras o Isabel Moll i també *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*. Número monográfico: *Las economías familiares desde una perspectiva histórica*. número XII: (1994), o també *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*. Número monográfico: *Historia de la familia*. número XIII: (1995).

De fet, l'interès per la història de la família a Espanya ha anat creixent donant els seus fruits en la celebració en Múrcia, al desembre de 1994, del congrés internacional " Historia de la familia. Una nueva perspectiva sobre la Sociedad Europea", on molts investigadors i investigadores, no tan sols de la Península Ibèrica, sinó també d'altres països com ara França o Anglaterra, van exposar els seus treballs.

Per a aspectes d'historiografia internacional veure MUÑOZ LÓPEZ, P. : " La historia de la familia en la reciente bibliografía europea". *Historia Social*, Número 21: (1995), pàgines 145-155. On es repassa la producció i les tendències en història de la família des de meitat d'aquest segle fins l'actualitat, donant les cites bibliogràfiques de clàssics com ara L. Stone, P. Ariès, P. Laslett o J. Casey, entre altres.

el passat de forma intel·ligent. I d'aquesta manera de fer i de pensar i traem conclusions i fem interpretacions sovint contraposades a altres segons les tradicions científiques que influeixen cada autor. Les famoses escoles històriques, les modes, les noves tècniques d'investigació, tot ens influeix alhora que ens determina, en certa manera, per a les interpretacions, per a la manera d'apropar-nos a l'objecte històric, per a triar una època històrica determinada, en definitiva, no es pot dissociar l'autor de la seva obra, no pot l'historiador o la historiadora treballar-hi sense fixar-se en com es desenvolupa la realitat del seu voltant, com encertadament assenyalava el mestre Joan Reglà: “ Es tracta, naturalment, d'adequar la Història a la vida, i no de reduir aquesta darrera a una sèrie d'esquemes, més o menys flexibles, encaminats a encaixar dins dels seus motlles el desenrotllament de les grans etapes d'una humanitat reduïda a la petita minoria dels *homes amb Història*,...”¹¹

No podem fugir de les nostres influències, no solament intel·lectuals, la influència del nostre entorn sempre està present. No ens importa confessar cert determinisme en el moment de fer faena d'historiador i d'aquesta influència ve la necessitat d'intentar analitzar l'evolució històrica de les dones. Les dones com a objecte històric. Aquesta proposició implica tot un seguit de posicionaments teòrics i metodològics que, en principi, no tenen molta relació amb uns altres posicionaments si el que triem per a la nostra anàlisi és, per exemple, l'evolució dels preus i els impostos en la hisenda reial dels àustries. No

¹¹ REGLÀ, Joan.: *Comprendre el món*. Barcelona Ed.. A. C., 1967. Pàgina 15. Les ensenyances del professor Reglà van influir molt positivament generacions d'estudiants valencians des dels anys cinquanta, sobretot pel que fa als estudis d'Història Moderna en la Universitat de València de la qual fou catedràtic.

és més que decidir-se per analitzar la realitat històrica utilitzant eines i idees provinents de la Història Social, de l'Antropologia, de la Sociologia, de la Política o de l'Economia. No volem fer un treball en el qual qualsevol cosa siga utilitzada per raó de ser o fer una faena que vaja amb *la moda*, no pel fet d'emprar moltes disciplines la nostra anàlisi serà més vàlida, però sí que ens podem aprofitar de coses que altres han pensat anteriorment encara que no vinguen expressament de les disciplines històriques o, ni tan sols, de les denominades disciplines humanes.

Si bé és cert que, en un principi, el fet de triar les dones com a punt de partida de l'anàlisi que proposem fou conseqüència de la necessitat personal de saber més sobre una part de la humanitat que històricament ha sigut amagada de manera sistemàtica, potser la veritat siga una altra. Ens preguntem si no estem utilitzant un objecte històric com a excusa per a plantejar-nos aspectes teòrics i metodològics que ens preocupen més, o veritablement les dones com a objecte històric ens obri tot un món de possibilitats que en els anys acadèmics no ens havien ensenyat. El problema de triar un objecte històric és secundari en certa manera si el que ens importa és la funció de la recerca, de l'explicació, de la anàlisi històrica. Jerzy Topolsky ho descrivia en 1973:

El descubrimiento y conocimiento de las leyes del desarrollo social sólo es posible con la ayuda de los estudios históricos. [...] La siguiente función social de la historia, que se deduce de la anterior, es satisfacer el deseo humano de conocerse a sí mismo. Podemos ver cómo el desarrollo de la cultura ha ido acompañado de la necesidad

de autocomprensión histórica. [...] .El historiador debería saber cómo llegar a los diversos destinatarios de los resultados de su investigación: no puede limitarse al círculo de los más iniciados, sino que debe popularizar el conocimiento de la historia.

Si la ciencia histórica quiere ejecutar sus funciones, cada vez mayores y más responsables, debe cambiar adecuadamente. [...] La historia se enfrenta ahora a una reconstrucción y expansión de largo alcance en sus métodos. Sus instrumentos se hacen cada vez más precisos, y debe utilizar, cada vez más, métodos de investigación y resultados de otras disciplinas si quiere desempeñar sus tareas integradoras.

Hay una necesidad cada vez mayor de que se promueva la investigación teórica en la historia. [...] Deben ir acompañados por historiadores que se centren en una imagen internamente coherente del pasado, que no esté separada, tampoco, de una inspiración teórica.¹²

És aquesta funció de la història com a *magistra vitae* la que ens impulsa a ser més conscients i responsables en el moment d'analitzar uns comportaments històricament determinats dins un marc social i temporal, però no podem defugir del que actualment i de manera personal ens importa. Per què hem de negar la subjectivitat del nostre discurs quan no té cap sentit negar-la? La història és una ciència que parla dels homes i de les dones, de la humanitat, el seu

¹² TOPOLSKI, J.: Metodología de la historia. Madrid. Ed. Cátedra. 1985. Pàgines 517-518. Traducció de l' edició polaca de 1973.

camp de treball no és la quantitat d'àtoms que hi ha en una matèria determinada, l'historiador intenta explicar l'evolució temporal de la vida de les persones i no pot amagar la seva ideologia, les ideologies del seu temps, els seus sentiments.

Per exemple, la influència de l'escola dels *Annales* en Espanya no es va materialitzar fins als anys 70 amb estudis d'història econòmica i social més abundants. En aquells anys en França parlen dels tercers *Annales*, de la història de les mentalitats.¹³ Les diferents situacions polítiques dels dos països foren les causes d'aquest *desfase* en les formes de fer història, volem dir que no té cap sentit negar la influència del moment històric que vivim en el moment de plantejar una investigació, les influències són evidents. Més encara si ens referim a la nostra situació personal, la nostra educació familiar, la nostra herència cultural o la nostra ideologia, en paraules de George Duby s'ha de reivindicar el dret de l'historiador a somiar, a posar una mica de sí mateix, i en aquell sentit s'ha de tenir en compte la seva personalitat.¹⁴

D'aquesta manera, més personal que altra cosa, ens interessa l'evolució temporal de la situació de les dones, de la seva forma de vida, de la seva forma de pensar, de fer, de relacionar-se amb els homes i amb altres dones; del seu paper dins la família i en l'educació

¹³ Potser l'excepció fou l'obra d'Antonio Domínguez Ortiz. DOMINGUEZ ORTIZ, A.: *La sociedad española en el siglo XVII. I El estamento nobiliario*. Madrid. C.S.I.C.. 1963. El treball es situava fóra de la historia oficial per la seva metodologia i temàtica. Sobre la importància i influència de la figura d'Antonio Domínguez Ortiz cal veure l'article: COLÁS LATORRE, Gregorio i SERRANO MARTÍN, Eliseo.: "La nobleza en España en la Edad Moderna: líneas de estudio a partir de La sociedad española del siglo XVII de Don Antonio Domínguez Ortiz" a: *MANUSCRITS. Revista d'Història Moderna*. Bellaterra. Universitat Autònoma de Barcelona. número 14. Gener 1996, Pàgines 15-37.

¹⁴ *EL PAÍS*, dimecres 13 de gener de 1988.

dels fills; de les tensions dins els sistemes de poder creats en aquelles societats, en resum, ens interessa la història de les dones com a forma d'analitzar la totalitat de la societat i de la seva evolució. És, doncs, alhora necessitat i excusa.

Delimitar així l'objecte històric sembla una temeritat, és com dir: amb aquesta investigació volem analitzar totes les dones i la seva vida a través dels temps. No és la nostra intenció, només ens ocuparem o intentarem ocupar-nos, d'una part de les dones, en el context familiar i dins una cronologia determinada.

Finalment, no podem deixar d'agrair a totes les persones que han posat en aquest projecte el seu temps, la seva paciència i la seva ciència.

Primerament vull expressar la més alta gratitud a Carmen Corona Marzol, la directora d'aquesta tesi, pel seu entusiasme, la seva dedicació, els seus comentaris i idees, la seva sapiència i paciència. En definitiva, gràcies per acceptar dirigir i mantenir viu aquest treball.

Molts professors i amics han posat dins el meu cap suggeriments i consells. Especialment vull agrair a José Antonio Piqueras que hem conduïra pels primers camins de la investigació en el temps de realització de la Tesi de Llicenciatura. Al desaparegut mestre Arcadi Garcia per les converses amabilíssimes i aclaridores amb les què hem va obsequiar. Als amics i companys Patxi Guerrero, José Domènech, Alberto Brunori i Serafí Bernat per les seves idees i amistat per la història i els viatges. Als meus amics d'estudis Javier Ludeña, Manuel Nebot i Javier Solsona amb els quals es va formar l'inici de la meva passió per la història. A Manuel Causanilles vull

agrair-li que compartira amb mi el seu coneixement de l'horta i de Castelló. Finalment, a Andrés Briceño per ser tan bon conversador.

Pels seus assessoraments tècnics vull donar els meu agraïment a José Borrego i Víctor Bermejo. A Àlex Pérez i José Iglesias pels suggeriments gràfics.

A Germà Garcia, el meu germà, vull agrair-li la seva visió crítica, el seu saber social i la seva ajuda lingüística. A Antonia Belmonte, mare meva, la seva paciència i la seva cuina. A Merche Bellés per saber tantes coses d'allò que anomenem cultura popular.

A Pilar Bermejo, gràcies per tot allò que ha suportat, per la seva visió de la vida i de les relacions personals, en definitiva, per ser la principal culpable del meu interès per la Història de les Dones.

Aquest agraïment no serveix per a lliurar-me de totes les errades que segurament apareixen al text, tant en la forma com en el fons. Només són responsabilitat de l'autor.

La tesi doctoral que teniu a les mans està dedicada a la memòria de mon pare, Paquito, que gràcies a la seva forma de ser i de pensar va fer que jo hem dedicara a la Història.

II. FONTS I METODOLOGIA.

Fonts.

No fa molts anys Pilar Pérez Cantó va fer una reflexió metodològica sobre les fonts documentals per a la història de les dones¹⁵, s'ocupava de les dones colonials i donava tota una sistematització de fonts que nosaltres adaptarem per al cas que estudiem. Les semblances són evidents i per tant la tipologia documental no ha de ser molt diferent, emana dels mateixos autors, bàsicament els homes.

Com assenyala Pilar Pérez “No podemos definir el modelo construido para ellas por una sociedad determinada en un momento histórico concreto sólo a partir de las normas culturales, educativas o jurídicas que pautaban la vida de las mujeres, [...] Tampoco podemos fijar nuestra atención en la vida de mujeres excepcionales que por el hecho de serlo no son representativas de la mayoría de las mujeres.”. Totes aquestes fonts són necessàries, però s'han de arrodonir amb la informació que ens puguen donar altres fonts referides més directament a dones “comunes”. Pilar Pérez diferencia entre les fonts més generals i les fonts que venen donades segons el tema que es vol tractar, d'aquesta manera distingeix entre fonts relacionades amb l'educació oferida a les dones com ara autors eclesiàstics o didàctics; la legislació tant del dret castellà, com la jurisprudència i les lleis consuetudinàries i, per últim, els arxius eclesiàstics amb les referències inquisitorials com a punt important.

¹⁵ PÉREZ CANTÓ, Pilar.: “La mujer colonial a través de los textos: una reflexión metodológica” JIMÉNEZ MORALES, Mª ISABEL i QUILES FAZ, Amparo (coords.): *De otras miradas: reflexiones sobre la mujer de los siglos XVII al XX*. Universidad de Málaga, Màlaga: 1998. Pàgines 19-51.

Amb aquestes fonts generals nosaltres podem intentar estudiar alguns aspectes de la vida de les dones i dels homes com ara la privacitat i la relació que té amb allò públic. Aquest és un element clau que s'ha d'estudiar i del qual podem treure molts elements importants per a entendre la història de les dones com ara la família, la demografia històrica, les condicions de vida de les dones, els cicles vitals, les relacions amb la propietat, les accions de les dones en àmbits econòmics públics o la religiositat i els sentiments.

D'aquí es dedueixen els camins que hem de triar per a trobar els “índicis de les dones ” o siga, en quines fonts documentals podem trobar l'actuació de les dones ja siga de forma explícita com a través de l'anàlisi més exhaustiva: les lleis escrites i els costums no regulats, les obres de moralistes i religiosos, fonts fiscals, ordenances de gremis, fonts demogràfiques i tot el ventall de tipologia documental que hi ha darrere de les fonts notarials, com ara testaments, inventaris, vendes, donacions, etc. De fet, si reflexionem un instant estem parlant de les fonts històriques que han servit als investigadors per a estudiar el conjunt de la humanitat, no parlem de fonts exclusives per a la història de les dones, perquè només n'hi ha una d'història.

L'esquema exposat adés és d'aplicació a la investigació que proposem amb algunes variants adaptades al cas i que podrien servir com a esquema general per als treballs sobre història de les dones i pel que fa a la tipologia documental amb les conseqüents implicacions temàtiques que es poden derivar.

Pel que fa allò que Pilar Pérez anomena les opcions educatives, pensem que les opcions que dona són prou bones per a

comprendre la idea que sobre les dones es tenia en la societat espanyola de l'època moderna, potser hauríem d'afegir autors i autores de novel·les, poesia i teatre del moment però no tan sols de l'àmbit castellà. Molt sovint s'oblida que hi havia producció literària en tots els regnes de la monarquia hispànica, una altra qüestió és saber la difusió de les obres, conèixer si eren molt llegides o si influïen en altres autors.¹⁶

La documentació eclesiàstica ens serveix per una doble vessant, la part repressiva que s'exposa en els registres inquisitorials i, una altra que hem fet servir nosaltres de manera sistemàtica, la part demogràfica que trobem en els registres de matrimonis, defuncions i batejos, els *quinque libri*. També són molt útils les anotacions i els dietaris que podem trobar-nos en els mateixos llibres parroquials.¹⁷

La legislació és una font essencial per a analitzar la situació de les dones en qualsevol època. A l'edat moderna, en la monarquia hispànica hi conviuen d'una manera o d'una altra legislacions diferents entre el regnes, però també diferents entre les jurisdiccions diverses. Estem davant d'una societat estamental on hi ha lleis i ordenances que afecten els habitants segons siga la jurisdicció sota la que hi viuen. Encara que sí podem trobar unes lleis que podem anomenar generals, diferents en cada regne hispànic, d'aquesta

¹⁶ Pilar Pérez cita autors com ara els frares Martín de Cordova o Hernando de Talavera, també a Lluís Vives i dones com María de Zayas, nosaltres hi afegiríem Francesc Eiximenis i a Gregorio Mayans sobretot pel fet de ser-nos més propers, encara que hi ha d'altres.

Pel que fa a la història dels lectors i els llibres només un parell d'exemples: BERGER, P.H.: *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València: 1987, i GARCÍA CÁRCEL, Ricardo.: *Las culturas del Siglo de Oro*. Historia 16, Madrid: 1989.

¹⁷ La demografia històrica s'en ha ocupat de sistematitzar les dades dels registres parroquials donant metodologies i hipòtesis interpretatives molt suggestives, com a exemple podem assenyalar HENRY, L.: *Manual de demografía histórica*. Ed. Crítica, Barcelona: 1980.

manera hi ha llei en Castella, en Aragó o en València. En el regne de València el Furs són les lleis bàsiques per a tothom i hi podem trobar de quina manera es tracten els diversos aspectes legals pel que fa les dones.

La llei escrita també emana de la jurisprudència dels tribunals locals, ja siguin senyorial, eclesiàstics o reials. Aquesta documentació ens pot servir molt bé per a analitzar aspectes que d'altra manera resten amagats als nostres ulls si, per exemple, només ens fixem en la legislació foral. Als tribunals acudeix tot tipus de persones amb tot tipus de problemes, aquí podem trobar indicis de l'acció de les dones, dels seus anhels o de la visió que d'elles tenia la societat. No hem d'oblidar mai que segons siga la jurisdicció sota la qual es troben els afectats, nosaltres haurem d'analitzar les decisions i els comportaments i, també podrem veure-hi l'evolució d'un costum que a força de repetir-se es fa norma.

Els aspectes econòmics que afecten les dones de l'antic règim els podem veure en diverses fonts documentals. Una és la fiscalitat, a les diferents formes de fiscalitat que hi havia en cada localitat s'ha d'afegir la recaptació senyorial, ja siga la monarquia o el senyor eclesiàstic o laic. La segona font sobre aspectes econòmics és la normativa gremial. En aquesta època els gremis controlaven qualsevol tipus de producció de manera rígida i completament reglamentada, és una font insubstituïble per a conèixer la funció de les dones en aquest món del treball fóra de l'àmbit domèstic.

Però on es fa palesa la importància de la metodologia indicial que nosaltres proposem per a l'estudi de les relacions de gènere, és en

la documentació notarial. Les possibilitats que ofereixen les actes notariales són moltes i venen donades per la mateixa tipologia documental. Trobem compres, vendes i donacions; contractes matrimonials amb les seves donacions i vendes encobertes; testaments i inventaris; contractació de treballs, de censal i de lloguers. En definitiva tot un ventall molt ample d'activitats quotidianes que ens parlen de la religiositat, dels nivells de vida material, de les xarxes de sociabilitat, de decisions preses sobre els béns i sobre el futur dels fills. Però no és una panacea, encara que estiguem davant d'un testament de dona la decisió personal potser estiga amagada darrere de formulismes notariales i socials, en realitat estem davant d'una qüestió de gènere, d'aquí la importància d'aquesta font.

Fonts manuscrites.

Arxiu Històric Municipal de Castelló (AHMC).¹⁸

Arxiu Històric Provincial de Castelló (AHPC).

Arxiu parroquial de Santa Maria de Castelló. (APSMC).

Arxiu del Real Colegio Seminario del Corpus Christi de València (ACCC).¹⁹

Arxiu del Regne de València (ARV).

Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA).

Llibres de vàlues de la peyta: (AHMC).

número	any
17	1588
?	1599
20	1617
21	1624
22	1632
24	1663

¹⁸ SÁNCHEZ ALMELA, Elena.: *Guía del Archivo Histórico Municipal de Castellón*. Castelló de la Plana. Ajuntament de Castelló. 1984.

¹⁹ VV.AA. *Inventario de fondos notariales del Real Colegio Seminario del Corpus Christi de Valencia*. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, València: 1990.

26	1692
28	1721
35	1785

Llibres de compres i vendes: (AHMC).

número	any
7	1580
8	1588
10	1608
12	1624
14	1640
15	1654
17	1672
19	1697
20	1702

Llibre vert. (AHMC), anys: 1588-1861.²⁰

²⁰ El llibre “vert” recull tot un seguit de notícies ocorregudes i relacionades amb la vila de Castelló de la Plana entre finals del segle XVI i mitjans del segle XIX, encara que hi ha notícies des del segle XIII. Per a conèixer el contingut cal consultar l’index publicat per: DIAZ MANTECA, Eugenio. : *El Llibre Vert del archivo municipal de Castelló*. Castelló de la Plana: 1983.

*Processos de la Cort del Justícia, (AHMC), lligalls i llibres
enquadernats números:*

número	anys
6	(1580-90)
8	(1591-95)
12	(1608-09)
13	(1610-13)
19	(1623-26)
23	(1639-42)
26	(1654-56)
27	(1657-60)
28	(1661-65)
35	(1695-99)
37	(1700-08)
43	(1719-20)
47	(1728-31)

Decrets de la Cort del Justícia: (AHMC).

número	anys
1	(1659-60)
2	(1685-86)
5	(1696-97)
8	(1704)

Reial Audiència. Conclusions civils, ACA llibres enquadernats amb els números:

número	anys
83	1580
84	1581
85	1581-1623
86	1582-1583
87	1584
88	1585
99	1596
109	1604
114	1609
120	1615
128	1623-1639
137	1632-1635
148	1660
152	1665
167	1679
178	1690
189	1702
200	1716-1717
213	1730

Reial Audiència. Provisions verbals civils, ACA llibres enquadernats amb els números:

número	anys
4	1582-1584
8	1593
14	1600
19	1605
30	1616
38	1625-1626
47	1639-1640
53	1669-1675
59	1685-1687
69	1703-1705
71	1705-1708
75	1714-1716

Reial Audiència. Conclusions criminals, ACA llibres enquadernats amb els números:

número	anys
27	1604-1605/17
30	1587-1589
39	1616-1619
49	1652-1658
52	1669-1672

56	1683-1688
57	1695-1703
60	1709-1713

Reial Audiència. Provisions verbals criminals, ACA llibres enquadernats amb els números:

número	any
5	1604-1608
9	1632-1640
15	1671-1679
18	1713-1714

Reial Audiència. Tertia aula (apel·lacions) Conclusions i provisions verbals civils, ACA llibres enquadernats amb els números:

número	any
1	1587-1597
6	1609-1619
8	1630-1640

Justícia civil. Processos, ARV:

Signatura	Mesos	any
4323	Juliol-agost	1587

4329	Juliol-agost	1588
4331	Novembre-desembre	1588
4334	Maig-juliol	1589
4382	Març-abril	1598
4419	Gener-març	1605
4448	Agost-setembre	1609
4470	Octubre-desembre	1614
4493	Octubre-desembre	1619
4514	Març-juny	1624
4544	Desembre	1630
4573	Febrer-març	1673
4606	Setembre-desembre	1644
4635	Agost-setembre	1650
4655	Abril-juny	1654

Justícia civil. Judiciari, ARV

signatura	any
2102	1590
2117	1597
2122	1600
2139	1609
2157	1619
2168	1625

2191	1638
2210	1647
2223	1654
2245	1666
2262	1674
2280	1683
2289	1688
2300	1694
2312	1700
2320	1704
2324	1706

Documentació notarial, (AHMC). Protocols notarial des de 1580 fins a 1713 dels següents notaris:

notari	anys
Joan Gerònim Folch	(1580-1587)
March Arrufat	(1580-1599)
Domingo Sala	(1582-1621)
Pere Folch	(1586-1594)
Francesc Jover	(1589-1620)
Joan Castell	(1590-1600)
Domingo Beltran	(1596-1606)
Jaume Giner	(1600-1615)

Jaume Castellet	(1602-1644)
Pau Caperó	(1605-1621)
Pere Romeu	(1605-1648)
Gregori Cucala	(1606-1620)
Nicolau Beltra	(1608-1611)
Joan B. Traver	(1608-1639)
Bertomeu Runa	(1612-1616)
Melcior Salvador	(1614)
Joan Soldevila	(1617-1637)
Pere Giner	(1623-1672)
Joan Planell	(1625-1637)
Valerià Exarque	(1637-1659)
B.F. Traver	(1639-1654)
Francesc Traver	(1641-1649)
Joan Tirado	(1642-1651)
Cristòfol Armelles	(1644-1647)
Francesc Arrufat	(1644-1649)
Vicent Ferrer	(1645-1659)
Josep Grau	(1648-1660)
Josep Gali	(1649)
Vicent Tosquella	(1650-1691)
Josep Franch	(1652-1670)
Pere Joan Vicent	(1653-1663)
Francesc Mas	(1658-1660)
Francesc Timor	(1659-1662)
Jaume Cases	(1662-1669)

Gaspar Severach	(1666-1713)
Pere Bayot	(1667-1672)
Francesc Alonso	(1680-1694)
Josep. LlorençClavell	(1683-1707)
Tomàs Be	(1705)
Miquel Aparici	(1700-1711)

Documentació notarial, (AHPC). Protocols dels següents notaris:

notari	anys
Luís Breva	(1732-1735).
Francisco Maies	(1725).
Evaristo Ferrando	(1707-1710).
Antonio Renau	(1720- 1724)

Documentació notarial, (ACCC). Protocols i rebedors entre els anys 1600 i 1707 dels notaris següents

notari	signatura
Bernat de Tous	(sig. 27622)
Bertran Besia	(sig. 25007 a 25009)
Cosme Tremañes	(sig. 8970)
Francesc de Castro	(sig. 5082)
Francesc Joan Navarro	(sig. 9411-9445)
Francesc Torres de Blessa	(sig. 4741)
Jaume Navarro de Marcilla	(sig. 28392)
Jaume Sans	(sig. 16910)
Jaume Torroçella	(sig. 23232)
Joaquim Monrós	(sig. 8771)
Josep Gascó	(sig. 3052)
Josep Gil de Ramirez	(sig. 20031)
Lluís Ribes	(sig. 8029)
Vicent Sans	(sig. 950)

Llibres de bateigs. (APSMC).

volum	anys
2	1564-1584
3	1585-1604

4	1605-1632
5	1633-1652
6	1653-1672
7	1673-1686
8	1687-1697
9	1698-1706
10	1707-1717
11	1718-1729
12	1730-1738
13	1739-1756

Llibres de matrimonis, volums 1 i 2 (1586-1720) i també el volum 2 de bateigs on ens trobem les partides de matrimonis que hi falten dels anys 1581-1594. (APSMC).

Fonts impreses.²¹

Furs e ordinacions fetes per los gloriosos reys de Arago als regnicols del Regne de Valencia. Lambert Palmart, València: 1482.

MARTORELL, Joanot.: *Tirant lo Blanc.* Nicolau Spindeler, València: 1490.

EIXIMENES, Francesc.: *Regiment de la cosa publica.* València: 1499.

MORO, Tomàs.: *Utopia.* 1515-1516.

VILLARRASA, Joan.: *Turiana.* Joan Mey, València: 1565.

TARAÇONA, Pere Hieroni.: *Institucions dels Furs y privilegis del Regne de Valencia . E o summari repertori de aquells.* Pedro Guete, València: 1580.

QUEVEDO, Francisco de.: *La hora de todos y la Fortuna con seso.* 1636.

ANGLESOLA, Gregorio de.: *Recreo astrologico y general vaticini para todo el mundo, especia para este reino, y los comarcanos a él, y particular para la Ciudad de Valencia del año del Señor 1654.* Hereus de Chrisostomo Garriz, València: 1654.

CAVANILLES, Antonio Josef.: *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia,* Imprempta Reial, Madrid: 1795.

²¹ Només citarem aquí les fonts impreses relacionades directament amb el discurs que hem elaborat. No fem una visió de les dones des de la perspectiva de les obres literàries, religioses o filosòfiques de l'època. Com a introducció aquesta visió de la història de les dones cal veure: VIGIL, M.: *La vida de las mujeres en los siglos XVI y XVII.* Ed. Siglo XXI, Madrid: 1986. I també: LÓPEZ-CORDÓN, M. Victoria.: “ La conceptualización de las mujeres en el Antiguo Régimen: los arquetipos sexistas.”. *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*, número 12: (1993), pàgines 79-108.

Bibliografia.

- 1) “ Antropología y Microhistoria: conversación con Giovanni Levi”. *Manuscripts. Revista d’Història Moderna*, número 11: (1993), pàgines 15-28.
- 2) AGO, Renata. : “ Maria Spada Veralli, la buena esposa”.: CALVI, Giulia, (ed.). : *La mujer barroca*. Alianza editorial, Madrid: 1995, pàgines 71-86.
- 3) AMUSSEN, S. A.: “ Gender, family and the social order, 1560-1725.”. FLETCHER, A. i STEVENSON, J. (eds.) : *Order and disorder in early modern england*. Cambridge University press, Cambridge: 1987, pàgines 196-217.
- 4) ANDERSON, B. S. i ZINSSER, J.P.: *Historia de las mujeres: una historia propia. Vol. I*. Ed. Crítica, Barcelona: 1991.
- 5) ANDERSON, M.: *Aproximaciones a la historia de la familia occidental (1500-1914)* . Ed. Siglo XXI, Madrid: 1988.
- 6) ANGLESOLOA, Gregorio de. : *Recreo astrologico y general vaticini para todo el mundo, especia para este reino, y los comarcanos a él, y particular para la Ciudad de Valencia del año del Señor 1654*. Hereus de Chrisostomo Garriz, València: 1654. Edició facsímil: Librerías París-Valencia, València: 1992.
- 7) ARDENER, Shirley.: “ Ground Rules and Social Maps for women: An Introduction”. ARDENER, Shirley (ed.): *Women and Space*. Berg, Oxford: 1993, pàgines 1-30.

- 8) ARDIT LUCAS, M.: *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)* . Ed. Curial, Barcelona: 1993.
- 9) ARDIT LUCAS, M. i BERNAT i MARTÍ, J. S. (eds.): *Familia y estructuras familiares en Cataluña y en el País Valenciano. Análisis, fuentes y metodología. Seminari d'Estudis sobre la Població del País Valencià, Alacant: 1995.*
- 10) ARNAU ESTELLER, M.: “ Estructura familiar de Vinaròs (País Valencià) a mediados del siglo XVIII”. *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica. XIII-1: (1995), pàgines 53-97.*
- 11) ARROYAS SERRANO, Magin. : *El Consell de Castellón en el siglo XVII. Castelló de la Plana: 1989.*
- 12) AZCONA, Jesús. : *Teoría y práctica en la antropología social. Universitat del País Basc, Bilbao: 1996.*
- 13) BABCOCK, B.A. (ed.): *The reversible world. Symbolic inversion in art and society. Cornell university press, Londres: 1978.*
- 14) BAIXAULI JUAN, Isabel Amparo. : “ La dona davant la crisi econòmica del matrimoni: devolucions de dots en la València del segle XVII”. *Estudis: 18 (1993), pàgines 261-278.*
- 15) BALBAS, Juan A.: *Casos y cosas de Castellón. Castelló de la Plana: 1884.*
- 16) BALDÓ, Marc. : *Introducció a la història. Universitat de València: 1992.*

- 17) BARRERA AYMERIC, Modesto V.: “ Riqueza y religión en el barroco. La fundación piadosa de Joseph Mas”, *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*. LXVI: (1990), pàgines 139-159.
- 18) BARRERA AYMERIC, Modesto V.: *Família, patrimoni i dona al Vila-real de l'Antic Règim. Els afers familiars en la pràctica judicial del Set-cents*. Vila-real: 1993.
- 19) BEAUVALET, Scarlett i GOURDON, Vincent.: “ Les liens sociaux à Paris au XVIIe siècle: une analyse des contrats de mariage de 1660, 1665 et 1670”. *Histoire, Économie et Société*, any 17, número 4: 1998, pàgines 583-622.
- 20) BEGUIRISTAIN, María Teresa. : “ Arte y mujer en la cultura medieval i renacentista”. *Asparkia: investigació feminista*, número 6: (1996), pàgines 135-146.
- 21) BEN-AMOS, I. K.: “ Reciprocal bonding: parents and their offspring in early modern England”. *Journal of Family History*, volum 25-3: (2000), pàgines 291-312.
- 22) BENEDITO, J.; LOPEZ BRAVO, F.; MELCHOR, J. i LLORENS, J.: *La arquitectura tradicional en el mundo rural castellonense*. Ajuntament de Castelló, Castelló de la Plana: 2000.
- 23) BENITEZ SANCHEZ-BLANCO, Rafael. : “ Familia y transmisión de la propiedad en el País Valenciano (ss. XVI-XVII)” . CHACON JIMENEZ, Fº i HERNANDEZ FRANCO,

- J. (eds.): *Poder, familia y consanguinidad en la España del Antiguo Régimen*. Anthropos, Barcelona: 1992.
- 24) BENNET, Judith M.: “ Women’s history: a study in continuity and change”. *Women’s History Review*, volum 2, número 2: (1993), pàgines 173-184.
- 25) BENNETT, Judith M.: “ Confronting continuity”. *Journal of women’s history*. Volum 9, número 3: (1997) .
- 26) BERGER, P.H.: *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València: 1987.
- 27) BERNAT i MARTÍ, Joan Serafí i BADENES MARTÍN, Miquel Àngel. : *Crecimiento de la población valenciana (1609-1857)*. Edicions Alfons el Magnànim-IVEI, València: 1994.
- 28) BERNAT MARTÍ, Serafí i BADENES MARTÍN, M.: “ Cronología, intensidad y extensión de las crisis demogràficas en el País Valencià, (siglos XVII-XIX)”. *Estudis sobre la població del País Valencià*. València: 1988, pàgines 537-557.
- 29) BERNAT MARTÍ, Serafí. : *Problemática de un núcleo rural valenciano. Pasado demográfico, crisis y perspectivas de la Serra d’En Galceran*. Diputació Provincial, Castelló de la Plana: 1986.
- 30) BIRRIEL SALCEDO, M.: “ Entre velos. Mujeres y familia en la sociedad moderna”. BIRRIEL SALCEDO, M. (comp.): *Nuevas preguntas, nuevas miradas. Fuentes y documentación*

para la historia de las mujeres (siglos XIII-XVIII). Universidad de Granada, Granada: 1992, pàgines 91-109.

- 31) BIRRIEL SALCEDO, Margarita M^a.: “ Mujeres y familia. Fuentes y metodología”.: OZIEBLO, Bárbara, (ed.): *Conceptos y metodología en los estudios sobre la mujer*. Universidad de Málaga, Málaga, 1993, pàgines 43-69.
- 32) BLUM, Carol.: “ Of women and the land. Legitimizing husbandry”. BREWER, S. I STAVES, S. (eds.): *Early modern conceptions of property*. Routledge, Londres: 1996, pàgines 161-169.
- 33) BOCK, Gisela.: “ Challenging dichotomies: perspectives on women’s history”. OFFEN, Karen, ROACH PIERSON, Ruth i RENDALL, Jane, (eds.): *Writing women’s history. Internacional perspectives*. MacMillan, Londres: 1991, pàgines 1-23.
- 34) BOCK, Gisela.: “ La historia de las mujeres y la historia del gènere: aspectos de un debate internacional”. *Historia Social*, número 9: (1991), pàgines 55-77.
- 35) BOLM, Ida.: “ Global women’s history: organising principles and cross-cultural understandings”. OFFEN, Karen, ROACH PIERSON, Ruth i RENDALL, Jane, (eds.): *Writing women’s history. Internacional perspectives*. MacMillan, Londres: 1991, pàgines 135-149.
- 36) BOLUFER PERUGA, M.: “ Las ambigüedades del sentimiento: el amor conyugal en textos del XVIII “. FERNÁNDEZ

- ALBADALEJO, P. i ORTEGA LÓPEZ, M. (eds.): *Antiguo Régimen y liberalismo. Homenaje a Miguel Artola. Volumen 3. Política y cultura*. Universidad Autónoma de Madrid, Alianza Editorial, Madrid: 1995, pàgines 429-438.
- 37) BOLUFER PERUGA, M.: “Actitudes ante el trabajo femenino en el siglo XVIII”. RAMOS PALOMO, Mª Dolores i VERA BALANZA, Teresa (eds.). : *El trabajo de las mujeres, pasado y presente. Actas del congreso internacional. Tomo I*. Diputació de Màlaga, Seminario de Estudios Interdisciplinarios de la Mujer, Màlaga. 1996, pàgines 215-226.
- 38) BOLUFER PERUGA, M.: *Mujeres e Ilustración: la construcción de la feminidad en la ilustración española*. Institució Alfons el Magnànim, València: 1998.
- 39) BONFIELD, Ll.: " Disposiciones normativas y transmisión de la propiedad: reflexiones sobre la relación entre matrimonio y herencia en Inglaterra a comienzos de la edad moderna. VV. AA. : *El mundo que hemos ganado. Estudios sobre población y estructura social. Homenaje a Peter Laslett en su 70 aniversario*. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Madrid: 1990, pàgines 197-224.
- 40) BONNAIN, Rolande.: “ Droit écrit, coutume pyrénéen et pratiques successorales dans les Baronnie 1769-1836”. CHIVA, I. i GOY, J. (dirs.): *Les baronnies des pyrénées. Anthropologie et histoire, permanences et changements. Tome II. Maisons, espace, famille*. École des hautes études en sciences sociales, París: 1986, pàgines 157-178.

- 41) BRAUDEL, Fernand.: *Civilización material y capitalismo*. Ed. Labor, Barcelona: 1974.
- 42) BRAVO LOZANO, Jesús.: “Fuentes para el estudio del trabajo femenino en la Edad Moderna. El caso de Madrid a fines del S. XVII”. ORTEGA, Margarita i MATILLA, Maria Jesús.: *El trabajo de las mujeres: siglos XVI-XX. Actas de las sextas jornadas de investigación interdisciplinaria*. Universidad Autónoma, Madrid: 1996, pàgines 143-160.
- 43) BRODSKY, V.: " Viudas en Londres a finales del reinado de Isabel I: nuevas nupcias, oportunidades económicas y orientaciones familiares". VV. AA. : *El mundo que hemos ganado. Estudios sobre población y estructura social. Homenaje a Peter Laslett en su 70 aniversario*. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Madrid: 1990, pàgines 157-196.
- 44) BRUNORI LAITA, A.; GARCIA BELMONTE, F. J., JOLI BONIAS, M. C. i VALLS TOMAS, M. A.: " Les sèries vitals del municipi de Castelló de la Plana. Segles XVI-XX". BERNAT I MARTÍ, Joan Serafí (editor).: *Les sèries vitals valencianes. Volum I. Les comarques septentrionals*. Seminari d'Estudis sobre la població del País Valencià, València: 1996. pp. 149-190.
- 45) CALVI, Giulia.: “ Introducción”. CALVI, Giulia, (ed.): *La mujer barroca*. Alianza editorial, Madrid: 1995, pàgines 11-27.
- 46) CAMACHO VIGARA, M. D.: “ La mujer en la ciudad de Valencia durante los siglos XVI y XVII”. *Annals de l'Institut*

d'Estudis Comarcals l'Horta Sud, número 6: (1991), pàgines 279-349.

- 47) CAPEL, Rosa Maria i ORTEGA, Margarita.: “ Textos para la historia de las mujeres en la Edad Moderna”. V.V.A.A.: *Textos para la historia de las mujeres en España*. Ed. Cátedra, Madrid: 1994, pàgines 223-315.
- 48) CARBONELL i ESTELLER, M.: “ El treball de les dones a la Catalunya moderna”. NASH, Mary. (ed.): *Més enllà del silenci*. Generalitat de Catalunya, Esplugues de Llobregat: 1988, pàgines 113-128.
- 49) CARBONELL i ESTELLER, M. : “ Fuentes para la historia de las mujeres en los archivos asistenciales (ss. XVI-XVIII)”. BIRRIEL SALCEDO, M. (comp.): *Nuevas preguntas, nuevas miradas. Fuentes y documentación para la historia de las mujeres (siglos XIII-XVIII)*. Universidad de Granada, Granada: 1992, pàgines 59-78.
- 50) CARBONELL i ESTELLER, M.: “ Género, pobreza y estrategias de supervivencia. Barcelona, siglo XVIII”. *Boletín de la asociación de Demografía Histórica*, número XII: (1994), pàgines 303-316.
- 51) CARBONELL, M., NASH, M. i RIVERA, M.: “ La Storia delle donne in Spagna”. *Quaderni Storici* 63, desembre: 1986, pàgines 995-1008.
- 52) CASANOVA, J.: *La historia social y los historiadores*. Ed. Crítica, Barcelona: 1991.

- 53) CASEY, James, (ed.): *La familia en la España Mediterránea (ss. XV-XIX)*. Crítica, Barcelona: 1987.
- 54) CASEY, James. : “ Los moriscos y el despoblamiento de Valencia”. ELLIOT, J. H. ed. : *Poder y sociedad en la España de los Austrias*. Ed. Crítica, Barcelona: 1982, pàgines 224-247.
- 55) CASEY, James.: “Tierra y sociedad en Castellón de la Plana, 1608-1715”, *Estudis*, VII: (1980), pàgines 13-46.
- 56) CASEY, James.: *El Regne de València al segle XVII*. Ed. Curial, Barcelona: 1981.
- 57) CASTAN, Nicole. : “ Lo público y lo particular”. VV.AA. : *Historia de la vida privada. La comunidad, el Estado y la familia en los siglos XVI-XVIII*. 6. Taurus, Madrid: 1991.
- 58) CASTAÑEDA ALCOVER, V.: *Estudios sobre la Historia del Derecho Valenciano y en particular sobre la organización familiar*. Madrid: 1908.
- 59) CASTAÑEDA PEIRON, L.: “ Ensayo metodológico sobre los inventarios post mortem en el análisis de los niveles de vida material: el ejemplo de Barcelona entre 1790-1794”. *I Congrés d’Història de Catalunya*. Barcelona: 1984.
- 60) CASTILLO, S. (ed.) : *La Historia Social en España*. Madrid: 1992.
- 61) CAVALLO, Sandra.: “ La marginación de las mujeres. La desviación sexual y su regulación en la Europa Moderna”. JIMÉNEZ TOMÉ, Mª José i BARRANQUEIRO TEXEIRA, E.

- (eds.): *Estudios sobre la mujer. Marginación y desigualdad*. Universidad de Málaga, Málaga: 1994, pàgines 55-73.
- 62) CAVALLO, Sandra i WARNER, Lyndan, (eds.): *Widowhood in Medieval and early modern Europe*. Addison Wesley Longman, Nova York: 1999.
- 63) CAVANILLES, Antonio Josef.: *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*, Imprempta Reial, Madrid: 1795.
- 64) CISCAR PALLARÉS, E.: *Moriscos, nobles y repobladores*. Edicions Alfons el Magnànim, València: 1993.
- 65) CISCAR PALLARÉS, E.: *Las Cortes valencianas de Felipe III*. València: 1973.
- 66) COLÁS LATORRE, Gregorio i SERRANO MARTÍN, Eliseo.: “ La nobleza en España en la Edad Moderna: líneas de estudio a partir de La sociedad española del siglo XVII de Don Antonio Domínguez Ortiz”.: *MANUSCRITS. Revista d’Història Moderna*. Bellaterra. Universitat Autònoma de Barcelona, número 14 gener: (1996), pàgines 15-37.
- 67) CONTRERAS CONTRERAS, J.: “ Linajes y cambio social: la manipulación de la memoria”. *Historial Social*, número 21: (1995), pàgines 105-124.
- 68) CORONA MARZOL, Carmen. : “ La época moderna. El municipio de Castelló: entre la historia foral y la centralización borbónica”. ORTELLS CHABRERA, V. (coord.): *La ciudad*

- de Castellón de la Plana*. Ajuntament, Castelló de la Plana: 1999, pàgines 235-242.
- 69) CORONA MARZOL, Carmen. : *Renda feudal, propietat i regalia a Borriana, durant el segle XVIII*. Ajuntament, Borriana: 1986.
- 70) CORONA MARZOL, Carmen. : “ Edad Moderna”. VV.AA. : *La Provincia de Castellón de de la Plana. Tierras y gentes*. Caixa d'Estalvis de Castelló, Castelló de la Plana: 1985.
- 71) CORONA MARZOL, Carmen. : *Tropas francesas en Castellón 1707-1712*. Ajuntament, Castelló de la Plana: 1982.
- 72) CRAWFORD, Patricia i MENDELSON, Sara.: “ Sexual identities in early modern England: the marriage of two women in 1680”. *Gender & History*, volum 7, número 3: (tardor 1995), pàgines 362-377.
- 73) CUCÓ GINER, Josepa. : *La Amistad: perspectiva antropológica*. Icaria : Institut Català d'Antropologia, Barcelona : 1995.
- 74) CUCÓ GINER, Josepa.: *La tierra como motivo: jornaleros y propietarios en dos pueblos valencianos*. Alfons el Magnànim València : 1982.
- 75) CHACÓN JIMÉNEZ, F. (ed.): *Historia social de la familia en España*. Instituto de Cultura “ Juan Gil-Albert”- Diputació, Alacant: 1990.
- 76) CHACÓN JIMÉNEZ, F.: “ Hacia una nueva definición de la estructura social en la España del Antiguo Régimen a través de

- la familia y las relaciones de parentesco”. *Historial Social*, número 21: (1995), pàgines 75-104.
- 77) CHAUNU, Pierre.: *Historia cuantiativa, historia serial*. Fondo de cultura económica, Mèxic: 1978.
- 78) CHEVALIER, M.: *Lectura y lectores en la España de los siglos XVI y XVII*. Madrid: 1976.
- 79) CHURCHES, Christine.: “ Women and property in early modern England: a case-study”. *Social History*, volum 23, número 2: (1998), pàgines 165-180.
- 80) DAUPHIN, C.: “ Culture et pouvoir des femmes: essai d’historiographie”. *Annales ESC*. número 2: (1986), pàgines 271-293.
- 81) DAUPHIN, Cécile et al.: “ Women’s culture and women’s power: issues in french women’s history”. OFFEN, Karen, ROACH PIERSON, Ruth i RENDALL, Jane, (eds.): *Writing women’s history. Internacional perspectives*. MacMillan, Londres: 1991, pàgines 107-133.
- 82) DAVIDOFF, Leonor.: *Worlds between historical perspectives on gender and class*. Cambridge Polity Press, Cambridge: 1995.
- 83) DAVIS, N. Z.: “ Las formas de la historia social”. *Historia Social*, número 10: (primavera-estiu 1991), pàgines 177-182.
- 84) DAVIS, N.Z.: “ Un mundo al revés: las mujeres en el poder”. AMELANG, James S. i NASH, Mary.: *Historia y Género. Las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea*. Alfons el Magnànim-IVEI, València: 1990, pàgines 52-92.

- 85) DEANE, Glenn, BECK, E.M. i TOLNAY, Stewart E.: “ Incorporating space into social histories: how spatial process operate and how we observe them”. *International review of Social History*, número 43: (1998), pàgines 57-80.
- 86) DELEITO PIÑUELA, José.: *La mujer, la casa y la moda (en la España del rey poeta)*. Espasa-Calpe, Madrid: 1946.
- 87) DESROSIÈRES, A.: “ ¿ Cómo fabricar cosas que se sostienen entre sí?. Las ciencias sociales, la estadística y el Estado”. *Archipiélago*, número 20: (primavera 1995), pàgines 19-31.
- 88) DI CORI, Paola.: “ Women’s history in Italy”. OFFEN, Karen, ROACH PIERSON, Ruth i RENDALL, Jane, (eds.): *Writing women’s history. Internacional perspectives*. MacMillan, Londres: 1991, pàgines 443-456.
- 89) DÍAZ de RÁBAGO, C., DOMÉNECH, J. et al.: *La ciudad y su gente: vecindario y propiedad urbana en Castelló según los padrones de riqueza (siglos XIV-XVIII)*. Fundación Dávalos-Fletcher, Castelló de la Plana: 1998.
- 90) DÍAZ MANTECA, Eugenio. : *El Llibre Vert del archivo municipal de Castelló*. Castelló de la Plana: 1983.
- 91) DÍAZ MANTECA, Eugenio.: *El " Libre de la Peyta" de 1721*. Castelló de la Plana: 1979.
- 92) DÍAZ SANCHEZ, Pilar i DOMÍNGUEZ PRATS, Pilar.: “ Las mujeres en la historia de España. Siglos XVII-XX”.: *Bibliografía comentada*. Instituto de la Mujer, Madrid: 1988.

- 93) DÍEZ, Fernando.: *Viles y mecánicos. Trabajo y sociedad en la Valencia preindustrial*. Edicions Afons el Magnànim-Institució valenciana d'estudis i investigació, València: 1990.
- 94) DOMINGO PÉREZ, Concepción.: *La Plana de Castellón. Formación de un paisaje agrario Mediterráneo*. Caixa d'Estalvis de Castelló, Castelló: 1983.
- 95) DOMINGUEZ ORTIZ, A.: *La sociedad española en el siglo XVII. I El estamento nobiliario*. Madrid. C.S.I.C.. 1963.
- 96) DOMÍNGUEZ ORTÍZ, Antonio.: “ La mujer española en una época de crisis”.SEGURA ARIÑO, Cristina (ed.): *La voz del silencio I. Fuentes directas para la historia de las mujeres (siglos VIII-XVIII)*. Asociación cultural Al-Mudayna, Madrid: 1992, pàgines 301-313.
- 97) DOUGHAN, David.: “ The end of women’s history?. A view from the Fawcett Library”. *Women’s History Review*, volum 1, número 1: (1992), pàgines 131-139.
- 98) DUBY, Georges.: “ Histoire des mentalités”.: SAMARAN, Charles (dir.): *L’Histoire et ses méthodes*. Editions Gallimard, Bruges: 1961, pàgines 936-966.
- 99) EIRAS ROEL, A., VILLARES PAZ, R., “Información serial de inventarios post-mortem: área de Compostela 1675-1700”. 2ª *Jornadas de Metodología Histórica*. Santiago de Compostela: 1975.

- 100) EIXIMENES, Francesc.: *Regiment de la cosa publica*. València: 1499. Edició facsímil: librerías París-Valencia, València: 1991.
- 101) *EL PAÍS*, dimecres 13 de gener de 1988. Entrevista a Georges Duby.
- 102) ELLIOT, J. H.: *La revolta Catalana*. Barcelona: 1966.
- 103) ELLIOT, J. H., MOUSNIER, R., RAEFF, M., SMIT, J. W. i STONE, L.: *Revoluciones y rebeliones de la Europa Moderna*. Ed. Alianza, Madrid: 1972.
- 104) ERICKSON, A. L.: *Women & Property in Early Modern England*. Ed. Routledge, Londres: 1993.
- 105) EVANGELISTI, Claudia.: “Angela Vallerani, viuda (1559-c. 1600)”. NICCOLI, O.: *La mujer del Renacimiento*. Alianza editorial, Madrid: 1993, pàgines 233-270.
- 106) FARGE, A. i DAVIS, N. Z.: *Historia de las mujeres. Del Renacimiento a la Edad Moderna*. Ed. Taurus, Madrid. 1992, volum 3.
- 107) FARGE, A.: *Vivre dans la rue à Paris au XVIIIe siècle*. Éditions Gallimard, Paris: 1979.
- 108) FERGUSON, Niall, ed. : *Virtual history: alternatives and counterfactuals*. Basic Books, Nova York: 1999.
- 109) FERNÁNDEZ VARGAS, V. i LÓPEZ-CORDÓN, Mª V.: “Mujer y régimen jurídico en el antiguo régimen: una realidad disociada”. : *Ordenamiento jurídico y realidad social de las*

- mujeres, siglos XVI-XX*. Universidad Autónoma de Madrid, Madrid: 1986, pàgines 13-53.
- 110) FISSELL, Mary.: “ Gender and generation: representing reproduction in early modern England”. *Gender & History*, volum 7, número 3: (tardor 1995), pàgines 433-456.
- 111) FONTANA, Josep.: “Ascens i decadència de l’escola dels “Annales” ” a: RECERQUES: número 4, (1974), pàgines 283-298.
- 112) FONTANA, Josep.: *La història després de la fi de la història: reflexions i elements per a una guia dels corrents actuals*. Institut Universitari d’Història Jaume Vicens i Vives, Eumo Editorial, Vic: 1992.
- 113) FRANCO RUBIO, Gloria A.: *Cultura y mentalidad en la Edad Moderna*. Ed. Mergablum, Sevilla: 1998.
- 114) FURIÓ, Antoni. : *Història del País Valencià*. Edicions Alfons el Magnànim-IVEI, València: 1995.
- 115) *Furs e ordinacions fetes per los gloriosos reys de Arago als regnicols del Regne de Valencia*. Lambert Palmart, València: 1482.
- 116) GACTO, E.: “ El grupo familiar de la edad moderna en los territorios del mediterráneo hispánico: una visión jurídica”. CASEY, J. (ed.): *La familia en la España mediterránea (ss. XV-XIX)*. Crítica, Barcelona: 1987, pàgines 37-64.
- 117) GARCÍA CÁRCEL, Ricardo.: *Historia de Cataluña. Siglos XVI y XVII*. Barcelona. 1985.

- 118) GARCÍA CÁRCEL, Ricardo.: *Las culturas del Siglo de Oro*. Historia 16, Madrid: 1989.
- 119) GARCIA GARCIA, H.: " Estudios de derecho foral valenciano: Arres ". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, T. XI: (1930), pàgines 340-344.
- 120) GARCIA GARCIA, H.: “ Estudios de derecho foral valenciano: Derechos de la viuda indotada”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, T. XII: (1931), pàgines 22-26.
- 121) GARCIA GARCIA, H.: “ Estudios de derecho foral valenciano: el “ any de plor” ”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, T. XXIII: (1947), pàgines 121-127.
- 122) GARCIA GARCIA, H.: “ Estudios de derecho foral valenciano: el “ creix” ”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, T. III: (1922), pàgines 388-389.
- 123) GARCIA GARCIA, H.: “ Estudios de derecho foral valenciano: el consentimiento de la esposa para el matrimonio”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, T. XVII: (1936), pàgines 357-363.
- 124) GARCIA GARCIA, H.: “ Estudios de derecho foral valenciano: el eixouar o exovar”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, T. III: (1922), pàgines 237-238.
- 125) GARCIA GARCIA, H.: “ Estudios de derecho foral valenciano: La Germanía”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, T. IX: (1928), pàgines 170-173 i T. XXI: (1945), pàgines 23-30.

- 126) GARCIA GARCIA, H.: “ Estudios de derecho foral valenciano: La hipoteca dotal “. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, T. XV: (1934), pàgines 1-6.
- 127) GARCIA GARCIA, H.: “ Estudios de derecho foral valenciano: Las segundas nupcias de la viuda en relación a los bienes del cónyuge premuerto”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, T. XII: (1931), pàgines 258-265.
- 128) GARCIA GARCIA, H.: “ Estudios de derecho foral valenciano: Los derechos sucesorios de la hija dotada en la herencia de sus padres”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, T. XXX: (1954), pàgines 1-6.
- 129) GARCIA GARCIA, H.: “ Estudios de derecho foral valenciano: Más sobre el “ creix” y el “exovar” ”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, T. VIII: (1927), pàgines 30-32, 250-253 i 316-318.
- 130) GARCIA GARCIA, H.: “ Estudios de derecho foral valenciano: Personas a quienes se ha de restituir el “exovar” ”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, T. XIX: (1944), pàgines 177-182.
- 131) GARCIA GARCIA, H.: “ Estudios de derecho foral valenciano: Régimen económico-conyugal”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, T. V: (1924), pàgines 153-155.
- 132) GARCIA MARTÍNEZ, S.: *Bandolers, corsaris i moriscos*. Ed. 3i4, València: 1980.

- 133) GARCIA MARTÍNEZ, S.: *Valencia bajo Carlos II. Bandolerismo, reivindicaciones agrárias y servicios a la monarquía*. València: 1974.
- 134) GARCIA SANZ, Arcadi.: *Institucions de dret civil valencià*. Universitat Jaume I, Castelló de la Plana: 1996.
- 135) GARCIA-BELMONTE, F. Xavier.: “ Decisión de mujer. Estrategias patrimoniales en Castellón de la Plana durante el Antiguo Régimen”. LÓPEZ CORDÓN, M^a. Victoria i CARBONELL ESTELLER, Monserrat, eds.: *Congreso Internacional Historia de la familia. Una nueva perspectiva sobre la Sociedad europea*. Universitat de Múrcia, Múrcia: 1997, pàgines 271-277.
- 136) GARCIA-BELMONTE, F. Xavier.: “ El espacio doméstico: ¿ una cuestión de género?. Castelló de la Plana en el siglo XVII”. *Actas del II Congreso de Jóvenes historiadores y geógrafos. València, 1992*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid: 1993, pàgines 232-237.
- 137) GARCIA-BELMONTE, F. Xavier.: “ Mujeres, violencia y poder real. Castelló de la Plana en el siglo XVI”. *XVe Congrès d’Història de la Corona d’Aragó*. Diputación General de Aragón, Saragossa, tom I, volum 5: 1994, pàgines 113-122.
- 138) GARCIA-BELMONTE, F. Xavier.: *Dones, família, espai. Relacions de gènere al Castelló Sis-centista*. Universitat Jaume I, Castelló de la Plana: 1996. Tesi de llicenciatura inèdita.

- 139) GARRIDO ARCE, Estrella.: “ “Casa y compañía”: la familia en la Huerta de Valencia, siglo XVIII. Algunas reflexiones teóricas y metodológicas”. *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*. X-3: (1992), pàgines 63-82.
- 140) GARRIDO ARCE, Estrella.: " El ciclo familiar y el tiempo de vida en la Huerta de Valencia. 1747-1800". *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*. XIII-1: (1995), pàgines 29-52.
- 141) GARRIDO ARCE, Estrella.: “ El trabajo de las mujeres en la economía familiar preindustrial. La huerta de Valencia en el siglo XVIII”. RAMOS PALOMO, Mª Dolores i VERA BALANZA, Teresa (eds.). : *El trabajo de las mujeres, pasado y presente. Actas del congreso internacional. Tomo I*. Diputació de Màlaga, Seminario de Estudios Interdisciplinarios de la Mujer, Màlaga. 1996, pàgines 105-116.
- 142) GEERTZ, Clifford.: *La interpretación de las culturas*. Gedisa, Barcelona: 1987.
- 143) GIL AMBRONA, A.: “ Las mujeres bajo la jurisdicción eclesiástica: Pleitos matrimoniales en la Barcelona de los siglos XVI y XVIII”. BIRRIEL SALCEDO, M. (comp.) : *Nuevas preguntas, nuevas miradas. Fuentes y documentación para la historia de las mujeres (siglos XIII-XVIII)*. Universidad de Granada, Granada: 1992, pàgines 113-138.
- 144) GIL BENÍTEZ, Eva María.: “ La aportación de las mujeres en la formación del capital rural en la Axarquía (1720-1770)”.

- VILLAR GARCÍA, Mª Begoña, (coord.): *Vidas y recursos de mujeres durante el Antiguo Régimen*. Universidad de Málaga, Málaga: 1997, pàgines 81-110.
- 145) GIL, A.: “ Mujeres ante la justicia eclesiástica: un caso de separación matrimonial en la Barcelona de 1602”. VV. AA. : *Las mujeres en el Antiguo Régimen. Imagen y realidad (s. XVI-XVIII)*. Ed. Icaria, Barcelona: 1994, pàgines 169-202.
- 146) GIL, C. i SOLÉ, R.: “ Família i condició social de la dona a la Catalunya moderna”. NASH, Mary. (ed.): *Més enllà del silenci*. Generalitat de Catalunya, Esplugues de Llobregat: 1988, pàgines 93-112.
- 147) GILMORE, David. D.: “ Above and Below: Toward a Social Geometry of Gender.”. *American Anthropologist*, número 98-1: (1996), pàgines 54-66.
- 148) GIMENO SANFELIU, Mª Jesús. : *La oligarquía urbana de Castelló en el siglo XVIII*. Ajuntament, Castelló de la Plana: 1990.
- 149) GIMENO SANFELIU, María Jesús.: “ La mujer privilegiada en el Antiguo Régimen: la subordinación”. *Asparkía: investigació feminista*, número 7: (1996), pàgines 115-133.
- 150) GIMENO SANFELIU, María Jesús.: *Patrimonio, parentesco y poder. Castelló (XVI-XIX)*. Diputació Provincial- Universitat Jaume I, Castelló de la Plana: 1998.
- 151) GINÉS VILAR, T.: “ La evolución de la población en la zona norte del País Valencià durante los siglos XVI y XVII”. *Millars*.

- Espai i Història*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana. 1999, número XXII, pàgines 149-176.
- 152) GINZBURG, Carlo.: *El queso y los gusanos*. Muchnik editores, Barcelona: 1981.
- 153) GINZBURG, Carlo.: *Mitos, emblemas, indicios. Morfología e historia*. Gedisa, Barcelona: 1989.
- 154) GÓMEZ-FERRER MORANT, Guadalupe.: “ Introducción”. *Ayer*, número 17: (1995), pàgines 13-28.
- 155) GOODY, J.: *La evolución de la familia y del matrimonio en Europa*. Ed. Herder, Barcelona: 1986.
- 156) GOUGERT, P.: *El Antiguo Régimen 1. La sociedad*. Ed. Siglo XXI, Madrid: 1984.
- 157) GOUGERT, P.: *El Antiguo Régimen 2. Los poderes*. Ed. Siglo XXI, Madrid: 1984.
- 158) GUILLOT ALIAGA, D.: “ Derechos de la viuda en la Valencia foral”. *Hispania. Revista española de historia*. Volum LXI, 1, número 207: (2000), pàgines 267-288.
- 159) HARDWICK, Julie.: “ Seeking separations: gender, marriages, and household economies in early modern England”. *French Historical Studies*, volum 21, número 1: (1998), pàgines 157-180.
- 160) HENRY, L.: *Manual de demografía histórica*. Ed. Crítica, Barcelona: 1980.

- 161) HERNÁNDEZ GONZÁLEZ, M.: *La religiosidad popular en Tenerife durante el siglo XVIII: (las creencias y las Fiestas)*. Universidad de La Laguna, La Laguna: 1990.
- 162) HERNÁNDEZ GONZÁLEZ, M.: *Mujer y vida cotidiana en Canarias en el siglo XVIII*. Centro de Cultura Popular Canaria, La Laguna: 1998.
- 163) HILL, Bridget.: “ Women’s history: a study in change, continuity or standing still?”. *Women’s History Review*, volum 2, número 1: (1993), pàgines 5-22.
- 164) *Historia Social*, num. 17: (tardor 1993), pàgines 97-139.
- 165) HOBBSAWM, E. J.: “ De la historia social a la historia de la sociedad”. *Historia Social*, número 10: (primavera-estiu 1991), pàgines 5-25. Publicat originariament a *Daedalus*, número 100: (1971).
- 166) HOFF, Joan.. “ Gender as a postmodern category of paralysis”. *Women’s History Review*, volum 3: (1994), pàgines 149-168.
- 167) HOFF, Joan.: “ A reply to my critics”. *Women’s History Review*, volum 5, número 1: (1996), pàgines 25-30.
- 168) HUFTON, O. : " Women in History I. Early Modern Europe". *Past and Present*, número 101: (novembre 1983), pàgines 125-141.
- 169) HUFTON, O. : “ Mujeres, trabajo y familia”. FARGE, A. i DAVIS, N. Z.: *Historia de las mujeres. Del Renacimiento a la Edad Moderna*. Ed. Taurus, Madrid. 1992, volum 3, pàgines 24-65.

- 170) HUFTON, Olwen.: *The prospect before her. A history of women in western europe. Volume one 1500-1800*. Harper Collins: 1995.
- 171) HURWICH, Judith.: “ Marriage strategy among the german nobility, 1400-1699”. *Journal of Interdisciplinary History*, volum XXIX, número 2: (tardor 1998), pàgines 169-195.
- 172) JACQUART, Jean. : “ Sources notariales et Histoire Rurale”. *II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada. La documentación notarial y la Historia*. Santiago de Compostela: 1989.
- 173) JIMÉNEZ MORALES, Mª ISABEL i QUILES FAZ, Amparo (coords.): *De otras miradas: reflexiones sobre la mujer de los siglos XVII al XX*. Universidad de Málaga, Màlaga: 1998.
- 174) KAMEN, Henry.: *Canvi cultural a la societat del segle d’Or. Catalunya i Castella, segles XVI-XVII*. Pagès editors, Lleida: 1998.
- 175) KANT, Emmanuel.: *Filosofía de la historia*. Fondo de Cultura económica, Madrid: 1985.
- 176) KELLY, Joan.: *Women, history, and theory*. Chicago university press, Chicago: 1984.
- 177) KINGSLEY KENT, Susan.: “ Mistrials and diatribulations: a reply to Joan Hoff”. *Women’s History Review*, volum 5, número 1: (1996), pàgines 9-18.

- 178) LANZA GARCIA, Ramón. : *Población y familia campesina en el Antiguo Régimen. Liébana, siglos XVI-XIX*. Universidad de Cantabria, Santander: 1988.
- 179) LAPERCHE-FOURNEL, Marie-José.: “Stratégies matrimoniales en Milieu protestant. Quelques réseaux familiaux messins au XVIIe siècle”. *Histoire, Économie et Société*, any 16, número 4: 1997, pàgines 617-646.
- 180) LASLETT, P.: *El mundo que hemos perdido, explorado de nuevo*. Ed. Alianza, Madrid: 1987.
- 181) LEVI, Giovanni.: “ Sobre microhistoria”. BURKE,, P. (ed.): *Formas de hacer Historia*. Alianza Editorial, Madrid: 1993, pàgines 119-143.
- 182) LEVI, Giovanni.: *La herencia inmaterial*. Nerea, Madrid: 1990.
- 183) LÓPEZ DE LA PLAZA, Gloria.: “ Historia de las mujeres: compromiso y método”. SEGURA GRAIÑO, Cristina (ed.): *La voz del silencio II. Historia de las mujeres: compromiso y método*. Asociación cultural Al-Mudayna, Madrid: 1993, pàgines 7-15.
- 184) LÓPEZ-CORDÓN, M. V.: “ Familia, sexo y género en la España moderna”. *Studia historica historia moderna*. Universidad de Salamanca. Salamanca, vol 18: (1998).
- 185) LÓPEZ-CORDÓN, M. Victoria.: “ La conceptualización de las mujeres en el Antiguo Régimen: los arquetipos sexistas.”. *Manuscrits. Revista d’Història Moderna*, número 12: (1993), pàgines 79-108.

- 186) LÓPEZ-CORDÓN, Mª Victoria.: “ Problemas teóricos y modelos prácticos de la integración académica de la historia de las mujeres”. V.V.A.A.: *Los estudios sobre la mujer: de la investigación a la docencia. Actas de las VIII jornadas de investigación interdisciplinaria*. Universidad complutense, Madrid: 1991, pàgines 548-571.
- 187) LUBLINSKAYA, A. D.: *La crisis del siglo XVII y la sociedad del absolutismo*. Ed. Crítica, Barcelona: 1979.
- 188) MARTORELL, Joanot.: *Tirant lo Blanc*. Nicolau Spindeler, València: 1490. Edició moderna: Caixa d'estalvis i mont de pietat de Castelló, Castelló de la Plana: 1990.
- 189) MATALI, Rosa.: “ Estudio de las transmisiones intrafamiliares en la Valencia foral: testamentos y bodas en el siglo XVII”. *Estudis*, 11: (1984).
- 190) MATALI, Rosa.: “ La família com a cèl·lula de producció i reproducció a l'Edat Moderna. Estat de la qüestió”. *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*, número 8: (1990).
- 191) MATTHEWS GRIECO, Sara F.: “ Mary Astell, educaodra y feminista”. CALVI, Giulia, (ed.): *La mujer barroca*. Alianza editorial, Madrid: 1995, pàgines 215-246.
- 192) MILLER, Heather Lee.: “ Getting the source. The World Wide Web of resources for women's history”. *Journal of women's history*, volum 11, número 3: (tardor 1999), pàgines 176-186.
- 193) MIRA, Joan Francesc.: *Els valencians i la terra*. València, Ed. 3i4: 1978.

- 194) MIRA, Joan Francesc.: *Sobre ídols i tribus*. València, Ed. 3i4: 1999.
- 195) MIRA, Joan Francesc.: *Un estudi d'Antropologia Social al País Valencià*. Edicions 62, Barcelona: 1974.
- 196) MIRA, Joan Francesc.: *Vivir y hacer historia: estudios desde la Antropología Social*. Ed. Península, Barcelona: 1980.
- 197) MIRA, Joan Francesc (dir.): *Temas d'etnografia valenciana. Vol. II. Utilitatge agrícola i ramaderia*. Edicions Alfons el Magnànim-IVEI, València: 1991.
- 198) MIRA, Joan Francesc (dir.): *Temas d'etnografia valenciana. Vol. I. Poblament, arquitectura, condicions de la vida domèstica*. Edicions Alfons el Magnànim-IVEI, València: 1983.
- 199) MIRA, Joan Francesc (dir.): *Temas d'etnografia valenciana. Vol. III. Bosc i muntanya, indústria tradicional, comerç i serveis*. Edicions Alfons el Magnànim-IVEI, València: 1985.
- 200) MOLL BLANES, I.: “ Las redes familiares en las sociedades rurales”. *Historial Social*, número 21: (1995), pàgines 125-144.
- 201) MOORE, H. L. : *Antropología y feminismo*. Ed. Cátedra, Universitat de València i Instituto de la Mujer, Madrid. 1996.
- 202) MORANT DEUSA, Isabel i BOLUFER PERUGA, Mónica.: “ Historia de las mujeres e historia de la vida privada: confluencias historiográficas”. *Studia historica historia moderna*. Universidad de Salamanca. Salamanca, vol 19: (1998), pàgines 17-23.

- 203) MORANT DEUSA, Isabel i BOLUFER PERUGA, Mónica.: *Amor, matrimonio y familia. La construcción histórica de la familia moderna*. Síntesis, Madrid: 1998.
- 204) MORANT DEUSA, Isabel; BOLUFER PERUGA, Mónica i GARRIDO ARCE, Estrella. : “ Las posibilidades de la historia de las mujeres”. CAMPILLO IBORRA, Neus i BARBERÁ HEREDIA, Ester (comps.). : *Reflexión multidisciplinar sobre la discriminación sexual*. Nau Llibres, València, 1993, pàgines 93-110.
- 205) MORANT DEUSA, Isabel; SÁNCHEZ DURÁ, Dolores i BOLUFER PERUGA, Mónica.: *Mujeres e Historia. Repertorio bibliográfico de libros, folletos y publicaciones periódicas en bibliotecas valencianas (S. XVI-XIX)*. Instituto de la Mujer-Ministerio de Asuntos Sociales, Madrid: 1995.
- 206) MORANT DEUSA Isabel.: “ El sexo de la historia”. *Ayer*, número 17: (1995), pàgines 29-66.
- 207) MORANT DEUSA, Isabel.. “ Familia, amor y matrimonio, un ensayo sobre historiografía”. V.V.A.A.: *Los estudios sobre la mujer: de la investigación a la docencia. Actas de las VIII jornadas de investigación interdisciplinaria*. Universidad complutense, Madrid: 1991, pàgines 573-595.
- 208) MORANT DEUSA, Isabel.: “ Discursos sobre la feminidad. La mujer en los discursos religiosos: católicos y protestantes”. *Dossiers feministes*, número 2: (1998), pàgines 131-151.

- 209) MORELL PEGUERO, Blanca.: *Contribución etnográfica del archivo de protocolos*. Universidad de Sevilla, Sevilla: 1981.
- 210) MORO, Tomàs.: *Utopia*. 1515-1516. Edició de MALLAFRÈ, Joaquim. Planeta: 1977.
- 211) MUNDINA, Bernardo.: *Historia, Geografía y Estadística de la provincia de Castellón*. Castelló de la Plana: 1873. (Reedició facsímil de 1988).
- 212) MUÑOZ LÓPEZ, P.: “ La historia de la familia en la reciente bibliografía europea”. *Historial Social*, número 21: (1995), pàgines 145-156.
- 213) NADAL, J.: “ La población española durante los siglos XVI, XVII y XVIII. Un balance a escala regional”. PÉREZ MOREDA, V. i REHER, D.: *Demografía histórica en España*. Ed. El arquero, Madrid: 1988, pàgines 39-54.
- 214) NAROTZKY, Susana.: *Mujer, mujeres, género. Una aproximación crítica al estudio de las mujeres en las ciencias sociales*. Consejo superior de investigaciones científicas, Madrid: 1995.
- 215) NASH, Mary. (ed.): *Més enllà del silenci*. Generalitat de Catalunya, Esplugues de Llobregat: 1988.
- 216) NASH, Mary.: “ Dos décadas de Historia de la Mujeres en España: una reconsideración”. *Historia Social*, número 9: (1991), pàgines 137-161.

- 217) NICCOLI, Octavia.: “Introducción”. NICCOLI, O.: *La mujer del Renacimiento*. Alianza editorial, Madrid: 1994, pàgines 11-33.
- 218) OPITZ, Claudia.: “ Souveraineté et subordination des femmes chez Luther, Calvin et Bodin”. FAURÉ, Christine, (dir.): *Encyclopédie politique et historyque des femmes. Europe, Amérique du Nord*. Presses universitaires de France, París: 1997, pàgines 31-47.
- 219) ORTEGA LÓPEZ, M.: *Conflicto y continuidad en la sociedad rural española del siglo XVIII*. Síntesis, Madrid: 1993.
- 220) ORTEGA LÓPEZ, Margarita (dir.): *Las mujeres de Madrid como agentes de cambio social*. Instituto Universitario de Estudios de la Mujer-Universidad Autónoma de Madrid, Madrid: 1995.
- 221) ORTEGA LÓPEZ, Margarita.. “ La participación laboral de la mujer en un señorío aragonés durante el siglo XVIII: el señorío de Luna”. ORTEGA, Margarita i MATILLA, Maria Jesús.: *El trabajo de las mujeres: siglos XVI-XX. Actas de las sexta jornadas de investigación interdisciplinaria*. Universidad Autónoma, Madrid: 1996, pàgines 127-142.
- 222) ORTEGA LÓPEZ, Margarita.: “ El período barroco (1565-1700)”. GARRIDO, Elisa; FOLGUERA, P.; ORTEGA, M. y SEGURA, C.: *Historia de las mujeres en España*. Síntesis, Madrid: 1997, pàgines 253-344.

- 223) ORTEGA LÓPEZ, Margarita.: “ Siglo XVIII: la Ilustración”. GARRIDO, Elisa; FOLGUERA, P.; ORTEGA, M. y SEGURA, C.: *Historia de las mujeres en España*. Síntesis, Madrid: 1997, pàgines 345-414.
- 224) ORTELLS CHABRERA, Vicent M.: *Geografía urbana y del poblamiento en la Plana de Castelló*. Ajuntament de Castelló, Castelló de la Plana: 1987.
- 225) ORTIZ GÓMEZ, T., BIRRIEL SALCEDO, J. i MARÍN PARRA, V.: *Universidad y feminismo en España (I). Bibliografía de estudios de las mujeres (1992-1996)*. Universidad de Granada, Granada: 1998.
- 226) PAGAROLAS SABATE, Laureà, “ Els arxius de protocols, font per a la Història Moderna”. *Manuscrits. Revista d’Història Moderna*, número 8: (1990).
- 227) PARKER, G.: *El ejército de Flandes y el Camino Español. 1567-1659*. Ed. Alianza, Madrid: 1976.
- 228) PÉREZ CANTÓ, Pilar.: “ La mujer colonial a través de los textos: una reflexión metodológica” JIMÉNEZ MORALES, Mª ISABEL i QUILES FAZ, Amparo (coords.): *De otras miradas: reflexiones sobre la mujer de los siglos XVII al XX*. Universidad de Málaga, Màlaga: 1998. Pàgines 19-51.
- 229) PÉREZ GARCÍA, José Manuel i ARDIT LUCAS, Manuel. : “ Bases del crecimiento de la Población valenciana en la Edad Moderna”. *Estudis sobre la població del País Valencià*. València: 1988, pàgines 199-228.

- 230) PÉREZ MOLINA, I.: “ Las mujeres y el matrimonio en el derecho catalán moderno”. VV. AA. : *Las mujeres en el Antiguo Régimen. Imagen y realidad (s. XVI-XVIII)*. Ed. Icaria, Barcelona: 1994, pàgines 19-56.
- 231) PÉREZ MOLINA, I.: “ Donar cos a la Història: les experiències de les dones (Segles XVI al XVIII)”. *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*, número 11: (1993), pàgines 243-258.
- 232) PERROT, M.: “ Escribir la historia de las mujeres: una experiencia francesa”. *Ayer*, número 17: (1995), pàgines 67-83.
- 233) PERROT, M.: “ Sur l'histoire des femmes en France”. *Revue du Nord*, LXIII número 250: (juliol-setembre 1981), pàgines 569-579.
- 234) PESEZ, Jean-Marie. : “ Historia de la cultura material”. *La nueva Historia*. Ed. Mensajero, Bilbao: 1988.
- 235) PLA ALBEROLA P. J. : “ Familia y matrimonio en la Valencia Moderna. Apuntes para su estudio”. CASEY, J. (ed.): *La familia en la España Mediterránea (ss. XV-XIX)*. Crítica, Barcelona: 1987, pàgines 94-128.
- 236) PLA ALBEROLA P. J. : *La población del marquesado de Guadalest en el siglo XVII*. Instituto de Estudios Alicantinos. Diputació Provincial d'Alacant, Alacant: 1984.
- 237) POSKA, Allyson M.: “ Gender, property, and retirement strategies in early modern northwestern Spain”. *Journal of Family History*, volum 25-3: (2000), pàgines 313-325.

- 238) POVEDA AYORA, A.: “ La demografía histórica castellonense durante la Edad Moderna. Aproximación a un estado de la cuestión.”. *Millars. Espai i Història*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, número XXII:(1999), pàgines 109-132.
- 239) PURVIS, June.: “ Women’s history and poststructuralism”. *Women’s History Review*, volum 5, número 1: (1996), pàgines 5-7.
- 240) QUEVEDO i VILLEGAS, Francisco de.: *La hora de todos y la Fortuna con seso*. 1636. Edició electrònica: Universitat d’Alacant-BancoCentralHispano: 1999-2000, <http://www.cervantesvirtual.com>.
- 241) RADDING, C.: “ Antropología e Historia o el traje nuevo del emperador”. *Historia Social*, número 3: (1989), pàgines 103-112.
- 242) RAMAZANOGLU, Caroline.: “ Unravelling postmodern paralysis: a response to Joan Hoff”. *Women’s History Review*, volum 5, número 1: (1996), pàgines 19-23.
- 243) RAMET, Sabrina Petra (ed.): *Anthropological and historical perspectives*. Routledge, Nova York: 1996.
- 244) RAMOS, M^a. D. : “ Historia social: un espacio de encuentro entre género y clase”. *Ayer*, número 17: (1995), pàgines 85-102.
- 245) RAMOS, María Dolores. : *Mujeres e historia. Reflexiones sobre las experiencias vividas en los espacios públicos y privados*. Universidad de Málaga, Málaga: 1993.

- 246) REGLÀ, J.: *Aproximació a la història del País Valencià*. Ed. 3i4, València: 1973.
- 247) REGLÀ, J.: *Comprendre el món (reflexions d'un historiador)*. Ed. A.C., Barcelona: 1967.
- 248) REGLÀ, J.: *Estudios sobre los moriscos*. València: 1964.
- 249) RENDALL, Jane.: “ “Uneven developments”: women’s history, feminist history and gender history in Great Britain”. OFFEN, Karen, ROACH PIERSON, Ruth i RENDALL, Jane, (eds.): *Writing women’s history. Internacional perspectives*. MacMillan, Londres: 1991, pàgines 45-57.
- 250) REY AYNAT, M. del.: “ Colección de arquitecturas rurales de la Plana”. *Estudis Castellonencs*. Diputació provincial, Castelló de la Plana: (1984-85), número 2, pàgines 5-85.
- 251) RIVERA, Mª Milagros.: “ Una aproximación a la metodología de la historia de las mujeres”. OZIEBLO, Bárbara, (ed.): *Conceptos y metodología en los estudios sobre la mujer*. Universidad de Málaga, Málaga, 1993, pàgines 19-42.
- 252) RIVERA, María Milagros.: “ Cómo leer en textos de mujeres medievales. Cuestiones de interpretación”. SEGURA GRAIÑO, Cristina (ed.): *La voz del silencio II. Historia de las mujeres: compromiso y método*. Asociación cultural Al-Mudayna, Madrid: 1993, pàgines 17-39.
- 253) RODRÍGUEZ SÁNCHEZ, A.: *Hacerse nadie. Sometimiento, sexo y silencio en la España de finales del XVI*: 1998.

- 254) ROIG VILA, Rosabel i ROIG VILA, Maria E.: *Els oficis tradicionals de les valls de Guadalest i de l'Algar*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona: 1997.
- 255) ROSAS ARTOLA, M.: “ Aprofitament dels inventaris post mortem en demografia. Aproximació al tamany de la família a Castelló de la Plana als segles XVI-XVII”. *Millars. Espai i Història*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana. (1999), número XXII, pàgines 205-214.
- 256) ROSAS ARTOLA, Manuel.: “ El moviment demogràfic de la ciutat de Castelló de la Plana al segle XVII”. *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, LV: (2, 1979), pàgines 180-194.
- 257) ROWBOTHAM, Sheila.: *La mujer ignorada por la historia*. Ed. Pluma i Ed. Debate, Bogotà. 1980.
- 258) ROWLAND, R.: “ Sistemas matrimoniales en la Península Ibérica (siglos XVI-XIX). Una perspectiva regional”. PÉREZ MOREDA, V. i REHER, D.: *Demografía histórica en España*. Ed. El arquero, Madrid: 1988, pàgines 72-137.
- 259) ROZADOS, Ángeles. : “ Aproximación al estudio de la vivienda rural en la Galicia de los siglos XVII-XVIII”. *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*. número 11: (1991).
- 260) RYBCYNSKI, W. : *La casa. Historia de una idea*. Madrid: 1989.

- 261) SALAVERT i FABIANI, V.L. i GRAULLERA i SANZ, V.: *Professió, ciència i societat a la València del segle XVI*. Curial, València: 1990.
- 262) SALVADOR ESTEBAN, Emilia.: *Cortes Valencianas del reinado de Felipe II*. Universitat de València, València: 1974.
- 263) SAMPSON, Margaret.: “ “The woe that was marriage”: some recent works on the history of women, marriage and the family in early modern England and Europe”. *The Historical journal*, volum 40, número 3: (1997), pàgines 811-823.
- 264) SÁNCHEZ ALMELA, Elena.: *Guía del Archivo Histórico Municipal de Castellón*. Ajuntament de Castelló, Castelló de la Plana: 1984.
- 265) SANCHEZ ORTEGA, M^a. H. : *La mujer y la sexualidad en el Antiguo Régimen. La perspectiva inquisitorial*. Ed. Akal, Madrid. 1992.
- 266) SANZ ROZALEN, Vicent.: *D'artesans a proletaris*. Diputació provincial, Castelló de la Plana: 1995.
- 267) SCOTT, Anne, EVANS, Sara, CAHN, Susan, Faue, Elizabeth.: “Women’s history in the new millennium a conversation across three “generations”: part I”. *Journal of women’s history*, volum 11, número 1: (1999), pàgines 9-30.
- 268) SCOTT, Anne, EVANS, Sara, CAHN, Susan, Faue, Elizabeth.: “Women’s history in the new millennium a conversation across three “generations”: part I”. *Journal of women’s history*, volum 11, número 2: (1999), pàgines 199-220.

- 269) SCOTT, Joan W.: “ Women in History II. The Modern Period”. *Past and Present*, número 101: (novembre 1983), pàgines 141-157.
- 270) SCOTT, Joan W.: “ El Género: una categoría útil para el análisis histórico”. AMELANG, James S. i NASH, Mary.: *Historia y Género. Las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea*. Alfons el Magnànim-IVEI, València: 1990, pàgines 23-56.
- 271) SCOTT, Joan.: “ Historia de las mujeres”. BURKE, P. (ed.): *Formas de hacer Historia*. Alianza Editorial, Madrid: 1993, pàgines 59-88.
- 272) SCULLY, Sally.: “ Marriage or a career?: witchcraft as an alternative in seventeenth-century Venice”. *Journal of Social History*: (estiu 1995), pàgines 857-876.
- 273) SEBASTIÁ, E. i PIQUERAS, J.A.: *Pervivencias feudales y revolución democrática*. Alfons el Magnànim, València: 1987.
- 274) SEELIGER, Sylvia.: “ Hampshire women as landholders: common law mediated by manorial custom”. *Rural History*, volum 7, número 4: (1996), pàgines 1-14.
- 275) SHARPE, Pamela.: “ Continuity and change: women’s history and economic history in Britain”. *Economic history review*, volum XLVIII, número 2: (1995), pàgines 353-369.
- 276) SHOEMAKER, Robert B.: *Gender in english society 1650-1850. The emergence of separate spheres?*. 1998.

- 277) SIDDLE, David.: “ Mediation and the discourse of property transfer in early modern Europe”. *Rural History*, volum 6, número 1: (1995). Pàgines 11-28.
- 278) SIDER, Gerald M.. *Culture and class in anthropology and history*. Cambridge: 1986.
- 279) SKINNER, Patricia.: “ “The light of my eyes”: medieval motherhood in the Mediterranean”. *Women’s History Review*, volum 6, número 3: (1997), pàgines 391-410.
- 280) SMITH, Bonnie G.: *The gender of history. Men, women, and historical practice*. 1998.
- 281) STAFFORD, Pauline.: “ More than a man, or less than a woman?. Women rulers in early modern Europe”. *Gender & History*, volum 7, número 3: (1995), pàgines 486-490.
- 282) STANLEY, Liz i WISE, Sue.: *Breaking out again. Feminist Ontology and Epistemology*. Routledge, Londres: 1993. 2ª edició.
- 283) TARAÇONA, Pere Hieroni.: *Institucions dels Furs y privilegis del Regne de Valencia . E o summari repertori de aquells*. Pedro Guete, València: 1580.
- 284) THOMAS, Keith. : “Historia y Antropología.”. *Historia Social*, número 3: (1989), pàgines 62-80.
- 285) THOMPSON, E. P.: *Customs in common*. Merlin Press, Londres: 1991.

- 286) THOMPSON, E. P.: *Miseria de la teoria*, Crítica, Barcelona: 1981.
- 287) THOMPSON, E.P.: “ Folklore, Antropología e Historia Social”. *Historia Social*, número 3: (1989), pàgines 81-102.
- 288) TOPOLSKI, J.: *Metodologia de la historia*. Madrid. Ed. Cátedra. 1985.
- 289) TWINAM, Ann.: *Public lives, private secrets: gender, honor, sexuality and illegitimacy in colonial spanish America*. Stanford University Press, Stanford: 1999.
- 290) VICENTE, M.: “ La documentación gremial: el trabajo de las mujeres en la modernidad”. BIRRIEL SALCEDO, M. (comp.) : *Nuevas preguntas, nuevas miradas. Fuentes y documentación para la historia de las mujeres (siglos XIII-XVIII)*. Universidad de Granada, Granada: 1992, pàgines 25-43.
- 291) VIGIL, M.: *La vida de las mujeres en los siglos XVI y XVII*. Ed. Siglo XXI, Madrid: 1986.
- 292) VILLARI, R.: *La revuelta antiespañola en Nápoles*. Ed. Alianza, Madrid: 1979.
- 293) VILLARI, R.: *Rebeldes y reformadores del siglo XVI al XVIII*. Barcelona: 1981.
- 294) VILLARRASA, Joan.: *Turiana*. Joan Mey, València: 1565. Edició facsímil: Librerías París-Valencia, València: 1979.
- 295) VOVELLE, M.: *Ideologías y mentalidades*. Ariel, Barcelona: 1985.

- 296) VV.AA. : “ Dossier: La Història Social a Espanya a partir de l'obra de D. Antonio Domínguez Ortiz”. *Manuscrits. Revista de Història Moderna*, número 14: (gener 1996), pàgines 15-118.
- 297) VV.AA. *Sátiras políticas de la España Moderna*. Madrid: 1973.
- 298) VV.AA.: “ “ Europa i Catalunya el 1640” 350 anys de la Revolució Catalana”. *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*. Barcelona, número 9: (1991).
- 299) VV.AA.: “ Sur la “crise” de l’histoire. Table-ronde du 16 mars 1997”.: *Bulletin de la Société d'Histoire Moderne et Contemporaine*, número 3-4: (1997), pàgines 72-99.
- 300) VV.AA.: *Crisis en Europa. 1560-1660*. Ed. Alianza, Madrid:1983.
- 301) VV.AA.: *Inventario de fondos notariales del Real Colegio Seminario del Corpus Christi de Valencia*. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, València: 1990.
- 302) WESTERKAMP, Marilyn J.: *Women and religion in early America, 1600-1850: the puritan and evangelical traditions. Christianity and society in the modern world*. Routledge, Londres: 1999.
- 303) WHITTLE, Jane.: “ Inheritance, marriage widowhood and remarriage: a comparative perspective on women and landholding in north-east Norfolk, 1440-1580.”. *Continuity and Change*, volum 13, número 1: (1998), pàgines 33-72.

- 304) WICKHAM, C.: “ Comprender lo cotidiano: Antropología social e Historia social”. *Historia Social*, número 3: (1989), pàgines 115-128.
- 305) WIESNER, M. E.: *Women and Gender in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge: 1993.

Metodologia.

Ens trobem davant una de les qüestions principals quan ens posem a treballar i fer història: ¿quin ha de ser el model teòric que hem de triar per als nostres propòsits, quin paradigma ens servirà per a raonar sobre les dones? El fet, subjectiu i personal, de triar la teoria del gènere com a eina explicativa fonamental i la relació que hi ha, i que sempre és present, amb la història social potser ens incline cap a metodologies de treball determinades. És evident que s'ha de fer primer una reflexió sobre l'objecte d'estudi i sobre el problema que plantegem, si és que plantegem un «problema».

L'objecte d'anàlisi són les dones. Açò en primera instància, perquè el fet de triar les dones implica que prenem una postura determinada vers el treball que ens proposem. Diem que si ens preocupa fer història de les dones també ens preocuparà fer història social i a l'inrevés. Volem deixar clara aquesta postura perquè no sempre es deixa palès de forma fefaent el compromís que es pren quan ens referim a història de les dones. No podem desvincular les dones d'una anàlisi que es centra en qüestions familiars, del comportament o de grups socials perquè tampoc no desvinculem els homes, d'altra manera farem una anàlisi des d'un punt de partida que ens pot desvirtuar la investigació.

Tal com diu María Dolores Ramos, és una necessitat la convergència entre història social i història de les dones, aquesta necessitat ve de la contínua reinterpretació i evolució de la ciència història, sobretot en els últims 30 anys. Igual que la història social veu la necessitat d'explicar els processos històrics a través de les tensions entre tots els actors, la història de les dones naix de la mateixa

necessitat d'introduir un dels actors essencials en els esdeveniments històrics i que mai s'havien tingut presents sobretot pel que fa a plantejar-se el canvi històric des d'un punt de vista no exclusivament des dels homes. La classe social i les relacions de gènere són parts de la mateixa cosa, allò que articula les relacions humanes, allò social.²²

I serà aquesta inclinació cap a la història social la que ens duu cap al costat d'una metodologia amb la qual intentarem explicar els elements que articulen les relacions entre dones i homes, entre el que és públic i privat, entre les consideracions simbòliques que aquestes relacions impliquen en la societat de l'època moderna que ens proposem analitzar. La hipòtesi inicial planteja que l'acció de les dones pel que a l'economia de la família, en una vila sota jurisdicció reial entre els segles XVI i XVIII, és més important del que en un principi podríem pensar dins la societat de l'antic règim. Açò és la hipòtesi, *grosso modo*, darrere d'aquest plantejament general trobem l'anàlisi d'aquesta societat des del punt de vista de les relacions de gènere i açò implica tot un seguit d'anades i tornades des de la hipòtesi a les dades empíriques. Aquest diàleg entre el pensament i la documentació primer ens ha fet reflexionar quin tipus de documentació calia per a respondre a les preguntes inicials. És evident que al llarg de la investigació ni totes les preguntes inicials han arribat finalment a introduir-se en l'anàlisi final, ni tota la documentació ens ha respost a aquelles preguntes.

La teoria del gènere ens ha ajudat a veure una obvietat: que les relacions socials dins el si familiar són relacions desiguals que es

²² RAMOS, María Dolores.: " Historia social: un espacio de encuentro entre género y clase". *Ayer*, número 17: (1995), pàgines 85-102.

construeixen al llarg del temps i que tenen en la diferència sexual tan sols un element més de justificació de la subordinació dels homes sobre les dones. La construcció d'aquelles diferències, la interpretació de com s'articulen les diferències i com aquestes influeixen les accions tant de dones com d'homes s'ha de relacionar amb les diferències de classe d'aquesta societat. Són elements que no podem, ni volem, separar. La història de la família ens va obrir el camí cap a un escenari on els actors de la història interpreten els seus papers com a elements primordials de la societat de l'època moderna que tenia en la família l'element clau per a conservar la societat estamental sense elements massa discordants.²³

Havíem de decidir-nos per una metodologia que posara en relleu allò que no apareixia, a primera vista, a la documentació. Les dones havien sigut amagades sistemàticament de la documentació de qualsevol tipus, només es tenien referències secundàries o, almenys, això ens venia explicant la historiografia tradicional. El fet és que la preocupació per la generalitat dels objectes històrics, per les masses populars des de la renovació historiogràfica produïda pels *Annales* va obrir per a la ciència històrica tota una sèrie de documentació que fins aquells moments no s'havia fet servir i que ara s'utilitza de manera habitual i sistemàtica, ens referim als registres notariaus, a les dades demogràfiques o a les actuacions municipals.²⁴ Aquests només són uns exemples però ja es pot veure per on camina la nostra intenció. Si

²³ Sobre el mètode científic en la investigació històrica cal veure: THOMPSON, E. P.: *Miseria de la teoria*, Crítica, Barcelona: 1981. També és molt interessant, sobretot perquè se n'ocupa de molts aspectes relatius a la ciència històrica d'una manera clara i concisa el llibre: BALDÓ, Marc.: *Introducció a la història*, Universitat de València: 1992. El professor Baldó dona una bibliografia orientativa molt suggestiva.

²⁴ Una sistematització sobre aquestes "noves" fonts històriques es pot veure en la clàssica i enciclopèdica obra: SAMARAN, Charles (dir.): *L'Histoire et ses méthodes*. Editions Gallimard, Bruges: 1961.

ens interessa saber la vida de les dones a l'Època Moderna, de les dones de les classes populars no podem fixar-nos només en les dones de l'aristocràcia, que açò és una altra qüestió. Si, com diem, ens interessen dones «anònimes» de manera particular i la situació del conjunt en general, no tindrem prou amb les referències que, sobre elles, traiem d'obres literàries de l'època ni dels tractats morals i religiosos. Aquestes fonts d'informació potser ajuden a situar-nos davant de l'opinió general que sobre les dones tenia el poder polític i religiós i el món més culte del moment o, per altra banda, si hi mirem més endins i per darrere potser trobem sucoses referències per a explicar-nos les construccions de les diferències de gènere en aquella societat històricament determinada. Açò seria una part essencial del problema però ens fa falta conèixer com s'articula el gènere en les famílies, entre persones del mateix carrer, en definitiva hem de baixar al fons de la mina per a traure el mineral sense netejar amb totes les seves impureses. Igual que en una mina, l'arxiu oculta el seu mineral dins els fulls escrits amb una gran quantitat d'impureses que hem de saber apartar per a deixar el material pur. No és tan dur el treball de fer història com el d'anar a la mina, però de la mateixa manera que la ganga es separa de la mena, l'historiador ha de llegir moltes vegades entre línies per trobar allò que busca. Les referències a la situació de les dones, per exemple en un testament, encara que el document haja sigut produït "directament" per una dona, s'han de prendre amb les cauteles necessàries, aquí està el treball de l'historiador per a saber que cap document és del tot allò que hi diu o, moltes vegades, és més del que hi apareix.

¿ Això vol dir que no podem aprehendre mai les dones com a subjecte d'anàlisi? És evident que la societat de l'antic règim va construir les diferències de gènere de manera aclaparadora. Igual que les obres teatrals del moment contribuïen a mantenir aquell estatus de poder per als homes i reflectien aquella situació, la documentació més propera o més directament relacionada amb les dones, com ara la documentació notarial, està també al servei genèric, es a dir reproduïx les mateixes diferències que la societat construeix. Així podem trobar indicis dins tota aquesta documentació que ens ajuden a traure a la llum les dones sense l'escòria que impedeix veure el mineral. Però no podem desfer-nos sense més d'aquells elements que oculten l'objecte que ens interessa, el fet de què hi hagen aquestos elements explica el gènere, explica com, quan i per a què es construeixen aquelles diferències. A través dels indicis podrem abastar la totalitat, potser siga utòpic però és el que volem.

Seria necessari aclarir què és el que entenem per "indicis" i de quina manera ens poden ajudar en la nostra investigació. En realitat estem proposant un paradigma d'inferències indicials²⁵ per a poder fer ús de la documentació i veure-hi els rastres de les dones i del sistema de gènere en el qual estan incloses. Per "indicis" entenem allò que es repeteix cas rere cas i que acaba convertint-se en una constant, però també seran indicis allò que no es repeteix i que se n'ix d'aquella constant. És per aquesta raó, per la necessitat de trobar repeticions o

²⁵ Aquesta frase està presa del títol d'un apartat del llibre: GINZBURG, Carlo.: *Mitos, emblemas, indicios. Morfología e historia*. Gedisa, Barcelona: 1989. L'apartat és titula: "Indicios. Raíces de un paradigma de inferencias indiciales". Ginzburg exposa la teoria de Giovanni Morelli, un historiador de l'art que entre 1874 i 1876 va proposar la idea de l'existència de moltes falsificacions de pintures que es trobaven en museus de tota Europa. Ell va exposar un mètode per atribuir les obres als autors vertaders fixant-se en els detalls menys transcendents de la manera de pintar dels autors, com ara la forma de les orelles, de les ungles o d'els dits. Va fer noves atribucions en museus al llarg del continent europeu.

de no trobar-ne, que són imprescindibles les anàlisis serials de casos. El paradigma ve a afirmar que les diferències de gènere al llarg de l'Època Moderna i en una societat patriarcal amb un sistema econòmic bàsicament agrícola i de subsistència, tendeixen a consolidar-se i a reafirmar les separacions entre homes i dones i l'arraconament, de manera progressiva, d'elles cap a l'esfera privada. No és exclusiu dels temps moderns però sí que pensem que en aquesta època comencen a canviar les nocions i les idees d'allò que ara anomenem privacitat. D'aquí, d'aquest arraconament cap a allò privat de les dones, ve la necessitat de buscar els indicis en la documentació més propera a les relacions quotidianes de les societats. Era molt habitual comprar o vendre, fer donacions o llogar la terra, inclús ara ens sembla una cosa diària, encara que no anem al notari per a comprar un automòbil sí que hi ha una constància escrita d'aquest fet, hi ha un contracte, una matrícula i un impost que es paga a l'ajuntament. Avui en dia continua sent freqüent que si un matrimoni compra un bé la titularitat, encara que només siga a efectes administratius, corresponga a l'home. Si açò passa al segle XXI, ¿que passaria al segle XVII ? per saber-ho caldrà buscar en aquella documentació més quotidiana els indicis que ens mostren el pas de les dones, de les relacions de gènere. En paraules de Ginzburg: “ Lo que caracteriza a este tipo de saber es su capacidad de remontarse, desde datos experimentales aparentemente secundarios a una realidad compleja, no experimentada en forma directa. Podemos agregar que tales datos son dispuestos siempre por el observador de manera de dar lugar a una secuencia narrativa, cuya formulación más simple podría ser la de *alguien pasó por ahí*”. La història no és una ciència experimental, no és la física, no podem fer experiments amb la

documentació per a saber si es confirmaran o no les nostres hipòtesis, almenys no és experimental des del punt de vista de les ciències experimentals com a tals ja que no podem assegurar que les coses van succeir de la manera que les interpretem.²⁶ El que volem assenyalar és que les dades secundàries, (el fet de no tenir massa testimonis directes de dones ens obliga a utilitzar les fonts indirectes) , són les que més poden apropar-nos a l'objecte històric del qual ara ens ocupem. Però la qüestió és si serà necessària una gran quantitat d'exemples, de documents, per a trobar els indicis suficients i fer, d'aquesta manera, un explicació històrica coherent i científica.

No és intenció nostra fer història econòmica, això facilitaria enormement la tria d'una metodologia quantitativa, però no ens ocupem de preus del blat ni de quantitat de plata, almenys no és ara el moment; ens preocupa allò que Ernest Labrousse va anomenar el tercer nivell, allò afectiu, els sentiments, el pensament, les relacions personals, en definitiva allò que constitueix també les diferències socials. Potser existia la temptació d'utilitzar una metodologia reconeguda i que ha tingut els seus fruits en el món científic, com ara la de Vovelle, que utilitzava bàsicament les fonts notariales de forma massiva, aquesta temptació, com dèiem, no era tal pel fet de la gran quantitat dels registres que va emprar l'historiador francès i el seu equip, no pretenem esgotar tots els registres notariales valencians, encara que sí que n'hem regirat prou, però d'això ens ocuparem més endavant.²⁷ La història ha de ser el temps, i aquest món on volem

²⁶ GINZBURG, Carlo.: *Mitos, emblemas, indicios. Morfología e historia*. Gedisa, Barcelona: 1989, pàgina 144.

²⁷ Sobre el tercer nivell en la història serial són molt indicatives les reflexions de Chaunu, encara que ja fa temps, les seves opinions estan plenament vigents. CHAUNU, Pierre.: “ Un nuevo campo para la historia serial: lo cuantitativo en el tercer nivel” CHAUNU, Pierre.: *Historia cuantitativa*,

endinsar-nos no es pot comprendre només amb una ullada en un moment determinat, hem d'apreciar el canvi, les transformacions, les resistències de les dones a l'estructura social que les posava en un segon nivell. Seria molt bo topar-nos amb esclats socials on es veren les diferències de manera clara i brutal però sembla que la societat d'aquesta vila reial en els temps barrocs no ens ofereix l'oportunitat de grans avalots, o ¿ potser la tensió estiga amagada? Altra vegada es fa necessària la utilització serial de la documentació, ja hem assenyalat que no de la mateixa manera que Vovelle, però sí són imprescindibles uns mínims que, francament, no sabem on es troben.

“En cuanto a los documentos, es un discurso muy importante, también relacionable con la antropología. Los documentos son el lugar del experimento. Una de las técnicas fundamentales de la microhistoria es la de utilizar intensamente la documentación de leerlo todo, todo es significativo. La presencia de las personas en los documentos notariales es una continua indicación de relaciones, de vínculos, de actividades, de manifestaciones, que conducen a la microhistoria. Igual que un antropólogo, más que ir a buscar el documento con la intención de responder a una pregunta, se tiende a dejar que sea el propio documento el que sugiera las preguntas, mientras se está en la plaza del pueblo y se espera ver a la gente que hace contratos, que se casa, se pelea y hace todo ese tipo de cosas”.²⁸

No ens hem pogut resistir d'introduir completament aquesta cita de

historia serial. Fondo de cultura económica, Mèxic: 1978, pàgines 324-346. També és molt important VOVELLE, M.: *Ideologías y mentalidades*. Ariel, Barcelona: 1985.

²⁸ “ Antropología y Microhistoria: conversación con Giovanni Levi”. *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*, número 11: (1993), pàgina 19.

Giovanni Levi perquè il·lustra clarament la idea principal amb la qual abordem el treball amb les fonts notarials.

La necessitat de relacionar els diferents tipus d'informació que hi ha en aquestes fonts documentals ens va fer triar una opció amb la qual poguérem veure alhora les coincidències de persones en cada acte notarial (com ara testaments, germanies, donacions, compres, etc.) i també l'extensió temporal d'aquelles coincidències. La documentació notarial que es conserva a l'arxiu històric municipal de Castelló arriba fins l'any 1713, nosaltres hem començat en 1580 fins a aquella data del segle XVIII, buidant els protocols i rebedors de 56 notaris dels 64 que hi ha al fons documental de l'arxiu. Tots actuaren al llarg d'aquests 133 anys una mitjana de 20 anys (sempre suposant que el que tenim és tot el que s'hi va produir) encara que hi ha alguns notaris que treballaren a Castelló més de 40 anys seguits com és el cas de Pere Giner que ho va fer entre 1623 i 1672, Vicent Tosquella entre 1650 i 1691 o Gaspar Severach entre 1666 i 1713.

De la mateixa manera hem consultat documentació notarial de l'Arxiu Provincial de Castelló i de l'Arxiu de Protocols del Col·legi del Corpus Christi de València.

Temporalment la informació està repartida d'una manera més o menys homogènia si bé es cert trobem més dades entre els anys 1620 i 1690. Igualment manera la qualitat dels documents és generalment molt bona, així com els text que, segons els escrivans, es troben escrit en català, la majoria, o en castellà, sobretot a finals del segle XVII i principis del XVIII i sobretot en testaments.

En principi vam fixar-nos només en els documents que tenien com a titular a dones sense triar la classe social a la qual pertanyien,

però vam veure que en realitat i, segons es desprenia de les prerrogatives legals, tant homes com dones podien actuar davant els notaris de la mateixa manera per consegüent vam decidir no discriminar cap cas que ens isquera, només la impossibilitat de tenir el document sencer o els documents relacionats ens va fer rebutjar algun cas. De tota manera un 70% de la documentació, no tan sols notarial, té com a titular dones i un 30% homes però en aquests casos amb referències directa o indirectament a dones.

Ens pareixia clar que necessitàvem un nombre suficient d'informació per a poder veure-hi l'evolució al llarg del temps de les relacions entre els nostres actors, d'aquesta manera hem tret dades d'uns 500 testaments, 300 inventaris, 300 vendes i donacions, 200 germanies, 300 compres i 200 contractes matrimonials, a més d'un nombre menor de censals, almoines i lloguers, sempre en números aproximats ja que efectivament no tots els documents es poden valorar igualment i no tots ens han servit per a la investigació. Principalment hem buscat les relacions dins la documentació, es dir, quan hi ha un testament tot seguit o abans podem trobar relacionats inventaris, vendes, donacions, compres o germanies. Açò passa en la majoria dels casos encara que moltes vegades tenim una part del document, o millor dit, del ventall de relacions ja que altres actes els ha reflectit un altre notari del qual no tenim notícia, simplement no s'han fet davant cap notari o no han arribat fins a nosaltres.

Tota la informació s'ha processat amb una base de dades informàtica utilitzant el programa ACCESS versió 97 de Microsoft. Per a poder relacionar, pel que fa a la documentació notarial, tota la informació hem confeccionat taules per a cada tipologia, testaments,

donacions, vendes, inventaris, etc. Per a després relacionar-les en formularis diversos per a poder veure clarament aquestes relacions com en l'exemple que proposem tot seguit:

Formulari de testadors i testadores:

D	Testador/ra	Data	Lloc	Inv	Notari	Data publicació
	CASTELL I DE RIBALTA, URSOLA	26/02/1580	CASTELL Ó	No	JOAN CASTELL	
	BARBARA URGELLES, MULLER DE JAUME CASTELL DE ALCALÀ, LLAURADOR	02/05/1580	CASTELL Ó	No	JOAN CASTELL	
	MOSERRADA PORCAR, MULLER DE FRANCESC RODES, LLAURADOR	03/06/1580	CASTELL Ó	No	JOAN CASTELL	12/08/1598
	CATALINA NAVARRO I D'ORTA, VIUDA DE PERE ORTA, LLAURADOR	10/07/1580	CASTELL Ó	No	JOAN CASTELL	02/05/1581

Formulari de marmessors i marmessores:

Marmessor/ra:	I	Parentiu/professió:	id
MOSSÈN BALTASAR FORÉS	8	PREVERE	15
PERE MARS	8	GERMÀ, LLAURADOR	16

Formulari d'hereus i hereves:

hereu/va:	tes t	parenti u:	hu	béns mobles	diners:	terres de secà:	terres de marjal:	comentaris:
josepa castell muller de gaspar navarro llaurador	38	filla	Sí		100 lliures			en censals o diners per part d'herència d'ell i sa mare
beatriu castell muller de josep segarra, llaurador	38	filla	No		50 lliures			en censals o diners per part d'herència d'ell i sa mare
elisabet navarro	38	néta	No		50 lliures			
joan navarro	38	nét	No		50 lliures			
madalena planell	38	muller	Sí	una casa. 40 càntirs de vi, 2 arroves d'oli	25 lliures i 5 lliures			el vi i l'oli l'han de pagar entre tots els hereus, i els diners son renda per any, les 5 lliures per raó de 100 lliures que li havia donat pel matrimoni
guillem sirvent i elisabet torrella	38	servent s	No		10 lliures			pels serveis
miquel castell	38	fill	No	una casa en sta maria, c/ del gin. 2 casetes al raval de s joan, c/l'alcor a, al costat del seu corral		13.5 f. de terra de vinya en almass ora.	9 f. terra campa en camí la mar. 4 f. de terra en coscollo sa. 3 f. d'olivar en coscollo sa. 6 f. marjal en coscollo sa. 3 taules de vinya en fadrell. 36 f. garrofera l en pi	la casa està sota el benifet del pare guillem monserrat en tirig, a cens de 5 sous. la terra campa del camí la mar està sota senyoria de mosen hieroni mas amb benifet de l'església de la ciutat de 5 sous any

							grós	
josep castell	38	fill	No	una alqueria al camí de la mar. un corral de tancar bestiar amb tres casetes en el raval de s joan al camí de l'alcora. una premsa de vi.		la resta de la vinya del secà d'almas sora. 9 f. garrofer al en ptda terra dels cànTERS	37 f. terra campa al camí la mar. 12 f. d'olivar i garrofera l en mediona ?. 2 taules de vinya en fadrell. 18 f. de garrofera l al pinar	ha de viure en la casa de sa mare fins que aquella muira. 5 f. de les 37 f. de terra campa al camí de la mar estan censides a l'almoina de na gascona a 5 sous any loisme i fadiga

Aquestos són tres exemples dels formularis que hem utilitzat per a introduir les dades amb els quals tenim tot un ventall molt ample d'informació que podem convingar de moltes maneres. L'exemple es refereix als testaments, però tenim també formularis de compres i vendes, contractes matrimonials, donacions, etc. I també tots ells relacionats sempre que haja sigut possible. Explicarem el funcionament de la base de dades de testaments per què servisca d'exemple d'utilització de la informació de manera exhaustiva. Primerament ens situem davant del text i de la informació que dóna des del seu començament –deixant de banda les referències a la religiositat- trobem la identificació de la persona o persones que fan el testament “ *Francesc Figuerola y Beatriu Vidal, coniuiges de la present Vila de Castelló de la Plana, estant yo dit Francesc Figuerola ab entera salud y yo dita Beatriu Vidal malalta en lo llit, de greu*

malaltia de la qual tem morir".²⁹ Després tot un seguit de clàusules dedicades a la part espiritual de les ànimes, misses que s'han de cantar i celebrar, bones intencions i penediments, ens trobem la part *material* del testament on s'indiquen els pagaments dels deutes i les donacions i condicions que ha de seguir-se per a liquidar els béns. Nosaltres ens preocupem d'aquesta segona part del testament, però no hem d'oblidar les referències més espirituals. Una de les coses que més ens interessa és l'aparició de la figura del marmessor o de la marmessora, encara que la majoria són homes. Marmessor és la persona o persones encarregades de portar a terme les clàusules testamentaris, han de garantir que els desitjos del testador es facen, d'aquí la importància d'aquesta figura perquè serà un indicatiu no solament del grau de confiança en certes persones, sinó que també ens indicarà cap a on van els fils de la xarxa de sociabilitat que s'amaga darrere els testaments.

En les bases de dades hem fet uns camps d'informació per a cada un dels elements assenyalats, d'aquesta manera tindrem un número identificatiu per a cadascun dels testadors, dels marmessors i dels hereus que apareixen en cada document. Números identificatius que podem relacionar amb altres testaments, donacions, inventaris o qualsevol tipus de document que haguérem analitzat. Així l'aparició de tal o qual persona al llarg del temps en diversos actes i jugant un paper determinat cada vegada pot servir-nos per a veure el conjunt de les relacions d'aquesta societat. A cada número identificatiu li correspon un o més camps d'informació. Des de l'aparició o no d'inventari relacionat amb el testament, la localització, el parentiu o

²⁹ Testament de Francesc Figuerola i Beatriu Vidal, 1649/02/11. Arxiu Històric Municipal de Castelló (AHMC), protocols notariais, notari Josep Grau, caixa 123, anys 1648-51.

relació amb el testador, la professió, l'estat civil, la consideració d'hereu o hereva universal – figura important pel que suposa d'assenyalament de successor principal tenint en compte que la llei foral valenciana no marcava la figura del pubill com la catalana per exemple-, els béns mobles, els béns immobles o les condicions que es refereixen tant als béns com al seu fruïment.

Pel que fa a la documentació de caire econòmic, bàsicament la que apareix als llibres de peita, l'hem utilitzada per a relacionar les possessions de les persones que ens apareixen en la documentació notarial amb les contribucions que feien i la valoració dels béns que posseïen, per a la qual cosa la utilització d'una base de dades relacionada amb les altres que ja teníem ha sigut primordial. Creuant les dades dels propietaris amb les dades de les donacions, els inventaris o testament, per exemple, hem pogut situar-nos dins el mapa dels propietaris del Castelló de l'Època Moderna.

De la mateixa manera les informacions que tenim de la documentació judicial les hem combinades amb la resta d'informació encara que aquesta documentació judicial ha sigut complementària des del punt de vista d'explicació de certes actituds i estratègies que no podíem acabar d'abastar amb la resta de fonts utilitzades. Açò en principi, perquè després els processos i provisions de la cort del justícia s'han transformat en un termòmetre de les actituds d'aquesta societat al llarg dels segles XVI i XVIII.

Com a conseqüència de l'encreuament de les informacions entre les diferents bases de dades tenim la presència d'unes 5000 persones que apareixen d'una o altra manera entre 1580 i 1735 en la documentació de Castelló que hem analitzat. De la mateixa manera

que amb la documentació notarial, el gruix de les aparicions es dona entre 1620 i 1690, de tota manera tenim una mitjana de 35 persones per any que tinguen algun tipus de relació amb actes notariais o municipals, si tenim en compte que moltes referències no s'han conservat o només es fan cada certs anys, com ara els llibres de peita, podem assegurar que disposem d'informació de la major part del castellanencs i castellanenques de l'època moderna, sempre parlant de persones adultes, en la majoria dels casos, sobre un total de població que oscil·la entre les 5000 i 7000 persones des de 1580 fins a 1735. És cert que podem tindre més referències si completem la informació amb dades municipals referides a l'actuació del municipi en actes administratius com ara els llibres de Consell, però el nostre interès es centra sobretot en la qüestió patrimonial com ja hem assenyalat. Les dades més concretes les donarem quan ens referirem a l'evolució de la població a la ciutat de Castelló.

Consideració metodològica.

És possible que la idealització del document és un perill amb el qual els historiadors i historiadores han de veure's cada vegada que es posen a la faena. No ens estem referint als documents «estrella» aquells que demostren que tal o tal monarca va decidir entrar en guerra amb el país veí per causa d'una donzella estrangera, o aquells que repassen dia rere dia la vida a les altes esferes de la cort de mà del confessor reial. Nosaltres ens referim a l'atracció que produeix trobar una sèrie documental de molt bona qualitat en tots els aspectes ja siga tant quantitativa, com qualitativa o com extensa en el temps. Això és el amb el que treballem en aquesta investigació –per altra banda és el material comú de treball de la història- però no volíem que la gran quantitat de documents que havíem llegit es traslladaren sense més a les fulles del text que presentem. Està clar que les conclusions i les anàlisis que proposem es basen en una documentació abundant, però volem deixar palès que la nostra intenció no és demostrar les coses perquè simplement ho hem llegit en 333 testaments, nosaltres hem *interpretat* la documentació, veritablement no podem estar segurs al cent per cent de què les coses succeïren tal i com les exposem. Millor seria dir tal i com les proposem perquè, al cap i a la fi, proposem la nostra versió de la història.

És per això que la visió de microhistòria a la qual ens referíem al principi d'aquest apartat s'ha d'interpretar més en el sentit d'utilització de la documentació que d'anàlisi de les dades, encara que segurament de microhistòria la nostra investigació té bona part. Per tant aquell perill de què parlàvem adés de considerar el document de

manera negativa o positiva com a la finalitat del treball i no com l'inici, es mescla amb un altre perill, també relacionat amb el document, com és la lectura i l'anàlisi de text de fa tres cents anys des de la perspectiva d'empatia vers les persones que els han produït. Afirmar amb total convicció que, per exemple, un testament d'una llauradora castellonenca l'hem llegit de la mateixa manera que una altre d'un llaurador o d'una viuda d'un doctor en medicina i jurat de la vila, no és una qüestió fútil. Ens són més "simpàtics" uns objectes històrics que uns altres, encara que és una cosa fins a cert punt inevitable –de fet no sabem per quina raó s'ha d'evitar- sí que ens ha de fer reflexionar quan ens trobem davant el document, nosaltres hem procurat ser el més objectius possible en aquest aspecte. Potser els antropòlegs socials ens poden ajudar a aclarir aquest aspecte, sobretot pel que fa a la interpretació de les societats i de la seva cultura. Clifford Geertz assenyalava la importància dels símbols i els seus significats en la interpretació de les cultures i considerava la cultura com una xarxa de significats feta per la humanitat, l'anàlisi de la qual havia de ser "no una ciència experimental en busca de leyes, sino una ciència interpretativa en busca de significaciones".³⁰ Per tant a l'hora d'apropar-nos a un objecte històric qualsevol i a les empremtes que ens han arribat –els documents escrits en el nostre cas- hem de ser conscients que estem davant d'una construcció subjectiva dels seus creadors. La "descripció densa" de Geertz tracta la documentació de manera microscòpica per a poder aprehendre tota l'essència significativa que després interpreta, inserint aquesta descripció dins el discurs social -en la construcció social que dirien els historiadors- que

³⁰ GEERTZ, Clifford.: *La interpretación de las culturas*. Gedisa, Barcelona: 1987, pàgina 20.

és a la fi, la xarxa de relacions que crea l'activitat humana. És, segons assenyala Giovanni Levi, utilitzar aquesta anàlisi exhaustiva de la documentació, donada la dimensió microscòpica del problema, per a formular generalitzacions més àmplies, encara que aquestes observacions generals hagen tingut en l'esfera microscòpica el seu punt d'anàlisi.³¹

Metodològicament, la visió de gènere emprada per a analitzar una societat històricament determinada, prenent com a punt d'inici les relacions entre dones i homes a través del joc patrimonial que s'esdevé al si familiar i de les xarxes de sociabilitat, té molta relació amb la microhistòria, però també amb aquest aspecte de l'antropologia que treballa les construccions socials des de la vessant simbòlica i de representació. Finalment, les relacions socials que volem estudiar han sigut formades i utilitzades, òbviament, per les mateixes persones que en formaven part en un temps històricament determinat i la càrrega simbòlica i de representacions que ens mostraran –allò que anomenem cultura- la interpretarem segons els paràmetres que creurem més adients per als nostres propòsits. Els individus utilitzaran la cultura segons les seves necessitats per a organitzar i normalitzar la seva societat, *els elements de la cultura seran usats, modificats o descartats depenent de la seva utilitat en la organització de la realitat.*³² D'aquí la necessitat d'extraure tot el «suc» al document, d'intentar fer una descripció densa dels processos històrics, encara que aparega la tensió entre posar massa de sí mateix o ser simplement un relator dels fets

³¹ LEVI, Giovanni.: “ Sobre microhistoria”. BURKE, , P. (ed.): *Formas de hacer Historia*. Alianza Editorial, Madrid: 1993, pàgina 127.

³² AZCONA, Jesús.: *Teoría y práctica en la antropología social*. Universitat del País Basc, Bilbao: 1996, pàgina 33.

que mostra la documentació; en aquest sentit, els escrits acaben sent, moltes vegades, obres imaginatives que suposen les interpretacions més que la simple descripció . Açò –des del punt de vista de la Història- és en primera instància rebutjable, però no del tot si pensem que les Ciències Socials només interpreten els comportaments humans, de fet, en opinió de Geertz, al final només es pot aconseguir una explicació dels probables significats de les accions humanes. Com ja havíem dit adés, les construccions socials són subjectives per la seva pròpia forma de creació -els homes i les dones, persones amb sentiments i desigs- l’anàlisi de tota la informació que puguem obtindre de l’activitat humana ens pot donar, i de fet ens han donat, marcs explicatius i conceptes abstractes que nosaltres com a treballadors de l’activitat humana al llarg dels temps *inserir en el cos viu de la descripció densa amb l’esperança de donar expressió científica a successos simples*³³. Encara que fem servir aquests conceptes abstractes –estem pensant en el mateix concepte de cultura- la història interpreta els indicis des de la comparació, ja siga amb els paràmetres teòrics o amb altres casos.

Però amb açò estem dient que tot és relatiu? No, ens referim a què la ciència històrica afegeix en les seves interpretacions variables de classe, de cultura i de temps, en paraules de Giovanni Levi “ tanto la cantidad de información necesaria para organizar i definir una cultura como para actuar son historicamente cambiantes y socialmente variables”.³⁴ El camí passaria per trobar algunes constants en els sistemes socials, en les construccions de les diferències o, si més no,

³³ LEVI, Giovanni.: “ Sobre microhistoria”, pàgina 128.

³⁴ LEVI, Giovanni.: “ Sobre microhistoria”, pàgina 133.

uns elements que apareguen repetits al llarg del temps i que poden donar-nos elements de comparació entre explicacions denses. Les desviacions entre les comparacions o les seves coincidències ens serviran per a construir models que no tindran altre valor -i ja serà prou- que el de servir de punts de partida per a la seva aprovació o destrucció.

El gènere, la teoria abstracta del gènere, ens pot servir per a açò, des del punt de vista de l'anàlisi de la construcció social – cultural- on les interrelacions entre tots els aspectes canvien i s'adapten constantment, en definitiva, no busquem l'opressió de les dones al llarg del temps, o no tan sols busquem això, el que pretenem és trobar els indicis que ens puguem permetre explicar la complexitat de les construccions socials, les seves contradiccions i les seves comparacions; partint d'un punt de vista de petita escala no tant geogràficament com d'actors històrics particulars, per a finalment intentar generalitzar.

III. ESTAT DE LA QÜESTIÓ.

Inicis i desenvolupament.

L'interès per la història de les dones es va desenvolupar des de l'acció de diferents moviments acadèmics i polítics, potser aquests últims foren els causants que hi haguera un interès més directe i principal pel que fa als drets de les dones, mesclat, sobretot als Estats Units de Nord-Amèrica, amb moviments anti-belicistes, de defensa dels drets civils o d'alliberament sexual. Aquest interès es produí als anys seixanta i començaments dels setanta, és l'anomenada segona onada del feminisme que té el seu origen amb la publicació de *El segon sexe* de Simone de Beauvoir l'any 1949. Però pel que fa als estudis històrics van ser als anys trenta quan molts historiadors van començar a fixar-se en les *persones sense història*, en el conjunt de la població, deixant de banda, almenys eixa era la intenció, la història tradicional que es preocupava més de la política, la diplomàcia, les guerres o els moviments intel·lectuals més importants; alhora que tractaven les persones individuals com ara reis, alts càrrecs polítics, militars o religiosos de manera protagonista dels fets i d'evolució de la Història deixant de banda, o només donant-los un paper testimonial, a les masses populars.

Des de França, l'escola dels *Annales* introdueix l'interès pels canvis en les estructures, en la *longue dureé* dels fets econòmics i socials. Els pilars fonamentals, teòrics, d'aquesta nova forma de concebir la història es basen en la consideració d'aquesta com a ciència amb mètodes i lleis pròpies, en el rebuig de la història política i la seva substitució per una història econòmica i social i, per últim, la relació necessària que s'havia d'establir entre la història i les ciències properes a ella amb la modernització dels mètodes de treball, dit d'una

altra manera, la interdisciplinarietat entre les ciències socials.³⁴ Dins d'aquestes premisses al llarg dels anys seixanta tot un seguit d'historiadors desenvoluparen el que ells mateixos anomenaren *New Social History*, per a diferenciar-la de l'antiga història social sobretot pel que fa a la metodologia que pren d'altres ciències socials tècniques per a l'anàlisi quantitativa o d'interpretació dels símbols, per exemple de l'economia o de l'antropologia respectivament. Ideològicament, aquesta nova història social es veu influïda pels moviments antibelicistes, estudiantils, feministes o d'alliberament nacional, traduint-se en estudis històrics sobre conflictes socials, de raça o religiosos on l'opressió, la repressió i la demanda de canvis socials són els protagonistes.

Molts programes per a estudiants universitaris d'Europa i dels Estats Units comencen a interessar-se per les dones entre finals dels anys seixanta i principis dels setanta, encara que molt sovint com una subclasse o un apartat dins dels estudis d'història social. Però ja són freqüents les produccions editorials científiques que s'ocupen de les dones en estudis polítics, econòmics, militars o diplomàtics, entre altres. En aquests moments les majors crítiques als estudis històrics sobre les dones, o que tenien en les dones l'eix principal sobre el qual voltava el discurs que es volia demostrar, es basaven en què, molts

³⁴ FONTANA, Josep.: "Ascens i decadència de l'escola dels "Annales" " a: RECERQUES, 1974, número 4, pàgines 283-298. En aquest article, que no és precisament nou, el professor Fontana fa una anàlisi crítica del que va suposar les arpotacions de l'escola del *Annales* finalitzant amb una frase que resumeix clarament el seu parer i que compartim plenament: "... hem vist desvetllar-se el nostre sentit crític amb la lectura dels *Combats pour l'histoire* de Febvre i devem a Braudel d'haver-nos obert els ulls a perspectives molt més àmplies de les que eren habituals en els nostres medis acadèmics. Però això no ha de privar-nos de veure que l'hora de l'escola dels "Annales" ja ha passat, que l'impuls renovador que va comunicar a la investigació històrica europea s'ha exhaurit. Seguir-los en la seva obsessió eclèctica de modernitat, en el seu neopositivisme que confon mètode i teoria i mitifica el paper de l'eina, seria perillós. L'axioma és vell, però segueix essent vàlid: "sense teoria no hi ha història." ". Pàgina 298.

autors que feien aquest tipus d'història estaven massa influïts per la política. Si bé és cert que els moviments socials dels anys seixanta havien donat un nou impuls al moviment feminista sobretot des de la vessant política, no és menys cert que moltes dones començaren a interessar-se per entendre més sobre la vida de les dones en el passat. El historiadors tradicionals van veure açò amb cert escepticisme cosa ben normal, per altra banda. Però moltes de les crítiques vingueren de la part dels historiadors més socials que veien de mala gana la utilització del gènere com a categoria d'anàlisi de l'experiència humana igual que la raça o la classe.³⁵

En aquests anys i fins la dècada dels noranta assistim a una proliferació, un esclat d'història de les dones elaborada sobretot per dones de manera, podríem dir, particular o aïllada. Trobem gran quantitat d'estudis que no segueixen cap línia d'investigació en base a grups organitzats en departaments o centres universitaris, Weisner ho descriu de manera molt clara quan assenyala que :

“ ...women in early 1990s still reporting that investigating the history of women can get them pegged as less than serious and be detrimental to their future careers as historians.”³⁶

En aquells moments la història de les dones podia considerar-se minoritària, com si es tractara d'història de “segona divisó”. El fet que la majoria d'estudis sobre dones els fan dones ens pot mostrar que el sistema docent i científic només permet que les mateixes dones s'ocupen d'objectes històrics que els homes consideren, en principi,

³⁵ WEISNER, Merry E.: *Women and Gender in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge: 1993. En la introducció d'aquesta obra podem trobar un bon resum de la introducció i evolució de la història de les dones en el món acadèmic sobretot dels països anglosaxons.

³⁶ WEISNER, Merry E.: *Women and Gender...* ,pàgina 2.

no rellevants per al coneixement, d'aquesta manera, les mateixes historiadores es troben entre la necessitat i la por. La necessitat d'ocupar-se d'elles mateixes, de conèixer l'evolució històrica que poques vegades s'ha tret a la llum i, per altra banda, la por que hom no reconega la seva vàlua, a no poder millorar el seu estatus acadèmic i professional. Però no estem davant d'una qüestió que només afecte el món científic, la infravaloració i l'opressió de les dones és un fet històricament constant, que sempre s'ha donat i que ara també es dona. I sembla que eixa constant de diferencia sexual i de gènere com a justificació històrica de dominació per a moltes persones, homes principalment, siga una qüestió «natural» que sempre ha estat així, igual que les diferències per raó d'inclinació sexual o de raça. Sense oblidar que les diferències històriques o de classe que hi ha entre l'opressió que han patit i pateixen homes i dones de tot el món, no se poden justificar només per que sempre han existit. La responsabilitat dels historiadors i de les historiadores ha de fer-nos veure que la comprensió dels fenòmens passats, de les seves regles de funcionament i de la seva evolució temporal, ha de contribuir a comprendre i a eliminar les diferències de gènere, classe o raça del món actual. Aquestes paraules venen al cas perquè reflecteixen el sentiment general que nosaltres pensem que es vivia en aquells moments, i que encara es viu, al món acadèmic i científic occidental.

El pensament feminista està en la base dels conceptes teòrics i metodològics de la història de les dones des dels seus principis i sobretot en els anys posteriors als moviments socials posteriors a la *guerra del Vietnam* i el *maig francès* o la *primavera de Praga*. En aquell temps històric sembla que no podia ser d'altra manera, i és així

com des de posicions del pensament feminista, la història de les dones conceptualitzava i treballava amb noves metodologies que s'elaboraven a partir d'elements dels nous corrents historiogràfics com ara la història de les mentalitats o la història social. De la mà d'aquesta influència vingué l'interès per conceptes, teories i metodologies de la sociologia, la sociolingüística, la psicologia o l'antropologia, en definitiva la interdisciplinarietat. La conseqüència directa serà l'interès per temes nous com ara preguntar-se sobre el gènere com a tal, com s'ha considerat en temps passats, com s'ha identificat i en què, quin és el significat de masculí o de femení al llarg de la història, o la contribució de les dones en fets concrets, en moviments socials. La utilització de conceptes d'altres disciplines té en la teoria del gènere la seva expressió més clara ja que el fet de preguntar-nos pel significat de masculí i femení i la seva representació suposa implícitament que la diferència de gènere no és simplement biològica i que l'explicació o la interpretació de fenòmens històrics s'ha de veure des d'un punt de vista diferent. O, millor dit, des de diversos punts de vista.

El 1986 Joan W. Scott començava amb una definició de gènere d'un diccionari, l'article on proposava la seva teoria del gènere³⁷. La seva definició es basa en que el gènere és un element de les relacions socials basades en diferències sexuals i, per altra part, és

³⁷ SCOTT, Joan W.: "Gender: A Useful Category of Historical Analysis", *American Historical Review*, 91: 1986, pàgines 1053-1075. Traducció espanyola SCOTT, Joan W.: "El género: una categoría útil para el análisis histórico". AMELANG James S. i NASH Mary (eds.): *Historia y género: las mujeres en la Europa Moderna y contemporánea*. Edicions Alfons el Magnànim-IVEI, València: 1990, pàgines 23-56. Per a una visió general de la utilització del concepte de gènere en l'àmbit internacional amb moltes referències bibliogràfiques cal veure: BOCK, Gisela.: "La historia de las mujeres y la historia del género: aspectos de un debate internacional". *Historia Social*, número 9: (1991), pàgines 55-77. També és molt interessant la resta del dossier número 9 de la revista *Historia Social* en el qual trobem articles clàssics d'Arlette Farge, Karen Offen i Mary Nash.

una forma primària de les relacions de poder construïdes al llarg del temps. Aquestos dos aspectes són molt importants ja que introdueixen dos elements essencials pel que fa a l'anàlisi històrica: per un costat la societat i per altra el temps. Així, la teoria dóna molta importància a les representacions socials de les diferències sexuals, als conceptes normatius que reafirmen aquelles diferències i justifiquen el sotmetiment d'un sexe respecte de l'altre i, aspecte molt significatiu, la necessitat d'introduir el concepte no solament dins el sistema familiar, sinó en la totalitat de les formes d'organització social. D'aquí que el concepte de gènere i l'anàlisi que suposa no s'ha de limitar a les relacions dins el si familiar, la teoria es pot aplicar a analitzar fets polítics o econòmics, en definitiva, -qualsevol, diu Scott- fenomen o estructura de poder humà amb totes les seves variants ja que per a l'autora el gènere és la primera relació, dins una societat, on s'articula el poder. Encara que no és l'única, sí que és per on s'ha de començar, o almenys s'ha de tenir present. Perquè, *cuando los historiadores buscan caminos por los que el concepto de género legitima y construye las relaciones sociales, desarrollan la comprensión de la naturaleza recíproca de género y sociedad, y de las formas particulares y contextualmente específicas en que la política construye el género y el género construye la política,*³⁸ afegint que la classe i raça formen, junt al gènere, la visió de les relacions de poder dins qualsevol –nosaltres no podríem assegurar que dins de qualsevol- societat històricament determinada. Les diferències en la construcció dels models de gènere vindran donades tant per la diferenciació social dels sexes, com la diferenciació de classe o de la raça.

³⁸ SCOTT, Joan W.: “ El género...”. Pàgina 49.

Encara que l'estudi del gènere no pot substituir l'estudi de les dones- en paraules de Merry E. Wiesner- perquè tenim molta informació bàsica tant sobre les dones com sobre els homes i el resultat de tot plegat és fer-se noves preguntes o preguntes velles amb des d'un altre punt de vista, sobre les vides de les persones i sobre la relació entre els sexes.³⁹ Però el que hem d'aprofitar és la utilització del gènere com a element teòric per a explicar les diferències sexuals i de poder i la construcció social d'aquelles diferències, per a comprendre com s'estructuren les societats humanes al llarg de la història. La no limitació de les dones com a objecte d'anàlisi per sí mateix i la comprensió dels fenòmens a partir del coneixement de l'acció de les dones per activa i per passiva, farà que la història de les dones no siga tant de les dones com de tota la humanitat. La importància de les aportacions de Scott és indutable, però la línia teòrica seva ha anat fent-se més, no diríem radical, potser sí més lingüística. En els últims anys la influència de la deconstrucció i de la filosofia del llenguatge ha fet que Scott donara cada vegada més importància a l'anàlisi del llenguatge i de la producció social dels significats.⁴⁰ Nosaltres pensem que donar massa importància a les representacions i a la seva construcció al llarg dels temps pot fer-nos oblidar que les representacions són obra de les persones i com a tals s'han d'analitzar, es a dir, ens ha d'interessar el significat de la documentació però no fins a no veure que la lectura de qualsevol tipus de document, ja siga oral, escrit o visual té una significació mínima objectiva, (per exemple la data de defunció d'una persona en un

³⁹ WEISNER, Merry E.: *Women and Gender...*, pàgina 2.

⁴⁰ SCOT, Joan.: " Historia de las mujeres". BURKE, Peter (ed.): *Formas de hacer historia*. Alianza editorial, Madrid: 1993, pàgines 59-88.

registre civil) perquè si no ens podem perdre només en intentar analitzar les fonts. Hauríem de preguntar-nos si és més real la interpretació que fem del significat del llenguatge que s'utilitza, per exemple, en textos legals de qualsevol època que el que diuen explícitament, sobretot si el que ens interessa és saber la situació de les dones i les relacions de poder que s'estableixen en una societat determinada. No estem dient amb tot açò que la simbologia no siga important, si no que l'anàlisi ha de prendre coneixement des de molts punts de vista.⁴¹ El 1994 Joan Hoff publicava un article al *Women's History Review* en el qual criticava l'excesiu èmfasi amb què el postmodernisme i el postestructuralisme posaven en el llenguatge i en el significat, sobretot pel que fa a la història de les dones i el gènere. Encara que atacava Scott, el punt de vista que més criticava era el seu progressiu apropament a postures teòriques proposades des del postmodernisme de Foucault (encara que el mateix Foucault ha rebutjat aquest qualificatiu) que van inclinar-la cap a “ vacillation between her localist (historicist) theoretical professions and such referential statements driving her into the poststructural heresy of anti-historicism, ...i pointed out the confusion which exists in Scott's discussion of experience based on anti-essential particularism.”. Assenyala que el postestructuralisme pot ser una bona metodologia per a l'anàlisi textual, com moltes altres, però cap d'elles s'ha transformat en una ideologia amb fervorosos seguidors que, pel que fa als Estats Units, s'ha limitat a adaptar el «pensament masculí» per a l'anàlisi del gènere.

⁴¹ Un exemple recent i proper de l'anàlisi de la documentació des de diversos punts de vista, sense deixar de banda el significat el trobem a KAMEN, Henry.: *Canvi cultural a la societat del segle d'or. Catalunya i Castella, segles XVI-XVII*. Pagès editors, Lleida. 1998.

Encara que l'explosió d'estudis sobre la història de les dones dels últims trenta anys haja fet que aquestos es vegem com a una alternativa més que una subclasse de la disciplina, la realitat és que la història de les dones continua fent-se separada de la resta de la societat que s'analitza, i també dins els cercles acadèmics i professionals només es veu com una part de la història, de la història dels homes. Hoff està pensant en els Estats Units però les seves paraules no només es podem aplicar al cas nord-americà, al nostre país les coses no semblen massa diferents.⁴²

Nosaltres utilitzarem les aportacions de la història de les dones i del gènere per a la nostra anàlisi i potser que al llarg de la investigació trobem que la construcció de les desigualtats entre els sexes també ens amaguen desigualtats de classe i, encara que no siga del tot el nostre cas, de raça. Nosaltres participem clarament de la teoria del gènere proposada per Joan W. Scott, encara que amb les matisacions pròpies que té cada autor, fruit de la seva arrel cultural i que es poden apreciar, o tal vegada no, al llarg de la investigació. Joan W. Scott concep el gènere, primer com “ un element constitutiu de les relacions socials basades en les diferències que distingeixen els sexes”. Per a nosaltres, el que més ens interessa d'aquest aspecte, és la representació, dins la societat, d'aquestes diferències basades en el

⁴²Aquesta discussió sobre el postestructuralisme potser fora dels Estat Units no haja tingut massa ressò, però aquestos punts de vista són importants per a comprendre molts estudis històrics sobre les dones que ens venen de la tradició cultural anglosaxona i que, al cap i a la fi, nosaltres els fem servir com a punts de referència en els nostres estudis. Per a aclariments sobre aquestos aspectes són molt il·lustratius els articles següents: HOFF, Joan.. “ Gender as a postmodern category of paralysis”. *Women's History Review*, volum 3: 1994, pàgines 149-168. PURVIS, June.: “ Women's history and poststructuralism”. *Women's History Review*, volum 5, número 1: 1996, pàgines 5-7. KINGSLEY KENT, Susan.: “ Mistrials and diatribulations: a reply to Joan Hoff”. *Women's History Review*, volum 5, número 1: 1996, pàgines 9-18. RAMAZANOGLU, Caroline.: “ Unravelling postmodern paralysis: a response to Joan Hoff”. *Women's History Review*, volum 5, número 1: 1996, pàgines 19-23. HOFF, Joan.: “ A reply to my critics”. *Women's History Review*, volum 5, número 1: 1996, pàgines 25-30

sexe, és a dir, tota la simbologia que justifica les diferències socials entre sexes, com es construeix aqueixa simbologia i com evoluciona, quins canvis experimenta. La construcció cultural d'aquestes diferències es pot apreciar a través dels símbols, però no estem pensant en icones visuals, o no solament, per a nosaltres la simbologia es pot recercar en els mateixos documents i és aquesta vessant la que ens interessa més, hem de buscar els indicis que ens permetran treure a la llum aquestes construccions. Tot el que hem dit fins ara, encara que no sempre és fàcil seguir-ne el fil, ens duu a la segona part de la seva definició. Per a l'autora, “ el gènere és una forma primària de les relacions significants de poder”. Al cap i a la fi, el que ens interessa veure són les relacions de poder dins l'àmbit familiar. Serà la construcció social de les diferències entre sexes i dins el cicle vital de cada membre del grup junt a la justificació simbòlica d'aquestes diferències, un dels elements clau per a comprendre el paper de les dones, -i dels altres que formen la família-, pel que fa a l'educació dels fills i pel que fa a les decisions preses respecte al seu patrimoni personal. Així com l'adjudicació per a les dones d'un espai, dins la societat, molt cenyit a l'àmbit domèstic. Conformant-se, d'aquesta manera, un veritable espai femení dins la casa, l'habitatge i els seus voltants, que les dones faran seu, l'utilitzaran i dominaran. Però amb la construcció d'aquesta diferenciació d'espais també es construeix la diferenciació de gènere en la societat, justificant-la per raons sexuals.

La història europea de l'Època Moderna pel que fa als estudis sobre les dones en els seus inicis, es va desenvolupar de la mà de la història social. D'aquesta manera, els treballs d'historiadors com ara N. Z. Davis sobre la cultura popular i les seves relacions dins el món

del treball al segle XVI estaven influïts per les aportacions d'autors bàsics de la història social com ara E. P. Thompson i, pot ser per aquesta raó que en aquell moment les historiadores es preguntaven més pel paper de les dones en els esdeveniments històrics que la història moderna tractava més a sovint. Temes com el Renaixement, l'origen del protestantisme i la reforma catòlica, l'evolució de les monarquies absolutes, el desenvolupament pre-industrial i capitalista, etc., foren alguns treballs que es realitzaren des del punt de vista de veure-hi en quina mesura les dones hi van participar, com les va afectar i, potser la vessant més novedosa, com afectaren elles aquells fenòmens. D'aquesta manera, per posar un exemple ben conegut, Joan Kelly es preguntava i ens preguntava si les dones havien tingut un Renaixement com els homes. En realitat aquesta forma de plantejar-se l'experiència de les dones al llarg del temps va fer que les investigacions tragueren a la llum el veritable problema, la intenció primera que movia les dones en els seus treballs: la història, l'explicació històrica, ¿representa el total de les experiències dels seus protagonistes? Igual que la reacció dels moviments feministes contra la dominació masculina en tots els aspectes que, com hem assenyalat, fou l'origen de la presa de consciència d'un problema que existia i que calia solucionar; aquells primers estudis històrics que es preguntaven per les dones per elles mateixes van fer reaccionar moltes historiadores de l'Època Moderna buscant les «grans» dones de la literatura, de l'art o de la ciència, aconseguint que el sistema científic acadèmic començara a tenir davant una part del problema que fins aquells moments s'havia oblidat o, en la majoria dels casos, obviat. Es qüestionen les explicacions que la història havia donat fins aleshores;

si bé és cert que la mateixa història de les dones utilitza elements de la història que ella mateixa intenta revisar, com ara la divisió cronològica de les etapes històriques o els temes clàssics, per a la seva recerca de les experiències de les dones; però no es pretèn trencar absolutament amb tots els principis de la ciència històrica. Seria absurd no aprofitar els elements teòrics i analítics que la ciència ens ofereix, de fet és la millor manera de veure la seva validesa; encara que les postures més «radicals» del feminisme negaven les aportacions tradicionals i, fins i tot, des de la vanda dels historiadors més acadèmics es criticava la utilització, per exemple, dels mateixos problemes històrics en les anàlisis; la història de les dones com a reacció a aquelles crítiques, com a rebuig dels grans temes que havia tractat la història fins aleshores o com a conseqüència de la influència de la història social va veure en l'experiència privada i en els elements de la vida domèstica de les dones un tema molt adient a les seves pretensions.

D'aquesta manera l'apropament cap a les experiències privades de les dones va donar a conèixer aspectes de la seva experiència biològica sobretot pel que fa a la maternitat o l'embaràs, alhora que s'estudiaven aspectes de la sexualitat des del punt de vista de les construccions de gènere de les diferències sexuals. El perill entre confondre la història de les dones i la història de la família sembla evident, de igual manera que el fet d'acceptar sense més la divisió entre públic i privat arraconant les dones cap a un aspecte molt concret de les investigacions, encara que aquest perill s'ha d'assumir i de fet la diferenciació entre públic i privat i com actua el gènere al llarg de l'Època Moderna, ha sigut un dels problemes més estudiats

per la historiografia europea. Així s'ha pogut demostrar que les dones han anat perdent protagonisme en esferes públiques, al llarg dels temps moderns, de manera sistemàtica i se les ha anat arraconant cap a l'univers familiar i privat. No és gens estrany que les investigacions sobre el gènere entre els segles XVI i XVIII s'ocupen d'aquestes esferes privades i dels canvis en la relació entre allò públic i allò privat i de quina manera es consideraven aquests aspectes a l'època.

Els estudis sobre les transformacions en les construccions de les diferències de gènere comença a demostrar que moltes actituds tant intel·lectuals com d'acció, es justifiquen per raons on el simbolisme del gènere se'ns mostra com a un element clau en aquestes societats. La subordinació de les dones per part de la masculinitat, (entenent per masculinitat tant els homes, com el poder religiós o el poder polític), es fa palesa quan s'analitza, per exemple, de quina manera tracta la justícia local les dones i de quina manera tracta els homes en situacions anàlogues. La diferenciació de gènere, no explícita, té molt a veure amb el simbolisme que es pot apreciar al llegir la documentació escrita o quan analitzem manifestacions de l'art. Aquí es veu la importància de la documentació, la qual cosa ha vist clarament la història de les dones, es busquen noves fonts d'informació encara que també s'interroga la documentació «tradicional» d'unes altres maneres buscant uns altres indicis.⁴³

En els darrers anys hem assistit a un desenvolupament molt important pel que fa als estudis sobre història de les dones en tota

⁴³ Sobre aquest aspecte dels indicis alhora d'enfrontar-nos amb la documentació ens ocuparem més endavant, de tota manera és molt il·lustratiu de les idees que volem proposar: GINZBURG, Carlo.: *Mitos, emblemas, indicios. Morfología e historia*. Editorial Gedisa, Barcelona: 1989. Sobretot el capítol: *Indicios. Raíces de un paradigma de inferencias indiciales*.

Europa, sobretot per part d'historiadores franceses i italianes, encara que el pes més important se l'enduen els treballs del paísos anglosaxons, com ara els Estat Units i la Gran Bretanya. La pobresa, la família o les viudes han sigut aspectes ens els quals s'ha fixat aquesta historiografia, així com la importància del treball de les dones o dels cercles culturals a l'època il·lustrada. La prostitució i la violència en les classes més humils o el cicle vital de les dones també han sigut objecte d'anàlisi. Els aspectes ideològics i significants de les imatges de les dones en els temps moderns han estat claus per a comprendre millor la construcció de les diferències de gènere, encara que aquestos només són alguns dels temes en els quals s'ha ocupat la historiografia sobre les dones en els darrers 20 anys, hi ha més, però sí és cert que podem apreciar que tant pel que fa als temes com pel que fa a les fonts utilitzades, estem parlant, salvant totes les distàncies, d'història social.⁴⁴

⁴⁴ No farem aquí una exhaustiva relació de totes les publicacions ni de tots els paísos on hi ha producció científica sobre la història de les dones, però sí que donarem algunes referències que, si més no, a nosaltres ens han servit i ens han guiat per aquest món tan colorit i en constant evolució. SCOTT, Joan W.: "El Género: una categoría útil para el análisis histórico". AMELANG, James S. i NASH, Mary.: *Historia y Género. Las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea*. Edicions Alfons el Magnànim-IVEI, València: 1990. pàgines 23-56. Per a una visió general de la utilització del concepte de gènere en l'àmbit internacional cal veure: BOCK, Gisela.: "La historia de las mujeres y la historia del género: aspectos de un debate internacional". *Historia Social*, número 9: (1991), pàgines 55-77. Sobre les realcions entre gènere i classe especialment al renaixement és molt interessant com apunt de partida: KELLY, Joan.: *Women, history, and theory*. Chicago university press, Chicago: 1984. Finalment i encara que és una publicació de fa una anys no s'ha d'oblidar el treball que sobre història de les dones s'havia fet fins a aquells moments en molts paísos i que està recollit al llibre: OFFEN, Karen, ROACH PIERSON, Ruth i RENDALL, Jane, (eds.): *Writing women's history. Internacional perspectives*. MacMillan, Londres: 1991. Per a referències més actuals i sobre temes més concrets on hi trobarem més bibliografia relacionada cal veure l'apèndix bibliogràfic del nostre treball el qual, encara que no és ni molt menys exhaustiu sí que pot servir de punt de partida per a algú que vulga aprofundir sobre el tema.

L'aportació espanyola.

“Estudio en el libro la vida habitual de las mujeres, sus costumbres, sus visitas, sus distracciones, su desenvoltura, sus galanteos, el culto del honor, sangriento a veces, que tuvo su centro en ellas; los casos de damas sabias o poetisas, los polos de divinización y sátira misógina que ante la mujer adoptó aquella literatura”⁴⁵. Potser fariem justícia si nomenarem a l'autor d'aquestes línies de dalt com el primer historiador que es va ocupar en fer certa història de les dones. José Deleito i Piñuela va ser un dels primers historiadors que abans de la guerra civil espanyola començava a fer història social, encara que sense introduir els interessos socials en les anàlisis, sense la influència del marxisme, però amb un interès per la renovació de continguts i mètodes en front de l'historicisme i el positivisme del moment. El 1946 publicà *La mujer, la casa y la moda* on des del punt de vista de les obres literàries de l'època feia un retrat de la vida de les dones, sobretot urbanes i cortesanes, al segle XVII. És un exemple d'uns inicis, no hi ha cap tipus de reivindicació, ni anàlisi de gènere, no intenta desfer cap tòpic però “ Escrito por un profesional de la Historia, refleja la responsabilidad que al historiador incumbe de narrar tan solo verdades objetivas, basadas en testimonios fidedignos. Por eso,..., yo no temo embarazar mi relación con el aparato de notas en cada página, que le documenten y le den fe.”⁴⁶

La veritat és que si les intencions no són les mateixes que té la història de les dones o la història social aquest primer intent veia clar

⁴⁵ DELEITO PIÑUELA, José.: *La mujer, la casa y la moda (en la España del rey poeta)*. Espasa-Calpe, Madrid: 1946, pàgina 11.

⁴⁶ DELEITO PIÑUELA, José.: *La mujer, la casa y la moda*, pàgina 12.

que la temàtica s'havia d'acostar al món privat, a la família i això és una cosa que no ens resulta gens estranya.⁴⁷ Però l'aportació clara al desenvolupament de la història de les dones⁴⁸ es donarà a partir dels anys setanta, amb un cert retard pel que fa a altres països europeus, sobretot i fins els principis dels anys vuitanta, es donaran avanços en qüestions teòriques i de posicions acadèmics de dones preocupades per fer història de les dones tot això dins l'ambient dels moviments feministes de l'època.⁴⁹ A partir de la dècada dels vuitanta assistim a un procés de consolidació tant dels estudis sobre les dones com de la consideració científica de la història de les dones en tots els àmbits, congressos i seminaris es celebren en moltes universitats, de la mateixa manera comencen a ser freqüents assignatures sobre història de les dones dins dels programes universitaris, no solament de tercer cicle sino també en cursos de llicenciatures. Tot aquest impuls va ser possible gràcies al treball de molts seminaris i grups d'investigació sobre les dones que es van desenvolupar en moltes universitats espanyoles ja des de finals de la dècada de 1970.⁵⁰

⁴⁷ La importància de molts autors i obres del període d'abans dels anys seixanta no s'ha reconegut de manera suficient, sobretot aquells autors d'abans de 1936. La idea de reconèixer en la seva mesura, aquells treballs ens la va posar de manifest Marc Baldó en el transcurs d'una conferència que va impartir el dia 17 de juliol de 2000, dins el curs d'estiu de la Universitat Jaume I "Els actors de la Història", dirigit per Carmen Corona i Manuel Chust. La seva intervenció la va titular "La gènesi de la història social a Espanya". Vull agrair al professor Baldó alguns comentaris que em va fer sobre la temàtica de la història de les dones.

⁴⁸ . Pel que fa als estudis sobre la història de les dones que s'han fet a Espanya en les últimes dècades, veure l'article de NASH, M.: "Dos décadas de historia de las mujeres en España: una reconsideración." *Historia Social*, número 9: (1991), pàgines 137-161. L'interès, cada vegada major, que hi ha per les dones com a objecte d'estudi queda palès, per exemple, al Congrés Internacional sobre història de la família, celebrat en 1994, la segona sessió es dedicà a: "Historia de la Mujer e Historia del matrimonio".

⁴⁹ DÍAZ SANCHEZ, Pilar i DOMÍNGUEZ PRATS, Pilar.: "Las mujeres en la historia de España. Siglos XVII-XX": *Bibliografía comentada*. Instituto de la Mujer, Madrid: 1988.

⁵⁰ NASH, M.: "Dos décadas de historia de las mujeres en España...", pàgines 137-142.

Els estudis sobre l'Època Moderna.

Les historiadores i, en menor mesura, historiadors modernistes han desenvolupat el seu treball sobre les dones a partir, sobretot, dels seminaris i associacions que s'ocupen d'organitzar trobades i reunions per a discutir les aportacions que cada vegada amb més freqüència es donen pel que fa als estudis sobre les dones. Les pioneres van ser el "Seminario de Estudios de la Mujer de la Universidad Autónoma de Madrid" al que s'afegiren immediatament grups de les universitats de Màlaga i Granada, l'associació cultural Al-Mudayna, el Centre d'Investigació Històrica de la Dona de la Universitat de Barcelona o el grup d'investigadores de les dones del Centre d'Estudis d'Història Moderna Pierre Vilar. Només són alguns exemples del veritable esclat que hi ha actualment en les universitats i centres d'investigació del nostre país.⁵¹

Pel que fa a la temàtica, la condició social de les dones i la seva relació amb les normes jurídiques de l'Antic Règim, la seva educació, la imatge simbòlica del seu cos i del seu comportament –els arquetips sexistes-, el seu paper dins el món religiós i, sobretot, dins l'estructura familiar o el treball de les dones han sigut els aspectes que més s'estudien actualment. Últimament la presència de les dones en les colònies espanyoles del continent americà també és una qüestió que comença a donar els seus fruits en investigacions i que

⁵¹PÉREZ MOLINA, I.: " Donar cos a la Història: les experiències de les dones (Segles XVI al XVIII). *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*, número 11: (1993), pàgines 243-258. Podem trobar aquí una ampliació de la introducció i del desenvolupament de la historiografia de les dones modernes tant a nivell nacional com de la resta de països occidentals. Les referències bibliogràfiques que dóna poden servir com a exemples de la producció que ha hagut fins 1993. La bibliografia complementària que oferim en la nostra investigació pot completar, en la mesura del possible, els estudis que s'han fet més actualment.

segurament serà un dels temes que més es desenvoluparan. Pel que fa al nostre interès, la família i les estratègies matrimonials han estat aspectes dels quals també s'han ocupat alguns estudis, i amb la introducció de la perspectiva de gènere s'ha perfilat la relació entre legalitat i relacions familiars arribant a veure un reforçament de la subordinació de les dones al llarg de l'època moderna i un arraconament cap a esferes més privades de les seves activitats.⁵²

Margarita Ortega ha resumit l'estat dels coneixements que tenim fins ara pel que fa a la situació de les dones des de l'època barroca fins la Guerra de la Independència de 1812. Assenyala que la pressió sobre les dones, a tots els nivells, es va anant fent més forta a mesura que l'Estat i l'Església van fent-se més presents en totes les esferes de la societat. En el Barroc i fins la Il·lustració, el control sobre les dones es va fer cada vegada més aclaparador a tots els nivells, la imatge, la seva llibertat econòmica, de pensament o de moviments. La societat estamental fonamentada també sobre una desigualtat sexual conformava una concepció patriarcal de les relacions socials i de

⁵² Una primera aproximació als treballs fets sobre les dones en l'època moderna fins la dècada de 1990 el podem veure a: NASH, Mary.: " Dos décadas de Historia de la Mujeres en España: una reconsideración". *Historia Social*, número 9: (1991), pàgines 146-149. Sobre les dones colonials cal veure l'article metodològic de PÉREZ CANTÓ, Pilar.: " La mujer colonial a través de los textos: una reflexión metodológica" JIMÉNEZ MORALES, Mª ISABEL i QUILES FAZ, Amparo (coords.): *De otras miradas: reflexiones sobre la mujer de los siglos XVII al XX*. Universidad de Málaga, Málaga: 1998. Pàgines 19-51. Un estat de la qüestió sobre les dones de l'Antic Règim i una bibliografia actualitzada fins a 1997 la podem trobar a: ORTEGA LÓPEZ, Margarita.: " El período barroco (1565-1700)". GARRIDO, Elisa; FOLGUERA, P.; ORTEGA, M. y SEGURA, C.: *Historia de las mujeres en España*. Síntesis, Madrid: 1997, pàgines 253-344 i també ORTEGA LÓPEZ, Margarita.: " Siglo XVIII: la Ilustración". GARRIDO, Elisa; FOLGUERA, P.; ORTEGA, M. y SEGURA, C.: *Historia de las mujeres en España*. Síntesis, Madrid: 1997, pàgines 345-414. I les últimes reflexions sobre les dones des del segle XVII apareixen al llibre de JIMÉNEZ MORALES, Mª ISABEL i QUILES FAZ, Amparo (coords.): *De otras miradas: reflexiones sobre la mujer de los siglos XVII al XX*. Universidad de Málaga, Málaga: 1998. Pel que fa als efectes de la Ilustració espanyola sobre la vida de les dones en molts aspectes cal veure: BOLUFER PERUGA, M.: *Mujeres e Ilustración: la construcción de la feminidad en la ilustración española*. Institució Alfons el Magnànim, València: 1998. També molt interessant, per la seva metodologia i la visió d'una zona concreta de la història espanyola, és: HERNÁNDEZ GONZÁLEZ, M.: *Mujer y vida cotidiana en Canarias en el siglo XVIII*. Centro de Cultura Popular Canaria, La Laguna: 1998.

poder, no solament dins el món familiar, si més no també, podíem dir, de portes cap a fora. Els nous aires intel·lectuals que bufaren en el segle XVIII només van cobrir d'una pàtina lletrada la situació social d'inferioritat que patien les dones, encara que sí hi hagueren certs canvis sobretot pel que fa a la consideració del treball femení, però la idea generalitzada de què les dones eren inferiors tant físicament com moral no va canviar. Sobretot Margarita Ortega centra el seu discurs en cinc aspectes que es complementen: el cos i la família, els espais, educació, religiositat i treball. Nosaltres ens centrarem en la família com a eix central de les xarxes que configuren la societat de l'Antic Règim i, a partir d'aquí, procurarem endinsar les nostres recerques vers aquest món de les dones, per veure-hi aquesta realitat que no solament amaga opressió sinó que amaga, segur, tensions i resistències, en definitiva la lluita de les dones per alliberar-se.

IV. DONES, FAMÍLIA I PATRIMONI. CASTELLÓ ALS TEMPS
MODERNS.

Capítol primer. La qüestió demogràfica i la qüestió econòmica.

“Dimecres a 19 de octubre de 1627, al matí, soterraren en Sant Martí a Francisca Mateu Plou, muller de Nadal Escuder, torcedor de seda, a un cantó de la Sèquia Podrida, que havia tengut huit marits.” (Pere Joan Porcar. Dietari, 1589-1628).

1. La qüestió demogràfica.

L'escenari demogràfic que ens mostra la vila de Castelló al llarg de l'Època Moderna, pot ajudar-nos a situar les dones que estudiem dins l'evolució del conjunt de la població. No pretenem fer ací un estudi demogràfic exhaustiu de totes les variables que afecten la població durant un període de temps determinat, però sí hem de tenir una visió clara de quina és la tendència de la població pel que fa al seu augment en nombre total, quines èpoques hi hagueren de crisi que afectaren la mortalitat i els naixements o, per exemple, que passava a Castelló amb els matrimonis en relació amb els bateigs o les defuncions. Processos com la mort, naixements o casaments són, primer de tot per a nosaltres, números i quadres gràfics, però, per als protagonistes i, sobretot, per a les dones d'aquell temps, elements bàsics en la seva existència.

1.1 La població de Castelló a través dels recomptes oficials.

De la població total de la ciutat de Castelló en aquests temps, tenim referències pels cens i recomptes de veïns fets per diversos motius, com ara l'expulsió dels moriscos, o per finalitats fiscals i militars. Açò ho podem veure al quadre I, encara que que podíem

destacar una qüestió pel que fa a la utilització de les xifres que ens ofereixen els censos de població de qualsevol època, ja siga estadística o no. Alain Desrosières assenyala que el fet que l'estadística quantifiqui, per exemple com en aquest cas, població fent equivalències entre diferents fonts com ara censos i registres de població de qualsevol procedència, pot fer que aquestes equivalències es prenguen tal com apareixen a les fonts consultades o, més freqüent, les construeixen els estadístics per a facilitar la seva comparació amb altres dades. El problema no té fàcil solució, de fet hi ha plantejaments crítics davant de qualsevol font que es vulga tractar per tal de traure una informació vàlida en l'estudi històric que ens hem proposat, per exemple, veure la freqüència amb que els recomptes de veïns o contribuents acaben en la xifra 0. El que venim a assenyalar és que a mesura que hi ha un establiment generalitzat de sistemes de registre estadístic, abans hi ha hagut un desenvolupament, en major o menor mesura, de la construcció de l'Estat. Desrosières veu en la mateixa etimologia de la paraula "estadística" una clara relació amb l'Estat. No ens podem quedar simplement en que hi ha un perill indubtable de manipulació de les dades, hem de veure quin és el context històric en el qual han sigut fetes i quina és l'evolució històrica dels processos cognitius per així comprendre la relació entre les dades, els fets i el poder, és a dir una història social dels processos cognitius. Encara que açò és qüestió que només apuntem, pot ser un element clau per a altres investigacions.⁵³

⁵³ DESROSIÈRES, A.: " ¿ Cómo fabricar cosas que se sostienen entre sí?. Las ciencias sociales, la estadística y el Estado". *Archipiélago*, número 20: (primavera 1995), pàgines 19-31.

QUADRE I: POBLACIÓ DE CASTELLÓ DE LA PLANA (1609-1712).

ANY	CENS	TOTAL	TIPUS	COMARCA
1609	cens de Caraçena	1165	veïns	2275
1646	veïnat	1152	veïns	2127
1692	pragmàtica	2892	veïns	3926(*)
1712	cens Campoflorido	1072	contribuents	2168

(*) Sense Orpesa ni Torreblanca.

Font: BERNAT i MARTÍ, J.S. i BADENES MARTÍN, M-A.: *Crecimiento de la población valenciana (1609-1857)*. Ed. Alfons el Magnànim.IVEI, València: 1994.

Aquestes dades s'han de prendre amb la prudència que obliga el nostre interès per la realitat històrica⁵⁴. Per això, la utilització d'un índex de conversió dels veïns del cens en habitants reals es presenta com un problema molt important per veure la validesa de la informació que ens ofereix un recompte d'aquestes característiques. Però, per als nostres interessos i amb les dades que disposem, caldria assenyalar per a la ciutat de Castelló de la Plana, amb un índex del 4.5, una població que aniria des dels 5000 habitants de 1580 fins els 7000 de 1715, aproximadament.

⁵⁴ Les dades han sigut recopil·lades recentment al treball de BERNAT i MARTÍ, Joan Serafí i BADENES MARTÍN, Miquel Àngel.: *Crecimiento de la población valenciana (1609-1857)*. Edicions Alfons el Magnànim-IVEI, València: 1994. Els autors analitzen els censos demogràfics valencians d'una manera sistemàtica i crítica, per aquesta raó pensem que no caldrà detindre'ns a parlar de cadascun d'aquests recomptes de veïns.

D'altra banda, ens interessa veure el moviment demogràfic de la ciutat de la Plana a través de les dades de bateigs, matrimonis i enterraments.⁵⁵ La tradicional descripció d'aquesta època pel que fa a la demografia del País Valencià venia assenyalant una crisi econòmica que incidia en la població de manera molt negativa. Però segons els últims estudis i les dades que aquí presentem, no ens trobem davant d'una fase de crisi o estancament demogràfic, molts autors assenyalen dues fases en l'evolució demogràfica del País Valencià, l'una d'estancament i l'altra de clara recuperació, separades per la crisi demogràfica patida entre 1647 i 1652. A la ciutat de Castelló de la Plana també apreciem aquestes fases, encara que al període entre 1580 i 1646 trobem anys de mortalitat molt forta, però que no afecten tan negativament el creixement de la població. Si més no, per al conjunt del País Valencià s'ha xifrat en un 17.68 % l'augment de la població entre 1590 i 1720.⁵⁶

⁵⁵ La utilització dels *quinque libri* i altres recomptes de matrimonis, defuncions i bateigs és una constant entre els investigadors i investigadores de la demografia històrica des que M. Fleury i L. Henry donaren les bases teòriques per al tractament de les informacions, per a més informació HENRY, L.: *Manual de demografía histórica*. Ed. Crítica, Barcelona: 1980. Per a veure la una visió dels estudis sobre demografia històrica en les terres castellanenques al llarg de l'època moderna es pot consultar POVEDA AYORA, Antonio.: "La demografía histórica castellanense durante la Edad Moderna. Aproximación a un estado de la cuestión". *Millars. Espai i història*, número XXII: (1999), pàgines 109-132.

En l'apèndix presentem les dades de bateigs, defuncions i matrimonis segons BRUNORI LAITA, A. ; GARCIA BELMONTE, F. J. , JOLI BONIAS, M. C. i VALLS TOMAS, M. A. : "Les sèries vitals del municipi de Castelló de la Plana. Segles XVI-XX". BERNAT I MARTÍ, Joan Serafí (editor): *Les sèries vitals valencianes. Volum I. Les comarques septentrionals*. Seminari d'Estudis sobre la població del País Valencià, València: 1996. pp. 149-190. A més a més, les dades d'enterraments, s'han tret de ROSAS ARTOLA, Manuel.: "El moviment demogràfic de la ciutat de Castelló de la Plana al segle XVII". *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, LV: (2, 1979), pàgines 180-194.

⁵⁶ PÉREZ GARCÍA, José Manuel i ARDIT LUCAS, Manuel. : "Bases del crecimiento de la Población valenciana en la Edad Moderna". *Estudios sobre la población del País Valencià*. València: 1988. pp. 199-228. I també GINÉS VILAR, Teresa.: "La evolución de la población en la zona norte del País Valencià durante los siglos XVI Y XVII". *Millars. Espai i història*, número XXII: (1999), pàgines 149-176.

1.2 Els recomptes «locals». Els registres parroquials.

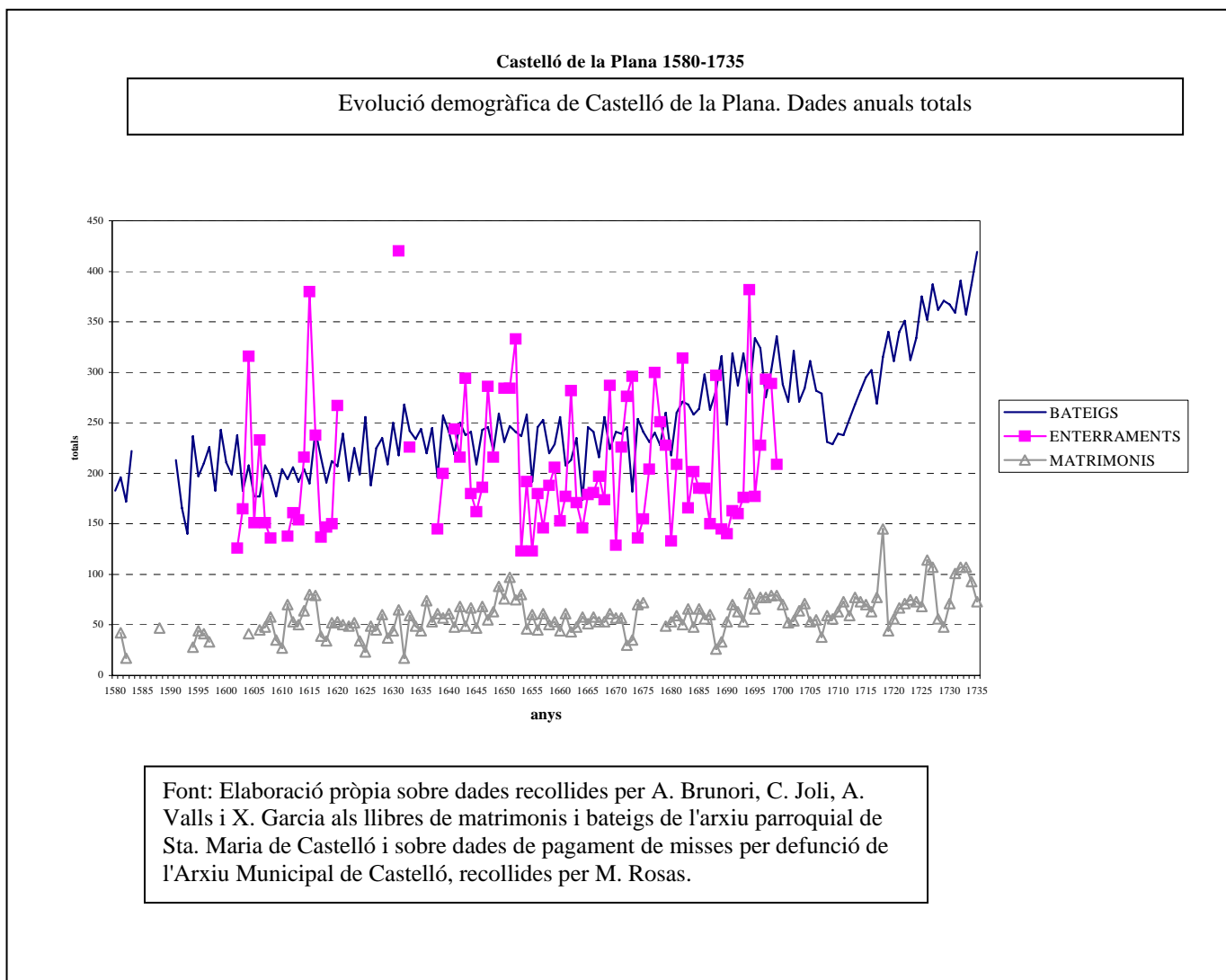
La ciutat de Castelló de la Plana comptava en aquell temps, amb una única parròquia encarregada de controlar la part administrativa de la vida religiosa de la seva població. Santa Maria, com encara es diu la parròquia en l'actualitat, registrava els naixements, casaments i morts, amb la regularitat i cura de les normes que es dictaren a Trento, en els *Quinque Libri* que ara es conserven a la sagristia de la catedral castellonenca.

Hi ha sèries de bateigs i casaments des del primer terç del segle XVI, encara que d'enterraments no tenim pròpiament els registres parroquials, tan sols es conserven els llibres d'emoluments produïts per les misses i els actes de celebració de l'òbit. De tota manera, s'ha de dir que existeixen unes sèries prou importants tant en extensió temporal, com en manca de buits i d'excel·lent qualitat d'informació per partida.

La representació gràfica de les dades, (quadre II), ens farà veure els trets característics d'aquesta evolució pel que fa a la ciutat de Castelló.⁵⁷ Així, apreciem una línia ascendent tant de matrimonis com de bateigs trencada, només, per alguns anys en els quals la mortalitat ultrapassa l'oscil·lació “normal” cap a punts entre els 300 i 400 soterraments per any. En aquestes societats de l'Antic Règim, les malalties endèmiques i els anys de males collites, per raó meteorològica o de plagues al camp, colpejaven fortament l'equilibri demogràfic, duplicant i fins i tot triplicant el nombre de morts,

⁵⁷ La representació gràfica, (quadre II), ha sigut realitzada a partir de les dades anuals de les sèries de bateigs, matrimonis i defuncions de la parròquia de Santa María. No hem volgut fer treure cap valor mitjà per a la representació, ja que el resultat final era visualment molt significatiu.

incidint, a més, automàticament en les xifres de casaments i de nascuts, ja no solament en anys propers, si no també, 20 o 30 anys després.

D'aquesta manera, podem apreciar, pel que fa als naixements, un període d'estabilització, cap a l'alça, entre 1580 i 1615; seguit d'uns anys també d'alçada però, espurnejats amb constants ciugudes i baixades fins a 1680. A partir d'aquí, amb un volum de bateigs de més de 100 per any respecte de finals del segle XVI, continuem amb oscil·lacions, sempre clarament cap a munt, llevat de l'interval 1708-

1713 on la corba cau al patir la natalitat els efectes de la Guerra de Successió.

Quant a la mortalitat,⁵⁸ si mirem el gràfic apreciarem primerament, 5 punts que se n'ixen de la tònica general de la corba, caracteritzada per oscil·lacions contínues, molt acusades que, en alguns casos, podem atribuir a males collites i, per consegüent, a un augment de la mortalitat infantil. La qual cosa és, d'altra banda, un dels trets característics del comportament demogràfic d'aquestes societats.

Però, tornant a aquells cinc punts « fora de la norma », podríem detindre'ns una mica:

QUADRE II: ANYS DE MORTALITAT MÉS ELEVADA.

ANYS	MORTS
1604	316
1615	380
1631	420
1652	333
1694	382

⁵⁸ Les dades emprades per a la mortalitat són, com ja s'ha dit adés, de Manuel Rosas Artola, encara que no corresponen a xifres tretes de les partides de defuncions, per la raó que aquestes no es conserven a l'arxiu parroquial. Manuel Rosas utilitza la documentació que, sobre pagament de les misses dels difunts, hi ha a l'arxiu Municipal de Castelló, a més de les anotacions que l'escrivà féu al llibre de bateigs.

Font: ROSAS ARTOLA, Manuel.: “ El moviment demogràfic de la ciutat de Castelló de la Plana al segle XVII”. *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, LV: (2, 1979), pàgines 180-194.

Per a aquestes puntes de mortalitat, només tenim constància documental provada dels 333 òbits de 1652 quan la pesta va afectar les nostres terres amb molta virulència. Potser, la xifra de 1631 fora causada també, pels efectes de la pesta que afectà més el nord d'Itàlia però que, a algunes zones de la Península Ibèrica s'ajuntà amb crisis agrícoles, multiplicant els efectes negatius. Utilitzant el mètode de Flinn sobre les dades que ofereix els llibres sacramentals, s'han calculat les crisis demogràfiques que afecten el País Valencià des de 1625 a 1899, assenyalant que les causes més comunes de mortalitat alta entre 1625 i 1652 són les epidèmies, (la pesta bubònica és la més important), la Guerra de Catalunya, les accions de corsaris i bandolers i les crisis agrícoles. La zona de la Plana de Castelló patí totes aquestes causes, com la resta del País Valencià.⁵⁹ Un exemple de l'efecte que sobre la societat d'aquell temps suposava l'aparició i propagació d'una epidèmia i de com es podia posar fre el podem veure en el litigi que, sobre la propietat d'unes barraques, a les platges de Benicàssim hi haguè entre alguns ciutadans del pobles i el barò de la vila. El 1731 un dels testimonis assegurava “...y es cierto que el año pasado mil setecientos veinte y uno el Sr. D. Francisco de Bustamente y Belasco, gobernador y corregidor desta dicha villa

⁵⁹ BERNAT MARTÍ, Serafí i BADENES MARTÍN, M. : “ Cronología, intensidad y extensión de las crisis demográficas en le País Valencià, (siglos XVII-XIX)”. *Estudis sobre la població del País Valencià*. València: 1988. pp. 537-557.

mando fabricar unas barracas por toda la costa maritima desta su governacionn en los puestos y parajes les parecio mas conveniente para cubierto a los soldados y paisanos que la guardaban por el contagio de peste se entendia havia en la ciudad de Marçella”⁶⁰

De tota manera, la tendència a que les virulències de les crisis epidèmiques i agrícoles fora cada vegada menor, unit a l’augment constant dels naixements gràcies a un major nombre de matrimonis, d'altra banda, celebrats a edats molt joves, ens ajudarà a comprendre l'alçada contínua de la població del País Valencià i també de la ciutat de Castelló, durant aquest període.

¿Com era el grup familiar? Segons sembla podem parlar de nuclis familiars formats pels pares i els fills –família nuclear- als quals s’els podia afegir algun parent com ara oncles fadrins, iaies o iaies viudes i, en molta menor mesura, criats o criades que moltes vegades eren parents. Tots vivien en la mateixa casa, la qual no passava de ser un habitatge d’una planta amb corral o també de dues plantes també amb el corral si estaven situats en el centre de la vila. La majoria de famílies comptaven amb dos fills, sobretot a partir de la dècada de 1590, abans podem parlar de famílies amb només un fill. Els casos de tres xiquets o xiquetes també es donaven encara que no tant freqüentement, igual que quatre, cinc o sis fills que són molt escasos.⁶¹

Arribats ací, podem fer-nos un quadre vital de la ciutat dins la qual es situen les nostres protagonistes:

⁶⁰ 1731, 23 de juny. AHMC, Processos de la Cort del justícia, caixa 47, anys 1728-1731.

⁶¹ ROSAS ARTOLA, Manuel.: “Aprofitament dels inventaris post mortem en demografia. Aproximació al tamany de la família a Castelló de la Plana als segles XVI-XVII”. *Millars. Espai i història*, número XXII: (1999), pàgines 205-214.

Tenim una població que evoluciona entre els 5000 i 7000 habitants des de 1580 fins a 1735. On es celebren una mitjana de 200 bateigs per any i, una mica menys, d'enterraments, també anuals. Les dades de bateigs es compensen, moltes vegades, amb l'alta xifra de mortalitat infantil, sent aquest un tret que es fa característic al llarg de tot el període estudiat i, no solament a Castelló, si més no, es repeteix en la quasi totalitat de societats de l'Antic Règim. Moren més homes que dones, amb una diferència, si excloem alguns anys, d'aproximadament 40 homes. Açò farà que ens trobem amb una quantitat molt significativa de dones que acaben casant-se en segones noces ja que s'han quedat viudes sent encara prou joves per a continuar tenint més fills i, el més important, poder formar part d'un grup familiar. Pel que fa als casaments, tenim que cada any hi ha una mitjana de 50 celebracions. És clar, que en totes aquestes xifres no incloem les fluctuacions fortes que afecten la població i que ja hem assenyalat.

Amb aquests elements, estem davant d'una societat acostumada tant a la mort com a la vida, amb un nombre significatiu de dones que resten sense marit i que es fan càrrec directe de la seva família i del seu patrimoni. I també, amb una freqüència important de celebracions nupcials i, per consegüent, amb un joc matrimonial destacat. Sobre aquest aspecte s'ha de puntualitzar que al llarg del període que ens ocupa les tensions entre la religiositat més popular i la més oficial que s'anava imposant a partir de la Contrareforma de segur que es reflectirien en els actes religiosos i els seus testimonis documentals. No estem en condicions, ara per ara, d'afirmar que la totalitat de dades que ens ofereixen els registres sacramentals, i que

nosaltres hem emprat per a elaborar els quadres de la població castellonenca, són una mostra absoluta del conjunt de les pràctiques de les persones que hi vivien. Deixant de banda les minories religioses de moriscos o jueus, sembla que la religiositat de les terres de l'Europa catòlica no estava tan regulada ni establerta de forma generalitzada en totes les zones. Potser com a reacció a aquesta situació o per la necessitat del poder dels Estats i de l'Església en conjunt de controlar una societat que canviava sense parar en uns temps convulsos, les normes religioses i les civils es centraren, sobretot les primeres d'una manera més dogmàtica, en controlar allò que era més incontrolable en principi, allò més privat on no podien ficar mà l'Església ni l'Estat, allò era la família i el seu origen, el matrimoni.

Els Furs valencians no regulaven el matrimoni com a tal institució que sí regulava el dret canònic. De fet les lleis forals admetien un matrimoni privat, (clandestí) que era vàlid fins que es confirmara *infaciem ecclesiae*, a més la legislació controlava els efectes civils del matrimoni pel qual s'emancipaven tant el marit com la muller. Aquesta aconseguia amb el matrimoni plena capacitat per a contractar, comprar o obligar-se.⁶² Una altra característica remarcable és la diferència que fa la llei entre esponsalles i matrimoni. Les primeres eren la promesa de casament que podia realitzar-se o no, però amb la qual hi podia haver pel mig un pre-contracte. Aquesta figura de les esponsalles, d'aquesta promesa, tenia la seva importància pel que suposava de compromís entre dues famílies les quals arribaven

⁶² Més endavant parlarem sobre aquests aspectes que estan molt bé explicats per GARCIA I SANZ, Arcadi.. *Institucions de dret civil valencià*. Universitat Jaume I, Castelló de la Plana: 1996. El capítol quart parla expressament sobre el dret de família.

a relacionar-se més a partir d'aquesta promesa de matrimoni. L'incompliment pot donar peu a conflictes no sols entre famílies sinó també entre grups socials afins ja que les esponsalles encara que de vegades podien haver arres confirmatòries i contractes de compra-venda per a assegurar els seu compliment, en la major part d'ocasions la paraula donada per cadascú dels representants davant testimonis era l'única prova de la promesa matrimonial. L'honor i el joc d'interesos entre famílies i grups entraven a formar part, encara més, de l'entramat que configurava aquesta societat. Henry Kamen ha estudiat el matrimoni en una comunitat catalana entre els segles XVI i XVII, i ha constatat que l'Església va pressionar constantment per què les unions entre homes i dones es feren tal i com la doctrina catòlica assenyalava des de 1563 amb el decret *Tametsi* pel qual només seria vàlid un matrimoni fet pel capellà de la parròquia i davant d'al menys dos testimonis. De fet, el compliment del dit decret sembla que no va ser massa generalitzat i l'opció de viure en la mateixa casa sense haver passat per l'església no va deixar de ser freqüent.⁶³

Ja entrat segle XVIII podem trobar exemples de què suposava la paraula donada, de què era l'honor i qui movia les fitxes del joc patrimonial. El dia sis de juny de 1718, Josepa Bosch havia rebut promesa de matrimoni per part de Josep Jover i “...antes de poderse efectuar aquel muchos parientes y personas propias del otro don Josep Jover, se aplicaron por diferentes caminos y medios a conseguir de mi para que librara al dicho de la palabra me avia dado y obligacion que tenia de casarse conmigo lo que pudieron lograr de

⁶³ KAMEN, Henry.: *Canvi cultural a la societat del segle d'or. Catalunya i Castella, segles XVI-XVII*. Pagès editors, Lleida: 1998, pàgines 365 i següents.

*mi con el motivo solo y asegurado, assi el dicho don Josep Jover como la dicha doña Thomasa Escorcia su madre y don Pascual Jover hijo y hermano respectivamente de los dichos, pagar ciento treinta libras moneda de este reyno...”*⁶⁴

⁶⁴ 1720, AHMC, Processos de la Cort del justícia, caixa 43, anys 1719-1720.

2. Situació socio-econòmica a Castelló de la Plana a l'Època Moderna.

Com a séu d'un governador reial, la vila de Castelló s'aprofita, en aquests temps, de l'afluència de persones que acudeixen a la justícia per a resoldre els seus litigis. Bé que a la ciutat la veritable riquesa es troba en el camp, sembla que l'atracció del nucli administratiu i judicial que representava Castelló, (sense tenir la importància de la ciutat de València, per exemple), sí que va influir, en certa manera, per què persones de totes les classes socials visitaren esporàdicament la ciutat per a resoldre els seus assumptes.

Tal com ja hem assenyalat, la principal riquesa dels habitants de la vila, -podríem dir de tota la Plana-, es troba en l'explotació de la terra. Al llarg dels temps moderns el cultiu a les marjals i en les terres de secà tenia en els cereals per a confeccionar pa el màxim protagonisme, encara que les garroferes i les vinyes també eren freqüents. Sobretot, la garrofa, que durant el segle XVII experimentà un augment considerable, quant a la superfície cultivada. L'expansió del sòl agrícola a Castelló, es produí de manera molt lenta, afectant, majorment, les marjals que envoltaven el nucli urbà i sent la garrofa, el cultiu que més augmentà, al contrari que la vinya, que va disminuir progressivament al llarg de l'Època Moderna.⁶⁵ De la mateixa manera

⁶⁵ CASEY, James.: "Tierra y sociedad en Castellón de la Plana, 1608-1715". *Estudis*: número VII: (1980), pàgines 13-46. Casey, assenyalava que l'espectacular augment del cultiu de la garrofa es produí amb l'ajut que suposà la substitució progressiva del bou pels cavalls, en la faena agrícola. Altres cultius que també s'expandiren, foren els de regadiu, encara que no serà fins a la meitat del segle XVIII quan l'horta siga la protagonista indiscutible de l'agricultura castellonenca, no tan sols d'autoconsum com fins aquells moments, amb la introducció definitiva del cànem.

que ho féu el cultiu del cànem amb què es desenvolupà una important indústria artesanal, sobretot a partir de la segona meitat del segle XVIII, sent l'origen del desenvolupament d'una petita burgesia comercial.⁶⁶

L'activitat industrial és molt baixa, els artesans sembla que no tinguen molts béns ni capital, encara que, a partir del segle XVII, els soguers augmenten la seva producció fins als nivells de poder exportar els seus productes, (produint-se un augment progressiu de la superfície plantada de cànem). Així, la producció agrícola i qualsevol altra que se'n derive, serà destinada a l'autoconsum.

Pel que fa al comerç, llevat dels botiguers i de les vendes de productes controlats pel Consell municipal, (la taula de la carn, per exemple), no n'hi ha amb prou importància per a considerar-lo un sector influent en la vida econòmica de la vila.

Així, la estratigrafia social està marcada per una gran majoria de camperols dedicats a les faenes agrícoles que treballen les pròpies terres però que també treballen terres d'altres camperols més benestants, (anomenats *llauradors* en la documentació), de la noblesa, l'església i dels *ciutadans honrats*. Aquesta explotació està mediatitzada per les relacions emfitèutiques entre la propietat i les formes de dependència que se'n generen. Els artesans, comerciants i la gran majoria dels escrivans i notaris formen junt a aquests camperols, el sector més dèbil econòmicament.

L'evolució social de Castelló al llarg d'aquests temps ens mostra un grup social d'Advocats i Doctors que augmenten

⁶⁶ SANZ ROZALEN, Vicent.: *D'artesans a proletaris*. Diputació Provincial, Castelló de la Plana: 1995.

progressivament la seva influència en el govern municipal gràcies al major poder econòmic que van aconseguir en detriment d'aquells *llauradors* benestants. Aquest procés de canvi pel que fa als grups que posseeixen el poder municipal, s'hi veurà culminat amb la desaparició de les lleis forals i el sotmetiment de l'autoritat municipal a les noves normes nascudes de la Guerra Successòria de principis del segle XVIII. El que queda de l'antiga noblesa ha de compartir la influència i els càrrecs dins el nou *Ayuntamiento* amb aquests ciutadans honrats de nova aparició.⁶⁷

El govern de la vila de Castelló de la Plana, estructurat segons el model foral que s'aplica en l'Antic Regne de València des de la conquesta cristiana dels territoris durant el segle XIII fins al decret de *Nueva Planta* al segle XVIII, es basava en el *Consell*, assemblea de veïns, en els seus orígens, transformada en un grup oligàrquic de nobles, membres de l'església i grups benestants que s'encarregava de l'administració del municipi. D'ací es triaven el justícia que presidia el Consell i ostentava la jurisdicció civil i criminal com a delegat reial i els jurats encarregats de la gestió efectiva de l'economia i la política municipals, havien de fer complir les decisions preses diàriament per la *Cort de Jurats*. A més a més hi havia els *Consellers*, el *Mustaçaf*, (encarregat dels pesos i mesures, mercats, construccions municipals, policia i higiene), el *Síndic* o *Clavari* que s'ocupava de la hisenda municipal, l'*Escrivà* i tota una sèrie d'oficis i càrrecs menors com ara *Cequier*, *Misatger* o *Manobrers*.⁶⁸

⁶⁷ GIMENO SANFELIU, Mª Jesús. : *La oligarquía urbana de Castelló en el siglo XVIII*. Ajuntament, Castelló de la Plana: 1990.

⁶⁸ ARROYAS SERRANO, Magín.: *El Consell de Castellón en el siglo XVII*. Ajuntament, Castelló de la Plana. 1989.

El sistema per a l'elecció dels oficis municipals segons el sistema insaculatori va ser progressivament imposat per la monarquia als municipis de reialenc que havien sortejat els oficis entre l'oligarquia dominat en cada moment. En el cas de Castelló les resistències a que l'elecció de les persones de cada un dels quatre *sacs* es fera per votació del justícia, els jurats i l'assemblea segons uns criteris regulats jurídicament però, també econòmicament i amb la possibilitat d'introducció d'alguna persona directament pel monarca, van posar el municipi en contra del rei en moltes ocasions, pressionant-lo en les convocatòries a Corts i quan es demanaven contribucions econòmiques per a les despeses imperials de la monarquia dels Àustries.

Casey assenyala que els quatre sacs corresponien : un de la noblesa, un altre de ciutadans, advocats i doctors en medicina, altre dels *artistes* d'aquells temps, (notaris, apotecaris, pintors, mercaders i cirurgians) i un altre de llauradors.⁶⁹ Com ja hem dit, des de final del segle XVI els anomenats llauradors van perdre protagonisme en la vida política de la vila, arribant a perdre jurats a favor de l'estament militar o dels menestrals entre 1624 i 1626. Encara això, el sistema oligàrquic es manté i les resistències al poder reial sembla que no produïren cap enfrontament fort davant les peticions i decisions de la monarquia.

Per a la qüestió econòmica, disposem d'una font documental insubstituïble, els *llibres de vàlues de la peyta de la vila de Castelló de la Plana i de Compres i Vendes*. Consistents en un padró nominal de la riquesa dels residents i forasters amb propietats al terme

⁶⁹ CASEY, James : ""Tierra y sociedad..." pàgina 35.

municipal, amb validesa fins el següent recompte. En combinació amb aquest llibre de vàlues hi ha el de compres i vendes on s'hi anoten els canvis en les propietats de les mateixes persones que apareixen a la *peyta*. Propietats que, només inclouen els béns mobles, com ara les cases o les terres, però que resten descrites amb moltíssima minuciositat. Hi apareix la situació, el tipus de terra (secà o regadiu), el cultiu al qual es dediquen i, finalment, si estan subjectes a algun tipus de cens, amb informació sobre la cosa censada, la quantitant, freqüència de pagament, tipus i persona o institució a la qual es deu el cens.⁷⁰

La relació de contribuents es feia per parròquies o barris que divideixen la vila no tan sols administrativament, sinó que podem apreciar certa acumulació de propietaris i propietàries amb grans possessions en alguns barris determinats com ara el de Sant Pere, encara que també hi ha veïns amb escasses propietats junt a d'altres més benestants.

D'altra banda, la consideració de Castelló com a vila reial ens fa assenyalar que si en un principi l'assentament de la població es va fer amb el repartiment de propietats del monarca sota la fórmula

⁷⁰ SÁNCHEZ ALMELA, Elena.: *Guía del Archivo Histórico Municipal de Castellón*. Castelló de la Plana. Ajuntament de Castelló. 1984. Els llibres de *peyta* i de *Compres i Vendes* apareixen en l'apartat I.4 de la guia, anomenat *recursos e impuestos*, a la pàgina 25. La conservació dels llibres és molt bona, encara que és una font documental que no ha sigut explotada suficientment pels investigadors i investigadores locals, sí que ha tingut utilització per investigadors foranis com ara James Casey. CASEY, James : “Tierra y sociedad...”, pàgines 13-46. L'autor basa el seu estudi en els llibres de *peyta* de 1608 i 1715, fent una visió general de l'evolució de la propietat de cases i terres, a més dels tipus de cultiu. Pel que fa a estudis fets per investigadors locals, destacar: DOMINGO PÉREZ, Concepción.: *La Plana de Castellón. Formación de un paisaje agrario Mediterráneo*. Caixa d'Estalvis de Castelló, Castelló: 1983. Encara que des del punt de vista de la Geografia, utilitza els llibres de *peyta* de diverses poblacions de la zona. Recentment ha sigut publicada una eina valuossíssima per a l'estudi socio-econòmic de la vila de Castelló a l'Antic Règim, ens referim a la transcripció de llibres de *peyta* entre els segles XIV i XVIII feta per: DÍAZ de RÁBAGO, C., DOMÉNECH, J. et al. .: *La ciudad y su gente: vecindario y propiedad urbana en Castelló según los padrones de riqueza (siglos XIV-XVIII)*. Fundación Dávalos-Fletcher, Castelló de la Plana: 1998.

emfitèutica segons unes normes escrites (*l'establiment*), en l'època que ens ocupa trobem béns subjectes a cens amb lluïme i fadiga, béns reials administrats pel municipi i béns municipals, juntament amb béns posseïts de manera plena pels seus amos. Així, en aquesta societat marcada per una economia bàsicament agrícola, on el treball de la terra és fonamental per a subsistir, el traspàs patrimonial és, moltes vegades, traspàs del domini útil, generació rere generació ja que la divisió entre dominis que fa el sistema emfitèutic implica uns condicionaments als explotadors, no solament pel que fa al tipus i manera de conrear, sinó també a l'hora de traspassar o vendre la part jurídica que tenen en el moment de la compra, venda o donació.⁷¹

⁷¹ Sobre aquesta qüestió és molt interessant la part de les formes de tinença de la terra a l'obra: SEBASTIÀ, E. i PIQUERAS, J.A.: *Pervivencias feudales y revolución democrática*. Alfons el Magnànim, València: 1987.

3. Les dones propietàries.

Cada contribuent apareix a la *peyta* amb la relació de les seves propietats i una valoració estimativa, que serveix com a base per a calcular el pagament. Aquest *valor imposable*, no és el valor real de la propietat, però, per als nostres interessos, el fet que una dona aparega al recompte amb una relació de les seves propietats, ens ajuda a poder veure quines són les dones que socialment estaven reconegudes com a propietàries.

La presència de dones als llibres pot fer-nos arribar a conclusions errònies pel que fa al seu veritable paper dins l'economia d'aquesta societat. Del total de noms de cada any, uns 1500 per terme mitjà, al voltant del 14% són dones en 1588, el 19% en 1608 i en 1702 el 16%.⁷² Si tenim present que més de la meitat de la població eren dones, la primera conclusió a la qual podem arribar és que les dones de Castelló a l'Antic Règim no suposaven cap element important quant a l'economia. Però cal fixar-se en el dret foral per a apropar-nos a la realitat històrica. A les terres de l'antiga Corona d'Aragó la dona quan es casava formava part de la família de l'home i, d'aquesta manera, els seus béns s'ajuntaven, sent el marit l'administrador del patrimoni. Així, a la documentació, la propietat de la dona apareix amb la del seu marit. Quan el matrimoni s'extingeix, passa a ser viuda de, fins que els hereus accedesquen als béns familiars i la dona reste amb el que aportà al matrimoni. Per aquesta raó no apreciem repeticions de noms de dones, llevat d'algun cas molt puntual, en els

⁷² DÍAZ de RÁBAGO, C., DOMÉNECH, J. Et al. .: *La ciudad y su gente: vecindario y propiedad urbana en Castelló según los padrones de riqueza (siglos XIV-XVIII)*. Fundación Dávalos-Fletcher, Castelló de la Plana: 1998, pàgina 17, quadre 1.

recomptes de propietats realitzats per l'administració municipal en períodes regulars de 7 a 10 anys.

De tota manera, hem trobat que els llibres de *peyta* i de *compres i vendes* poden servir-nos per a donar una relació de dones propietàries amb la descripció dels seus béns, que serviran de base per a veure quina serà la manera d'actuar a l'hora de fer la transmissió del patrimoni. A l'annex final (quadres 2-7) adjuntem un llistat de dones que tenien més de 10 lliures de peita fiscal que suposaven un cert patrimoni consistent en una casa i algunes terres, però sense oblidar que, en el cas de les viudes, només tenen l'usdefruit d'aquests béns. Podem assenyalar que el nombre major de dones són viudes i apareixen com a tals a la documentació, la qual cosa està en consonància amb la resta de documents estudiats, ja siguen testaments o vendes, per posar uns exemples, les dones apareixen sempre en relació amb una figura masculina com ara el seu marit, el pare o un germà.

Llevat d'alguns casos com ara la viuda d'Hipòlit Gombau que en 1599 li corresponen 104 lliures de peita, la viuda de Baltasar Peris amb 121 lliures en 1632 o Doñana Barros amb 183 lliures en 1663; pràcticament el 80% dels casos oscil·len entre 10 i 30 lliures de peyta, açò no té més importància que la de constatar que les economies dels habitants de Castelló a l'Època Moderna no passaven d'estar constituïdes per una casa i unes poques terres per a l'autoconsum, ja que en el cas dels homes és exactament igual.

Una tret característic i que demostra que les dones apareixen en la peyta com a administradores de les propietats familiars, és que no es repeteixen pràcticament noms en recomptes anuals de l'impost,

la qual cosa vol dir que, passat el temps en què els fills són fadrins, aquestos apareixen amb els seus propis noms.

Hi ha molts exemples. Miquel Alberich apareixia a la peyta de 1624 amb una valoració de 42,125 lliures per una casa que tenia en la Parròquia de Sant Agostí, al carrer de l'aigua valorada en 600 sous. L'estrany del cas és que Miquel Alberich va morir el 20 d'octubre de 1623, segons apareix en el seu testament, i va donar totes les seves propietats, millor dit, l'usdefruit, a la seva dona. Pot ser que només siga una qüestió d'agilitat administrativa el fet de què no aparega la dona en la peyta en lloc de l'home, però certament en el cas que s'haguera canviat el propietari apareixiria com a viuda de.⁷³

Arribats a aquest punt podem preguntar-nos si les dones del Castelló de l'Antic Règim ens han deixat empremtes per on poder seguir la seva existència, no solament com a objectes mesurables dins d'un laboratori històric. És més un interès pel subjecte concret, per la seva actuació, el que busquem en la documentació. Exemples d'aquestes empremtes documentals els tenim allà on mirem. Però, si parlem del pes econòmic i de la importància social que es reconeix a una dona dins aquesta societat marcada per un continu discurs de gènere que passava per alt el valor, ja no solament personal, sinó, laboral, d'aquesta part de la població que suposava, com a mínim, la meitat del total. Si ens referim a tot açò, el fet que Doñana Barros contribuísca amb 183 lliures de base imposable en la *peyta* de 1663 ens pot fer pensar que sí hi ha dones a les quals se'ls reconeix la seva propietat. Aquest és un exemple, però hi ha més. El mateix any, la

⁷³ AHMC, llibres de peyta, any 1624, foli 298 v., documentació notarial, notari Pere Giner, testament de Miquel Alberich, 1623/10/19.

donzella Marcela Gombau contribueix amb 112 lliures i Donya Clara Savrina amb 106. Altres casos semblants es donen en la *peyta* de 1632, on la viuda de Baltasar Peris pagava per 121 lliures i en 1692 amb la contribució de 127 per part de la viuda del doctor Pere Giner.

La mateixa font fiscal ens marca les diferents classes de terra, fent-ne una distinció entre secà i horta, (encara que no podem assegurar que aquesta distinció siga la mateixa que fem avui), a més d'olivar, moreral, vinyes, garroferal, marjal, heriàs i terra campa, amb totes les seves combinacions. És a dir, hi ha prou varietat de terres, encara que el cultiu del blat era prioritari, (com en qualsevol vila de l'Antic Règim), trobem que en les marjals es collien llegums i altres cereals, que acabaven normalment, sent l'aliment dels propis productors.

D'altra banda, cal afegir que és característic de la població d'aquests temps la fragmentació dels patrimonis familiars, trobant situacions en què es tenen terres en molts punts del terme municipal, quasi sempre en parcel·les de 18 fanecades de mitjana. Casey assenyala una parcel·lació mitjana de 9.9 fanecades en la terra campa, 14.07 en la vinya i 13.99 fanecades en el garroferal per parcel·la en 1608. Nosaltres hem apreciat en tot el període estudiat que la superfície de les parcel·les oscil·la les 18 fanecades, sempre tenint com a base una quartó, que equivalia a 9 fanecades.⁷⁴ Això, ve donat pel fet que el dret foral valencià permet la divisió dels patrimonis entre tots els hereus, encara que no sempre de manera igualitària com veurem més edavant. Però el que sí s'ha d'assenyalar, pel que respecta a les dones, és que l'administració de les seves propietats és del marit i,

⁷⁴ CASEY, James.: "Tierra y sociedad...", pàgina 23.

quan aquestes dones es queden viudes, només administraran el patrimoni conjunt de la família fins que els hereus puguin accedir a la propietat plena dels béns que els reserva la decisió testamentària, així, a la documentació de tipus fiscal, la major part de dones que hi apareixen ho fan com a representants dels béns del seu marit difunt i com a responsables de l'administració del patrimoni dels hereus i hereues.

Com a exemple d'una d'aquestes dones, tenim Àngela Alegria, viuda de Vicent Viciano, de la parròquia de Santa Maria. A aquesta dona, a la *peyta* de 1617, se li adjudica 28 lliures de base imposable per a l'impost d'aquell any. Desglossant les propietats familiars apareix: una casa en la parròquia de Santa Maria, 45 fanecades de terra entre diverses partides del terme municipal, amb una extensió mitjana de 9 fanecades i amb càrregues censals al benefici d'en Durà; 38 fanecades de marjal en tres parcel·les de 16, 13 i 9 fanecades, en Gumbau; després, relaciona les terres que qualifica de secà, garroferals, vinyes, olivars, terres eixutals, amb les seves combinacions, fent un total de 135 fanecades que, com és de suposar, no tenen el mateix valor que la resta de terres i, a més, la seva extensió per parcel·la, és més gran que la de les altres. El problema del valor que dona la *peyta* a cada terra no està resolt, ja que en certs casos terres situades a la mateixa partida i amb els mateixos cultius, reben valoracions diferents. No hem trobat diferenciacions de valoració segons siga la classe social a què pertany el propietari. Pensem que on sí es pot veure el valor d'una terra és quan entre a dins tot el que suposa el mercat patrimonial. Però s'ha de tenir present que aquest mercat canvia, com assenyala Giovanni Levi: “ Así pues, el asunto es

éste: no es tan importante poner el acento en quién vende y quién compra, sino en el mecanismo central de la transacción, en la *formación del precio*.⁷⁵

Com es pot apreciar, amb aquesta informació situem socioeconòmicament aquesta dona i el seu grup familiar, per bé que veure com actua i quines són les decisions que pren pel que fa a aquest patrimoni, és una cosa que haurem de comprovar endinsant-nos en el món que ens ofereix la documentació notarial.

El fet de fer-ne testament suposava per a una dona en els temps moderns, el reconeixement de la seva persona, no ja en la legislació foral que reconeixia els seus drets sobre la propietat, sinó, davant d'una societat que marcava clarament la situació de les dones en tots els aspectes. Però, per al nostre interès, el testament ens serveix de testimoni, d'una banda, dels volums de propietats que administren les dones i, d'altra, del tipus de propietats que se'ls reconeixen com a pròpies.

El perfil de la dona que ens apareix és, per una part, el d'una persona amb prou nivell econòmic per a poder pagar un notari, tenir diferenciats els seus béns dels del marit o, si més no, reconeguts per les dues parts del matrimoni, ja siguen el marit o els descendents. És a dir, ens trobem amb dones que podíem incloure dins el grup de llauradors benestants tan important a Castelló al llarg dels segles XV i XVI, amb una component rural molt marcada per aquest tipus d'economia que majoritàriament es basa en l'agricultura.

⁷⁵ LEVI, Giovanni.: *La herencia inmaterial*. Nerea, Madrid: 1990. pàgina 101 i següents.

I, per altra part i majoritària, ens trobem amb dones que apareixen a la documentació sempre acompanyades d'un home que els serveix de referència a l'hora d'actuar legalment.

Encara que si només mirem la documentació notarial i fixant-nos en qüestions de patrimoni, les dones i els homes actuen de manera relativament equilibrada amb la finalitat d'aconseguir un futur per al grup, d'aconseguir que el poc patrimoni que posseeixen no desaparega i, si és possible, s'engrandesca.

També, són les viudes el grup que més ens apareix a la documentació, cosa que és normal en aquest tipus de societat on l'esperança de vida és major per a les dones que per als homes, ja que les viudes poden disposar més lliurement per a fer testament que no una dona casada.

D'aquesta manera, emmarquem l'objecte del nostre estudi, pel que fa a les decisions respecte al patrimoni personal de les dones, però, aquestes a més, participen dins l'economia familiar treballant dins i fora del nucli domèstic, produint, moltes vegades productes manufacturats que més tard podien vendre per a complementar el difícil equilibri que hi havia aleshores entre la subsistència i la fam. Conformant-se en les veritables protagonistes dels espais domèstics i públics. Podem donar com a conclusió d'aquest apartat que:

En els recomptes de la *peyta*, trobem que el nombre de dones que hi contribueixen cada any, es manté més o menys constant durant el període que ens ocupa, al voltant del 17% del total de contribuents. És a dir, hi ha una presència de dones molt inferior que d'homes en aquesta documentació per la raó ja dita que el reconeixement legal de propietàries de béns no s'aplicava en la realitat d'aquells temps on la

perpetuació de les diferències entre homes i dones feia que el seu reconeixement social havia de passar per l'adscripció a un home com a esposa o a un grup familiar com a descendent.

Una altra conclusió a que podem arribar és que segons la llei foral, l'administració dels béns familiars correspon al marit, per aquesta raó el nombre de dones que paguen la *peyta*, sempre és prou més baix que el dels homes, ja que els seus béns propis es confonen amb els del seu espòs.

Finalment, i és la qüestió que més ens interessa destacar-hi, quasi totes les dones amb propietats a la documentació, són viudes. La raó la trobem en l'alt índex de mortalitat de l'època que afecta més els homes, i també en la legislació, que possibilita la decisió del testador de nomenar administradores de les propietats familiars les viudes, cosa que era prou freqüent. Açò, ens du a plantejar-nos la representativitat de les nostres dades, si només un percentatge tan baix apareix a la documentació ¿com poden donar-lo per vàlid en la nostra anàlisi? Pensem que validesa de les dades ve donada pel fet que l'ocultació de les dones en les societats occidentals de l'Antic Règim i dins el marc familiar de manera sistemàtica, fa que només puguin eixir del seu anonimament quan, en primer lloc, s'han casat i segon quan es queden viudes. Serà en aquest moment que sorgeixen als nostres ulls. La construcció de les diferències de gènere al llarg dels temps moderns farà que les dones mostren el seu protagonisme només quan canviï la seva situació legal.

Capítol segon. El marc legal.

“ E si les dones fan los dits adulteris ja es pijor, car lauors aquells qui cuyden heretar lurs fills, heretaran los stranys e aquells qui res nols atanyen; per les quals coses se segueixen infinits carrechs de consciencia a la fembra, quiu sap que james no pot restituhir la heretat a aquell a qui deuia perunir de dret.”Francesc Eiximenes. *Regiment de la cosa publica*. 1499.

La legislació no conforma la realitat, però les normes jurídiques són un punt de referència molt important a l'hora d'analitzar una societat. Aquesta influeix i és infuïda per les normes legals que la classe dominant crea per a la seva organització.

En aquesta part ens referirem a la legislació que, sobre propietat i transmissions, afecta la família i, més concretament, les dones. Això sí, no és la nostra intenció fer una anàlisi legalista, perquè pensem que l'important és la societat i no la llei per sí mateix. Al País Valencià de l'Època Moderna la legislació foral regulava totes les qüestions referides al patrimoni i la família, la seva transmissió de qualsevol forma.⁷⁶

Els Furs donats pel rei Conqueridor són la base legal del règim jurídic, encara que, com és fàcil suposar, als segles que ocupen el nostre estudi, els successius monarques des de Jaume I van anar

⁷⁶ Per a completar la visió jurídica de l'estatus de les dones en l'edat moderna hispànica cal veure: FERNÁNDEZ VARGAS, V. i LÓPEZ-CORDÓN, Mª V.: “Mujer y régimen jurídico en el antiguo régimen: una realidad disociada”. : *Ordenamiento jurídico y realidad social de las mujeres, siglos XVI-XX*. Universidad Autónoma de Madrid, Madrid: 1986, pàgines 13-53. I també GACTO, E.: “ El grupo familiar de la edad moderna en los territorios del mediterráneo hispánico: una visión jurídica”. CASEY, J. (ed.): *La familia en la España mediterránea (ss. XV-XIX)*. Crítica, Barcelona: 1987, pàgines 37-64.

afegint-hi més normes i regulacions. Per al nostre treball, hem emprat l'edició de Pere Hieroni Taraçona, que el 1580 recopila els furs i privilegis del Regne de València afegint els últims canvis i aportacions dels reis fins aquell moment. Som de l'opinió que, per a realitzar anàlisis socials dels fenòmens històrics, i no solament des del punt de vista jurídic, cal anar a les fonts jurídiques que més s'ajusten als canvis que experimenta la societat. Per aquesta raó ens hem decidit per la recopilació de Pere Hieroni Taraçona, en lloc d'edicions dels Furs més sistemàtiques, que recullen tant disposicions derogades com vigents, amb el risc que això suposa de prendre determinades actituds com a il·legals quan ja no ho eren, o al revés, creure que actituds socialment assumides eren legals quan no es perseguïen, encara que la llei les condemnava. Encara que pel que fa a l'estudi del règim econòmic familiar són insubstituïbles l'obra de Vicente Castañeda Alcover publicada en 1908, els treballs que publicà Honori García entre 1922 i 1955 al Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura, així com les institucions de dret civil valencià analitzades pel mestre Arcadi Garcia i Sanz.⁷⁷

⁷⁷ TARAÇONA, Pere Hieroni.: *Institucions dels Furs y privilegis del Regne de Valencia . E o sumari repertori de aquells*. Pedro Guete València:1580.

Actualment, la utilització d'edicions recopilatòries de lleis per a analitzar fenòmens històrics des d'una vessant més social, té al País Valencià excel·lents exponents en els professors V. Salavert i V. Graullera, amb estudis dins la Història de la Ciència, com: SALAVERT i FABIANI, V.L. i GRAULLERA i SANZ, V. : *Professió, ciència i societat a la València del segle XVI*. Curial, València: 1990.

El caràcter més pràctic de la nostra anàlisi ens va decidir d'emprar aquesta edició recopilatòria, encara que per a referències més completes dels furs tenim l'edició facsímil de 1977 dels : *Furs e ordinations fetes per los gloriosos reys de Arago als regnicols del Regne de Valencia*. Lambert Palmart, València: 1482.

Pel que fa al dret de família són imprescindibles els estudis de CASTAÑEDA i ALCOVER, Vicent.: *Estudios sobre el derecho valenciano y en particular sobre la organización familiar*. Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid: 1908. La sèrie d'articles que va publicar HONORI GARCIA al Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura entre 1922 i 1954 abasta tot un ventall d'aspectes del règim econòmic familiar fixant-se en problemes que afecten les dones pel que fa al seu patrimoni. Les referències d'aquests articles es troben a la bibliografia utilitzada.

Les dones propietàries són la base del nostre estudi. Amb aquesta denominació volem delimitar el camp d'acció de la investigació per dues bandes: d'una, les dones com a protagonistes de la realitat històrica i, d'altra banda, la propietat com a tret distintiu de la seva acció quotidiana dins aquesta societat de l'Antic Règim. El fet que, en certs moments, les dones tinguen reconeguts drets de propietat sobre terres, cases o altres béns, i que aquests reconeixements hagen deixat constància documental, obri una porta per on seguir l'empremta de les dones en èpoques passades. Tot i no oblidar que podem trobar-nos amb diferents graus de possessió de béns. Així, hi ha béns posseïts de forma plena i d'altres que es tenen sota la fórmula emfitèutica, amb separació de drets entre el domini directe i l'útil.

L'accés a la propietat de béns tant mobles com de terres o cases, es podia produir de diverses maneres. Nosaltres ací ens ocuparem, sobretot, de les tres principals vies d'accés a la propietat a l'Antic Règim: els testaments, la compra i les donacions per causa del matrimoni.⁷⁸

1. Compres i vendes.

L'accés a la propietat per compra i del traspàs d'aquesta per venda, s'ha de tenir present si volem arribar a comprendre com actuen

També es molt significatiu l'estudi de BELDA SOLER, M. Àngels. : *El régimen matrimonial de bienes en los "Furs de València"*. València: 1965.

Encara que la millor sistematització i anàlisi del dret de família valencià la féu el mestre Arcadi Garcia Sanz en la seva obra: GARCIA i SANZ, Arcadi. : *Instituciones de dret civil valencià*. Universitat Jaume I, Castelló de la Plana: 1996.

⁷⁸ BENITEZ SANCHEZ-BLANCO, Rafael.: " Familia y transmisión de la propiedad en el País Valenciano (ss. XVI-XVII)". CHACON JIMENEZ, Fº i HERNANDEZ FRANCO, J. (eds.): *Poder, familia y consanguinidad en la España del Antiguo Régimen*. Anthropos, Barcelona:1992.

El professor Benítez assenyala que els testaments, les compres i les donacions per causa del matrimoni són les tres vies principals d'accés a la propietat, analitzant dos casos concrets com ara les cases de València i la Jana al Maestrat, on dóna dades sobre les fluctuacions de les tendències de les tres variables.

els jocs de xarxes socials d'una societat determinada i quina és la dinàmica de la propietat. És molt important veure l'evolució del nivell de compres de béns per poder clarificar com actua i es configura el mercat patrimonial. Pensem que les diferents valoracions que es podien donar a terres d'igual qualitat, a l'hora de vendre-les, s'ha de relacionar amb la persona a qui es venien. D'ací ens sorgiran elements que poden configurar l'entrellat social que ens interessa estudiar.

Però, ¿ la legislació foral contempla igualtat de possibilitats per a homes i dones pel que fa les compres i vendes ? Açò diu la llei:

*“ Qualsevol persona, natural, o estranger: vassall, o no vassall del Rey, pot comprar y vendre de totes mercaderies per tot lo Regne...”*⁷⁹

Els Furs semblen clars en aquest sentit, qualsevol pot comprar i vendre (sempre que no siguem coses subjectes a restricció com ara el blat o els metalls preciosos), encara que, pel que fa a les dones, la llei fila més prim:

“ ...Y cosa dotal no pot esser venuda sens ferma y jurament de la muller, y si altrament sera venuda, pot la muller revocar la venda: sino sera cosa moble, que pot esser venuda per lo marit, assegurant ne a la muller”.⁸⁰

És a dir, el marit pot disposar del béns mobles de la muller per vendre'ls encara que no tinga el seu consentiment, però donant-li una

⁷⁹ TARAÇONA, P. H.: *Institucions...*, pàgina 301.

⁸⁰ TARAÇONA, P. H.: *Institucions...*, pàgina 302.

seguretat. De fet sembla que el dot que aportava la dona en el moment del matrimoni i l'escreix o donació pel marit, pertanyien a la dona, però només els podia demanar en ocasió de la mort del marit o en comptades situacions davant dels tribunals, com veurem més endavant. Aquí hem de fer dues consideracions pel que respecta a la possibilitat de vendre o comprar de les dones. Si, d'una banda, la llei no els marca cap objecció, d'altra, si ens fixem en els béns que entren a formar part de la cèl·lula familiar, aquests estan subjectes a certes limitacions, que, si en un primer moment semblen vincular més el marit, en realitat, pensem que el que fan és limitar la capacitat de disposició de la dona vers el seu patrimoni, dins el marc familiar, per a mantindre'l el més compacte possible. Això, ens pot explicar certes actituds que poden prendre les dones a l'hora de jugar el seu paper dins una estratègia calculada, resistint-se, moltes vegades sense cap indicatiu aparent de confrontació directa, no solament a la llei, sinó també, a les normes socials. I, fins i tot, usant la llei o les normes socials segons els convinga per a les seves finalitats. Açò, està relacionat amb la capacitat que les dones tinguen, en cada moment històric, per a assumir el discurs masculí dominant i, en la mesura que el facen seu, canviar-lo i usar-lo per als seus propòsits, ja siguen contraris o no a aquest discurs masculí dominant que les encaixa en papers determinats dins la societat en què viuen.⁸¹

⁸¹ Sobre aquestes idees va ser molt suggestiva la conferència que Roger Chartier va fer amb el títol, "De la historia social de la cultura a la historia cultural de lo social", dins el Curs "Historia social, historia de clases, historia de pueblos", que es va celebrar en la UIMP entre el 4 i el 8 d'octubre de 1993. En el número de tardor de 1993, de la revista *Historia Social*, es publiquen les intervencions, dins un dossier, tant de R. Chartier com de P. Burke, G. St. Jones o de R. Fraser. *Historia Social*, num. 17: (1993), pàgines 97-139.

2. Donacions per via no testamentària.

Encara que la forma més comuna d'accedir a la propietat a l'Antic Règim, era a través d'una donació testamentària, també es produïen donacions sense haver de reflectir-se en un testament. Normalment, les transmissions de patrimoni fetes abans de la redacció del testament, o podíem dir millor, de la presa de decisió final que suposa el testament definitiu, es feien, bé per a col·locar part del patrimoni personal o familiar dins el joc de les possibilitats reals per a entrar a formar part d'altre grup familiar gràcies a enllaços matrimonials o també, com a mitjà de subsistència per a una família amb problemes econòmics conjunturals.

Però pel que fa a la nostra anàlisi, les donacions entre marit i muller, resten així reflectides a la legislació valenciana foral:

*“ encara que la tal donacio sia jurada. Si ja no sfera feta pera que valga apres de mort, la qual es valedora y no pot haver effecte, fins que sia mort lo donador.”*⁸²

És a dir, les donacions entre vius prendran la seva major vàlua legal a la mort del donador. Així, als testaments han de reflectir-se les donacions que es facen al si familiar durant la vida del donador o donadors, ja que aquest serà el document legal que deixarà constància del trapàs patrimonial. De fet, a les cartes dotals i als testaments apareixen referències a donacions fetes abans, deixant constància de la causa de la donació i ratificant-la o revocant-la. Prenent el testament,

⁸² TARAÇONA, P. H.: *Institucions...*, pàgina 213.

d'aquesta manera, una importància primordial com a testimoni legal de la circulació de béns en aquesta època.

3. Testaments.

Però on millor es pot veure el joc d'estratègies és en les transmissions hereditàries dins el si familiar regulades pels testaments. Cal anotar que per a nosaltres estratègia pren la idea de pla a llarg termini, mentre que tàctica expressa una decisió en cert moment per a afrontar algun problema que pot, fins i tot, eixir-se'n de l'estratègia prevista. Al llarg del treball hem utilitzat els dos termes sempre amb aquestes accepcions.

El que ens interessa del testament, és el fet que en aquest document s'inclouen una sèrie d'elements que ens són molt útils per als nostres propòsits. És la constància de la voluntat personal pel que fa a les últimes decisions. La presència de testimonis ens parla de les relacions de dependència i d'afinitat d'aquella societat. La relació de béns ens situa sòcio-econòmicament el subjecte i, fins i tot, el repartiment i la forma de fer-lo, ens parla d'allò que ens interessa més, les estratègies.

Així, tornant als *Furs*, vegem qui està legalment dotat per a fer testament:

*“ Qualsevol persona major de quinze anys es lícit y permes fer testament,...”*⁸³

Tots els majors d'edat poden traspasar els seus béns per aquesta via del testament, però “ ..Y la filla casada quant voldra fer

⁸³ TARAÇONA, P. H.: *Institucions...*, pàgina 261.

testament, cridehi son pare, o mare, si seran presents en la ciutat, o terme de aquella...”, a més, la legislació afegeix que si no estan els pares a la ciutat no li caldrà cridar-los, però si estant en la ciutat o terme no els cridara, el testament perdrà el seu valor.⁸⁴

És a dir, amb l'obligació que els progenitors estiguen presents, es vol garantir que la filla no llegue el seu patrimoni sense cap control per la seva part i, a més, es vigila que el marit no s'apropie de béns que han de tornar al patrimoni original, una vegada trencat el vincle matrimonial, si és que els desitjos de la filla així ho manaren en les clàusules testamentàries. A més, la llibertat per a testar és absoluta, no hi ha cap impediment legal per a deixar sense herència a qualsevol hereu, i aquest no podrà reclamar ni tan sols la legítima. Primitivo Pla assenyala que no és necessari deixar legítima a cap hereu i només podran reclamar-la aquests si al testament no se'ls anomena explícitament. A més, en 1604 un fur de Felip III remarca aquesta possibilitat indicant que només quedarà un hereu exclòs de la legítima quan reste expressament manifest al testament. En la pràctica, el més freqüent, i per a evitar reclamacions posteriors, era donar una quantitat simbòlica de 5 sous a tots els hereus per a després repartir sense cap més impediment legal.⁸⁵

Ni tampoc té limitacions per a deixar als uns més que als altres i, fins i tot, la mare “... *pot deixar son dot als fills que voldra, encara que sien de molts matrimonis...*”, però sempre que faça donacions

⁸⁴ TARAÇONA, P. H.: *Institucions...*, pàgina 262.

⁸⁵ TARAÇONA, P. H.: *Institucions...*, pàgines 263 i 264 i també PLA ALBEROLA, Primitivo J.: “Familia y matrimonio en la Valencia Moderna. Apuntes para su estudio”. CASEY, James, (ed.): *La familia en la España Mediterránea (ss. XV-XIX)*. Crítica, Barcelona: 1987. La referència completa del fur citat la podem trobar a CISCAR, E.: *Las Cortes valencianas de Felipe III*. València: 1973, pàgina 40.

nupcials hauran de ser sempre de la part dels béns que haja rebut de son pare, així es garanteix una mínima transmissió entre línies directes de llinatge. El patrimoni donat per al casament d'una filla ha de servir per a casar els néts, garantint sempre un patrimoni mínim per a poder entrar al mercat matrimonial i per a mantenir-se dins el joc de les relacions socials, pel que fa a la seva línia familiar.

4. La germania.

*“ ...fem y fermem entre nosaltres dits parts fraternitat, societat y germania de tots y qualsevols bens, cosses [...] que per hui y enavant podem adquirir y guanyar per qualsevol modo, titol, nom, causa o raho y aquells juntament consigam y posehixcam mentres vixcam segons entre marit y muller”.*⁸⁶

L'anàlisi d'aquesta fòrmula d'organització del patrimoni i l'economia familiar mereix que ens aturem una mica.

La germania consisteix en un pacte, reflectit als capítols matrimonials, pel qual els béns inclosos en aquell restaven del domini per igual dels dos cònjuges, Castañeda i Alcover ho defineix d'una manera molt clara: “ ... era un contrato por virtud del que se pactaba hermandad de todos los bienes que poseían y pudiesen poseer por qualquier título, de los que por mitad eran dueños de disponer libremente, y a la muerte de uno de los cónyuges, aunque hubiese

⁸⁶ 1652/05/21.Germania entre Vicent Vilarroig i Magdalena Lois Rubiols de Castelló A.H.M.C., documentació: notarial, notari Josep Grau, caixa 124, anys 1652-53.

hijos, podían hacer de ellos su voluntad; ...”⁸⁷ Aquesta definició s’ha de matisar, com assenyalen Honori Garcia i Arcadi Garcia Sanz, incloent-hi que la reglamentació que fa els *Furs* de la germania fou escassa i és per aquesta raó que aquesta institució es regia més pel costum, del qual va nàixer. A la documentació notarial trobem gran varietat de germanies que, per exemple, no incloïen tots els béns patrimonials del marit o de la muller, o no els dividien mig per mig entre els dos. De fet a les capitulacions matrimoniales, on es feien la major part de les germanies, hi podem veure germanies només de robes o mobles, dels guanys que es tindran en el futur o del total del patrimoni fins la mort d’algun dels dos o amb certes condicions de repartiment entre els fills i les filles que es tingueren en el moment de la dissolució de la germania, per posar alguns exemples. Aquestos dos autors assenyalen que la *germania*, figura original del dret civil valencià, suposava un repartiment de les responsabilitats de les càrregues matrimoniales ja que s’agermanaven tots els béns que es posseïren i pogueren augmentar-se al llarg de la vida, obligant-se que el marit i la muller havien de donar el seu consentiment a l’hora de comprar, vendre o traspasar qualsevol patrimoni dels que s’havien agermanat. I també suposava en la pràctica una certa garantia per a les viudes que podien disposar dels béns que s’havien pactat en el moment del matrimoni.⁸⁸

⁸⁷ CASTAÑEDA i ALCOVER, Vicent. : *Estudios sobre el derecho valenciano y en particular sobre la organización familiar*. Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid: 1908, pàgina 35.

⁸⁸ GARCIA GARCIA, H.: “Estudios de derecho foral valenciano: La Germanía”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, T. IX: (1928), pàgines 170-173 i T. XXI: (1945), pàgines 23-30. I també: GARCIA i SANZ, Arcadi. : *Instituciones de dret civil valencià*. Universitat Jaume I, Castelló de la Plana: 1996, pàgines 126-128.

La germania és, pensem, una de les peces clau de l'estructura patrimonial de les famílies valencianes de l'època foral, sobretot des del punt de vista del paper que les dones juguen en l'economia familiar. El fet de haver-hi un sistema de pactes sobre el patrimoni en el moment del casament o després, segons casos, suposa la consideració d'igualtat, a primera vista, entre homes i dones, no tan sols des del punt de vista legal, si més no des del costum en les actuacions quotidianes vers el propi patrimoni de les dones. Aquí, la construcció de les diferències de gènere passa per les diferències entre tipus de patrimoni que les dones aporten al matrimoni i els que aporten els homes. Com veurem en el capítol següent, diners i roba són els béns que les dones més afegeixen al patrimoni familiar en el moment del casament. De fet, els homes aporten terres, que han heretat dels seus pares, mentre que les dones aporten la valoració en diners de la part corresponent d'aquelles mateixes terres com a dot. La llei valenciana assenyalava que era l'home el que suportava les càrregues del matrimoni i per això disposava lliurement del béns del nucli familiar. Però només si no hi ha pacte en contra. Aquí es veu la veritable importància de la germania, d'aquest pacte de solidaritat entre marit i muller, és la constatació de l'acció conscient d'una societat contra la legislació escrita. No parlem d'una ruptura revolucionària de la societat valenciana vers els *Furs*, és més una constatació de les diferències entre la llei i la societat d'aquells temps.

5. El mercat matrimonial.

Fins ací em vist que les dones posseeixen la capacitat legal de comprar o vendre, de testar i donar els seus béns, dins i fora del nucli

familiar. Això és, la capacitat legal, però amb certes limitacions o matisacions.

D'altra banda, les dones de l'Antic Règim de qualsevol grup social són utilitzades i alhora utilitzen el matrimoni com la via més comuna de transmissió patrimonial entre famílies. Podíem anomenar-lo mercat matrimonial, pel que suposa d'element de sociabilització, de joc d'interessos dins un marc determinat. Aquest serà el camí essencial cap a on es dirigiran les estratègies, no solament familiars, sinó també personals, que faran en cada moment determinat que un patrimoni prenga una direcció cap a la conservació, la disgregació o l'augment.

L'organització familiar, en la seva vessant econòmica, es basava en dues idees, per una part, en la separació dels béns que cadascú dels contraents aportava al matrimoni només modificada pel pacte que suposava la germania feta al temps del casament reflectint-lo a les cartes nupcials:

“ La muller no hia alcuna cosa en aquelles coses quel marit guanyara o conguerra ultra lo exovar e el creix que li es feyt per raho del exovar. Si donchs lo marit no ho feu posar e comprendre en la carta que fon feyta al temps del matrimoni entre ell e ella ”⁸⁹

I per altra, en la idea que les càrregues matrimonials les suportava en major mesura l'home i consegüentment serà a aquest cap a on es dirigiran tots els guanys patrimonials sorgits tant del treball de l'home com del de la dona.

⁸⁹ *Furs e ordinacions...*, V, I, *De arres e de sponsalles*, fur 9. I també, CASTAÑEDA ALCOVER, V.: *Estudios sobre la Historia del Derecho Valenciano...*, pàgina 35 i següents.

El títol XII de la recopilació dels furs de Pere Hieroni Tاراçona està dedicat a descriure els mecanismes d'aquest mercat matrimonial entre famílies, “ *De nupcias, y del dot y creix*”. El fet que la legislació s'ocupe amb prou detall d'aquest mecanisme, regulador del traspàs matrimonial, ens dóna bona mostra de la importància que pren el matrimoni dins aquesta societat.⁹⁰

La xarxa de relacions socials amb interessos de tot tipus, clienteleles creades, subordinacions personals i familiars, forma l'escena on les famílies juguen les seves estratègies per mitjà del matrimoni.

Encara això, ¿ on està la decisió personal, l'afecte o l'amor a l'hora de triar una unió ? No podem limitar el matrimoni a finalitats d'interessos entre famílies, així la legislació assenyala: “ *Ninguna dona viuda ni donzella pot esser forçada per lo Rey, ni sos oficials a contractar matrimoni sens sa voluntat...*”. Llibertat d'elecció per a les dones, però continua la llei amb una postil·la “ *... o de sos amics.*”⁹¹

A l'home no se li diu res, però la dona ha de comptar amb els seus amics per a triar a l'hora del matrimoni.⁹² Potser la llei ja es fixa en les xarxes socials, les assumeix com una forma de control per tal que ningú no pugui eixir-se'n del lloc que li pertoca o, potser, només és un requisit que demanava l'església, perseguint una certa garantia de llibertat d'elecció. De fet, en els nostres dies, l'Església Catòlica entrevista a dos amics del futur matrimoni abans del casament, per a

⁹⁰ 13. TARAÇONA, P. H.: *Institucions...*, pàgina 217. I també GARCIA i SANZ, Arcadi. : *Institucions de dret civil...*, pàgines 128-133.

⁹¹ “ Y los officilas nos empachen en tractaments de matrimonis, sots pena de cinquanta morabatins”.TARAÇONA, P. H.: *Institucions...*, pàgina 217

⁹² BENITEZ SANCHEZ-BLANCO, Rafael.: “ Familia y transmisión...”, pàgines 65 i 66 sobre els casaments clandestins, i també PLA ALBEROLA P. J. : “ Familia y matrimonio...”, pàgina 119 i següents, parla sobre el segrest com a via de fugida per a parelles que volen casar-se sense el consentiment dels pares.

conèixer si els nuvis accedeixen lliurement a la unió, sense coaccions de la família.

Si, per una banda, tenim els protagonistes de la unió, per altra, hi ha el patrimoni amb el qual es negocia. Ens referim al dot i l'escreix.⁹³

“ *Bens dotals se enten que son aquells que la muller porta al marit, axi movents com seents...*”. Aquests béns no poden ser venuts pel marit sense el consentiment de la dona, però serà el marit qui els administre a més de tenir l'usdefruit, perquè és ell qui “ *... soste los carrechs del matrimoni.*”. Ací es marca clarament la diferència entre la consideració social que es dona en l'Antic Règim al treball de la dona i al de l'home. Encara que la muller treballa dins i fora del nucli familiar la seva aportació a l'economia domèstica està socialment infravaluada.⁹⁴ Aquesta aportació de la muller al matrimoni podia estar constituïda tant per béns mobles (robes de casa, atifells de cuina, joies personals, etc.), formant allò que anomenem aixovar, i també per béns immobles com ara terres o cases subjectes o no a cens, censals, pensions, etc.⁹⁵

Per altra banda, l'home pagava a la donzella abans del casament l'escreix, que corresponia al 50 % del valor del dot i que

⁹³ TARAÇONA, P. H.: *Institucions...*, pàgines 217 i 223, i *Furs e ordinacions...*, V, *De arres e de sponsalles*.

⁹⁴ És molt interessant veure la família com una cèl·lula de producció i reproducció, encara que nosaltres hi afegirem el consum. MATALI, Rosa.: “ La família com a cèl·lula de producció i reproducció a l'Edat Moderna. Estat de la qüestió”. *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*. número 8: (1990), pàgines 105-138. A més, de la gran quantitat de literatura sobre el treball de les dones, assenyalar per a Catalunya: NASH, Mary. (ed.): *Més enllà del silenci*. Generalitat de Catalunya, Esplugues de Llobregat: 1988. I per a la resta de L'Estat Espanyol: NASH, Mary.: “ Dos décadas de Historia de la Mujeres en España: una reconsideración”. *Historia Social*, número 9: (1991), pàgines 137-161.

⁹⁵ BAIXAULI JUAN, Isabel Amparo. : “ La dona davant la crisi econòmica del matrimoni: devolucions de dots en la València del segle XVII”. *Estudis*, número 18: (1993), pàgina 269. Isabel Baixauli fa una anàlisi minuciosa del règim econòmic familiar reglamentat pels furs a la ciutat de València basant-se en un aspecte conflictiu com ara els pleits per restitució de dots.

també administrava ell. Sobre aquest aspecte, la dona tenia la possibilitat de repartir el dot entre els fills com vulga encara que, si ha hagut més matrimonis, l'escreix del primer pare passarà a només als seus fills directes, enfortint d'aquesta manera la seva línia troncal. açò té la seva importància ja que com veurem més endavant, es podien crear situacions conflictives entre germans i la mare o entre germans de diferents pares. No oblidem que al Castelló de l'antic règim les viudes amb fills que es tornaven a casar no eren gens estranyes.⁹⁶

Per tant, el dot i l'escreix estan directament relacionats pel pacte que suposa el casament. No estem d'acord amb Rosa Matalí quan assenyala que l'escreix no es pacta, sinó que és obligatori. Sense oblidar l'obligatorietat que imposa els Furs a pagar l'escreix, pensem que si aquest suposava la meitat d'un valor prèviament pactat, és fàcil estimar que un home, o la seva família, no pactarien un dot tan elevat com per a no poder pagar-ne després la meitat a la donzella amb qui es casaria.⁹⁷ Diem donzella perquè els Furs prohibien donar l'escreix a dones que no foren fadrines i sense haver tingut relacions sexuals, és com una mena de premi del marit a la virginitat de la futura muller. Aquesta figura, en el seu origen, tenia la consideració sexual que hem assenyalat, de fet és un exemple clar de construcció de diferències de gènere per part de la societat patriarcal dominant on la virginitat servia de garantia d'inviolabilitat d'un producte que s'oferia al mercat. A l'antic règim, les diferències genèriques es van decantar per la part més econòmica, però el sentit de l'honor superior d'una dona sense

⁹⁶ BENITEZ SANCHEZ-BLANCO, Rafael.: " Familia y transmisión...", pàgina 64.

⁹⁷ MATALI, Rosa.: " Estudio de las transmisiones intrafamiliares en la Valencia foral: testamentos y bodas en el siglo XVII". *Estudis*, número 11: (1984), pàgina 171.

màcula és una qüestió que ha arribat fins als nostres dies i en la nostra pròpia cultura.

Tant el dot com l'escreix han de passar a mans de la muller quan el matrimoni es trenca, però “ *la muller mort lo marit, no pot demanar als hereus del marit lo dot, sino passat un any apres mort aquell.*”.⁹⁸ Durant aquest “ *any de plor*” la muller té l'obligació de mantenir els fills amb l'usdefruit dels bens del marit, però sense poder prendre d'ells per a rebre ni tan sols una part dels seus béns dotals. Encara que sí té la possibilitat de retenir els béns del marit quan passat l'any de plor encara que no haja rebut el seu dot i l'escreix, podent, a més, aprofitar-se'n dels fruits.⁹⁹ El professor Arcadi Garcia analitza les tres figures jurídiques fonamentals per a aquestos casos: la setantena, l'any de plor i la tenuta. Pel que fa a la setantena assenyala que “ *Si no hi ha fills del matrimoni, la vídua té dret al 70 per 1000 de l'herència del marit, en propietat i, si hi ha fills, pot optar entre aquesta participació en l'herència o “viure en los béns del marit” amb els dits fills* ”. La retenció dels béns del marit i dels seus fruits per part de la muller, transcorregut el primer any després de la mort del marit sense haver rebut el dot ni l'escreix, es coneix amb el nom de tenuta. Arcadi Garcia escriu: “ *En la vida pràctica, quan es tractava de vídues amb fills que eren hereus de son pare, aquests no li pagaven el dot ni l'escreix a sa mare, ni aquesta tampoc no els hi demanava, cosa amb la qual continuava, mentre vivia, com tenutària del seu marit ...*” i

⁹⁸ TARAÇONA, P. H.: *Instituciones...*, pàgina 220 i també els articles d'Honori Garcia entre 1922 i 1947 sobre el dret foral valencià al Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura, i més concretament GARCIA GARCIA, H.: " Estudios de derecho foral valenciano: el " any de plor". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, número XXIII: (1947), pàgines 121-127.

⁹⁹ BENITEZ SANCHEZ-BLANCO, Rafael.: " Familia y transmisión...", pàgina 54. Sobre els drets viudals de la muller cal llegir GARCIA i SANZ, Arcadi. : *Instituciones de dret civil...*, pàgines 162-165.

continua “*Només quan els hereus del marit no eren fills de la vídua, es plantejava l’opció rígida de mantenir-la com a tenutària sense haver-li de pagar els crèdits dotals, o pagar-los-hi per entre en possessió de l’herència del marit.*”. Ací tenim una certa garantia de subsistència per a les dones i els fills, quan el matrimoni es trenca per causa de la mort de l’home. Per a nosaltres, rastrejar en la documentació judicial aquestes situacions, ens pot ajudar a comprovar el grau de conflictivitat entre membres de la mateixa família, a més de veure en quina mesura, per a les persones que puguen accedir als tribunals, la llei serveix per a les finalitats que fou originada i quin és el grau d’adequació amb la realitat que pretén regular.

Veiem com, amb el matrimoni, el pacte entre dues parts garanteix una certa quantitat de béns per a les dones quan es queden viudes, però no sempre es restitueix el dot i l’escreix a la mort del marit, hi ha altres formes de restitució que resten reflectides a la llei:

*“ Si constant lo matrimoni lo marit tira a pobre, o sera fet pobre, o foll, o comence a mal usar de ses coses, o fugira, o no fara sos ops a la muller convenientment segons son poder: en tals casos pot demanar lo exovar y lo creix, o les coses que li son obligades al dot y creix: y deu alimentar a si y a son marit y fills dels dos dels fruyts y deu guardar les propietats. ”.*¹⁰⁰

La legislació deixa clar que el patrimoni no s’ha de dissoldre ni malgastar, només es pot subsistir amb els seus fruits, així es manté la possibilitat de traspasar un patrimoni sense fragmentacions, encara

¹⁰⁰ TARAÇONA, P. H.: *Institucions...*, pàgina 221.

que la realitat socio-econòmica moltes vegades no ho permetia. Amb aquesta regulació, la família juga el seu paper de cèl·lula cohesionadora de la societat, o almenys, la legislació reflecteix aquesta idea, però, així mateix, la norma legal es pot complir o no, segons els moments històrics que es visquen. Pensem que açò no s'ha d'oblidar quan analitzem comportaments socials.

Sembla que a la València del segle XVII la diferència entre les restitucions de dot originades per la mort del marit i les que es demanaven vivint els dos cònjuges, no passa molt del 10% en favor de les segones. És a dir un 40% front al quasi 52%. Si tenim en compte l'alta taxa de mortalitat, sobretot masculina, a l'Antic Règim, sembla que les dones denunciaren els seus marits amb prou freqüència, o almenys, no suporten situacions crítiques tan fàcilment com es pot pensar en un primer moment. Si continuem, veiem que d'aquell quasi 52%, el 82,77% correspon a restitucions per causa d'endeutament del marit. En conjuntures de crisi, la dona és el motor de la família que pateix la gravetat de la mala situació econòmica. Però, el seu protagonisme, ¿ només podem veure'l en les fluctuacions crítiques, o no ?¹⁰¹ L'exemple valencià, que ha estudiat Isabel Baixauli, ens mostra aquesta part, nosaltres creem que la dona del segle XVII protagonitza l'espai familiar i, no solament familiar, en qualsevol moment i situació, però també s'amaga la seva actuació quan no succeeix cap alteració en el ritme de vida, potser que en el moment en què les dones

¹⁰¹ Isabel Baixauli analitza, en la seva tesi de llicenciatura, aquests casos en què la dona demana la restitució dotal per via judicial, explicant quin és el mecanisme i com funcionen aquestes restitucions, basant-se en la font documental del Justícia Civil de València. Ja que, era davant aquest justícia civil on s'havien de presentar les demandes de restitució de dot. BAIXAULI JUAN, I. A.: *La dona davant la crisi econòmica del matrimoni: devolucions de dots en la València del segle XVII*. Tesi de llicenciatura inèdita. València. 1992.

actuen sobre els béns que els són propis nosaltres trobarem indicis dels seus comportaments.

Així, dins la cèl·lula matrimonial, la dona només té com a propis els béns parafernals per a poder disposar d'ells lliurement, dels quals el marit no pot " *Tenirlos ni procurarlos sens voluntat de la muller...*". Encara que aquesta llibertat de disposició no és sempre tan lliure, ens referim al cas en què el marit " *vindra a pobrea sens sa culpa*", la muller en aquest cas haurà de tenir cura d'ell i sos fills amb els seus bens parafernals.¹⁰²

La legislació foral primer i el costum al llarg del temps després, anaren controlant les desigualtats que suposava la pràctica en l'organització familiar de les nostres terres, desigualtats que podien fer-nos pensar que les dones no tenien grans possibilitats de fer-se càrrec de la família quan l'atzar colpejava el grup amb la desaparició del marit o d'altres membres que aportaven el seu treball a l'economia domèstica, sobretot si pensem en aquesta societat de l'Antic Règim on l'equilibri per a la subsistència es basava en el treball de cada membre del grup familiar. Tal vegada, la solució donada pel contracte que suposava la *germania*, ens pot ajudar a comprendre que aquesta societat usava i adequava la norma legal segons les seves conveniències. A la vila de Castelló de la Plana, en moltes de les cartes nupcials que hem estudiat és normal de fer un agermanament de béns entre els contraents que servia després per a reclamar la part de patrimoni pactada quan una viuda, per exemple, s'enfrontava al repartiment dels béns que havien sigut familiars entre els hereus i les hereves.

¹⁰² TARAÇONA, P. H.: *Institucions...*, pàgina 222.

Però és cert que la nostra anàlisi no es pot limitar, només, a seguir l'evolució de les decisions que prenen les dones sobre els seus béns parafernals. Perquè, si fóra així, estaríem fent una visió excessivament fragmentària d'aquesta societat històricament determinada. Hem d'intentar veure la connexió entre l'actuació de les dones, la norma legal escrita i la norma consuetudinària pel que fa al seu patrimoni i al patrimoni familiar global i, d'aquesta manera, veure els mecanismes de construcció de les diferències de gènere i com les dones s'adeqüen o, millor dit, fins a quin punt segueixen, les normes establertes i fins a quin punt utilitzen aquestes mateixes normes per als seus propis propòsits o simplement continuen el camí que les marca el costum i la llei.

Capítol tercer. Les quatre aproximacions.

El dia 15 de gener de 1684 Miquel Casorla i Llúcia Vicent, casats el 18 d'octubre de 1679, van anar a la casa del notari Llorenç de Clavell a fer un acte de germania “... *que per descuit vel alias no feren ni fermaren acte algú de societat y germania en contemplació de dit matrimoni que per ço volent al present redicir en escrits les dites cartes de societat y germania...*”.¹⁰³ En la dita germania s'especificaven els béns que tots dos aportaven a la nova cèl·lula que es creava, encara que s'havien casat cinc anys abans, i que constitueix el nucli de l'economia d'aquest grup familiar. Miquel Casorla aporta 6 fanecades de terra campa al terme d'Almassora, 1 quartó d'ermàs en una zona de secà a la partida de la Cova del Colom i 1 quartó de marjal en el camí de la Plana. Per la seva part Llúcia Vicent aporta diners, per una part 72 lliures, per altra 4 lliures, 4 sous i 8 diners equivalents al preu d'una terra que li deu el llaurador Miquel Sorlí, i finalment, 42 lliures i 9 sous del preu d'altra terra que no especifica. Fins aquí podem apreciar que la informació que ofereix el document té com a tret característic la diferència qualitativa dels béns que aporten marit i muller. La dona contribueix amb béns mobles, en aquest cas diners encara que siguen provinents del producte de la venda de terres, i l'home aporta terres sense que es done cap tipus de valoració econòmica. No tenim el document que reflecteix el contracte matrimonial que feren el 1679, però sí que tenim les referències sobre la fiscalitat d'aquest grup familiar. Entre 1692 i 1721¹⁰⁴ la font fiscal de la peita ens mostra la relació dels béns de Miquel Casorla que, com

¹⁰³ AHMC, documentació notarial, notari Llorenç de Clavell, caixa 316, anys 1683-84.

¹⁰⁴ AHMC, llibres de vâues de la peita, número 26, any 1692 i número 28, any 1721.

a cap de família, són imposables per a calcular l'impost d'aquells anys. Hi apareixen només reflectits dos assentaments per cada any i només referits a cases. Com podem suposar la font fiscal no ens permet veure tot el que posseïa la persona o grup familiar a què es refereix, hi ha un grau d'ocultació prou important que ara per ara no ens és possible comptabilitzar, però sí que podem fer-nos una idea de la situació social d'aquell grup. El 1692 Miquel Casorla es considerant un llaurador i anomenat "menor", de fet en la peita de 1624 hi ha un Miquel Casorla "maior" que segurament seria el seu pare ja que no torna a aparèixer en anys posteriors, se li atribueixen dues propietats una casa a la parròquia del raval de Sant Joan amb una valoració a efectes impositius de 4,875 lliures per la qual paga 200 sous i una altra casa a la parròquia de Sant Agostí amb una valoració de 10,75 lliures per la qual també paga 200 sous, de fet és el que paga tothom per una casa, la diferència és que aquesta casa està sota un cens de 1 sous i 6 diners al convent de Sant Agostí per algun préstec que li faria a Miquel Casorla, la quantitat del qual no tenim registrada. A la peita de 1721 tornen a aparèixer les dues cases però, encara que es paguen igual 200 sous per cadascuna d'elles, les valoracions són la meitat, es a dir, 2,875 lliures per a la casa del raval de Sant Joan i 5,625 lliures per a la de Sant Agostí que continuava carregada amb el censal. Aquí queda palesa la *inflació* en la valoració per causa del temps transcorregut, podríem dir que l'ús dels béns afecta el seu valor, però veritablement el que més ens importa és la no aparició de la dona. Llúcia Vicent, com s'assenyala en la germania, aporta prou diners al matrimoni, de fet són diners de la venda de terres amb una valoració prou superior a la de Miquel, és com si la dona no tinguera

possessions en la peita, però el que passa és que en el moment del matrimoni els béns de la dona passen a ser administrats pel marit, per aquesta raó quan apareix una dona a la relació de peita és, la majoria de vegades, perquè ja està viuda i administra els béns familiars o perquè són béns propis anomenats parafernals dels quals podia fer-ne ús segons la seva voluntat.

Però tornem al principi, a la germania. Aquesta tipologia documental ens serveix de punt de partida per a la nostra anàlisi, hem encetat amb una cas concret per a veure les relacions que podem esbrinar dins la cèl·lula familiar i la relació que s'estableix entre el patrimoni i la fiscalitat, i com apareixen reflectits tant els homes com les dones i, també, com se'ns obri el camí per a relacionar les etapes del cicle vital familiar. Ens plantegem, a partir de les relacions reflectides en les germanies, apropar-nos a la vida de les dones des del punt de vista del seu patrimoni, de les relacions socials, dels seus sentiments i de la relació establerta amb l'espai quotidià.¹⁰⁵

Totes aquestes aproximacions en realitat estan relacionades entre si, de fet és una conseqüència lògica d'estudiar les activitats humanes dins una societat històricament determinada i complexa no tan sols pel fet de la mateixa activitat dels seus actors i actrius sino també per la mateixa organització que pren aquesta societat i que s'articula amb la seva pròpia lògica interna que, nosaltres com a historiadors, pretenem esbrinar per a comprendre el món.

¹⁰⁵ No ens podem resistir a la comparació amb les "aproximacions" que va fer Michael Anderson a la història de la família en la seva obra: ANDERSON, M.: *Aproximaciones a la historia de la familia occidental (1500-1914)*. Ed. Siglo XXI, Madrid: 1988.

1. L'apropament patrimonial.

Veritablement la propietat, allò que posseeix un individu, és una de les qüestions més importants pel que fa a les persones no tan sols en un sistema capitalista sino també en una societat preindustrial com ara la castellanca dels temps moderns però, en aquells temps ¿què s'entenia per propietat? ¿què hem d'entendre nosaltres quan apareix en la documentació que una casa es venuda per unes quantes lliures? o ¿quin és el significat del preu pel qual es valoren uns béns determinats? Totes aquestes preguntes en certa manera ens duen cap a l'anàlisi de dues «constants» al llarg del temps. Per una banda la terra i per altra la forma o formes de transmissió d'aquesta. Les terres són els béns més importants per a les societats on l'agricultura és la principal activitat per la qual s'aconsegueixen els aliments per a la subsistència, són béns més segurs i durables que qualsevol altre, en definitiva, són la base primordial de l'economia dels grups familiars de l'Antic Règim. De fet, en la societat castellanca actual les coses no han canviat massa, ara qui té cases o terres és considerat una persona econòmicament poderosa.

El sistema hereditari és, segurament, la forma de transmissió de la propietat més comuna al llarg de l'època estudiada i, de la mateixa manera, les terres són els béns que més es transmeten. Encara que el veritable problema és saber què és el que es transmetia perquè quan parlem de propietat no podem referir-nos a la possessió tal i com ara l'entendem. El tipus de tenència és allò que traspasa un testador als seus hereus, moltes vegades el dret a treballar i gaudir dels fruits que les terres donen. Però també, junt a la terra, es traspasa tot un seguit de relacions, drets i obligacions inherents a la mateixa, és com si en

rebre una donació o en comprar una terra o un molí al mateix moment es comprara o rebera una relació de deute o hipotecària amb altres persones amb què, fins aquell moment, no s'havia tingut cap tipus de relació. Açò s'ha de relacionar amb el tipus de propietat i d'explotació de la terra. James Casey va estudiar la propietat de la terra al Castelló del segle XVII assenyalant, entre altres coses, que la parcel·lació de les terres de cultiu del terme municipal era molt acusada, encara que això poguera suposar un accés a la propietat generalitzat per a totes les persones, la realitat era una altra ja que el que es feia era treballar moltes parcel·les menudes però disperses al llarg de les partides del terme municipal, açò és un tret característic no tant sols de les comarques de la Plana sinó també de tot el País Valencià. D'aquesta manera, nosaltres hem constatat que la mitjana d'extensió de les terres cultivades, i també de les que de fet es transmetien o venien, era de 9 fanecades donant una diversificació de cultius molt marcada, això sí, sempre dins la preponderància dels cereals en els conreus com ja s'ha assenyalat abans. La documentació dóna testimoni d'aquesta gran parcel·lació de les terres una qüestió, ens referim al mapa de les propietats i els cultius, que encara està per fer.¹⁰⁶

Per tant no hem d'oblidar, com diu E. P. Thompson, que una de les funcions dels sistemes hereditaris en aquestes societats

¹⁰⁶ CASEY, James.: “ Tierra y sociedad en Castellón de la Plana. 1608-1702”. *Estudis*, VII, València: 1980, pàgines 13-46. També cal veure, Casey, James.: *El Regne de València al segle XVII*. Curial, Barcelona: 1981. ARDIT, Manuel.: *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)*. Curial, Barcelona: 1993, dos vols. DOMINGO PÉREZ, Concepción.: *La Plana de Castellón. Formación de un paisaje agrario Mediterráneo*. Caixa d'Estalvis de Castelló, Castelló: 1983. Tots aquestos estudis es basen principalment en documentació de caràcter fiscal com ara l'impost de la peyta, és ara per ara, la informació més sistemàtica de què disposem però la introducció d'altra tipologia documental com ara els inventaris *post mortem* podria fer-nos arribar a altres conclusions. Nosaltres utilitzant tant documentació notarial com també fiscal, encara que no amb la finalitat d'estudiar a fons l'estructura de la propietat, hem constatat aquesta estructura de la propietat basada en parcel·les petites però nombroses i amb varietat de cultius.

bàsicament camperoles i amb propietaris menuts, era la de garantir amb les transmissions dins la mateixa xarxa familiar, el pagament del deute que podia haver racaigut sobre la terra.¹⁰⁷ I per això, quan parlem de transmissions patrimonials dins el si familiar ens referirem tant a terres o cases com a diners i, fins i tot, béns mobles com ara roba, llibres, joies, atifells de cuina o de llaurança. De fet, l'herència rebuda duu implícita una herència immaterial que, en certa manera, condicionarà el futur del grup familiar i més encara del grup social entés com a una xarxa de relacions no tan sols familiars sino també d'amistat i de dependència. “ El beneficiario heredaba la propiedad no de su familia, sino de su familia-dentro-de-la-comunidad”.¹⁰⁸

D'aquí es deriva la relació que hi ha entre el nucli familiar i la xarxa social a què pertany, es a dir, el fet de deixar béns als fills (és la primera raó de qualsevol tipus de donació) suposa una visió de futur per la qual la família es perpetuava en el temps. Encara que açò puga semblar una qüestió històricament improbable, la documentació està plena d'exemples quotidians pels quals podem apreciar aquest interès per perpetuar alguna cosa de la família dins la qual es viu per a futures generacions. Els testaments o les cartes matrimonials, per posar dos exemples, estan plens de referències als fills molt amats, als parents que tan bons serveis han oferit, el desig de què els béns donats contribueixen a la felicitat dels fills, etc. Amb açò volem remarcar que era prou freqüent, donat que la majoria de matrimonis tenien fills, deixar-los els béns del patrimoni familiar, però quan no hi havia fills, o no havien viscut prou de temps o simplement els sentiments i

¹⁰⁷ THOMPSON, E. P.: “ El entramando hereditario”. THOMPSON, E. P.: *Tradición, revuelta y consciencia de clase*. Crítica, Barcelona: 1979, pàgina 139.

¹⁰⁸ THOMPSON, E. P.: “ El entramando...”, pàgina 146.

estratègies anaven per altres camins, es buscava dins la xarxa familiar uns candidats adients per als interessos del grup. Per això el concepte de família que tenia la societat castellonenca – i la resta del País Valencià i moltes zones de la Mediterrània- era molt més obert i flexible del que pugem pensar des d’una perspectiva actual. Dins el joc patrimonial entraven tant línies directes familiars com col·laterals i, fins i tot, properes geogràficament i també properes segons l’ofici i la classe social. Per tant quan parlem de traspàs patrimonial sempre hem de pensar en la xarxa familiar que duu implícita la necessitat de buscar les possibilitats que estiguen a l’abast en aquell moment per tal d’aconseguir un mínim de seguretat per al futur familiar tant biològicament com patrimonial. En definitiva, en aquesta societat on la subsistència de les persones i del grup, com ja s’ha assenyalat al capítol primer, depenia d’unes bones collites o d’una malaltia inesperada, les coses es fan per a millorar o com a mínim per a garantir el que ja es posseeix.¹⁰⁹

Aquesta idea de trobar opcions dins la família i l’entorn social ve lligada a la idea de negociació i reciprocitat. Ens referim, al cap i a la fi, a la formació del preu d’allò que entra dins el mercat patrimonial entès com a tot un conjunt d’allò que hem assenyalat adés, la família, les xarxes socials i un «mercat de la terra» regulat no tant per l’oferta i la demanda, com podem pensar en l’actualitat, sinó per unes relacions socials basades en la reciprocitat, la servitud i la desigualtat de gènere

¹⁰⁹ Alguns exemples d’altres societats que també utilitzen la xarxa familiar i social per a buscar solucions als problemes de traspàs patrimonials i d’assegurament del futur per al seus membres podem trobar-los a: CHURCHES, Christine.: “ Women and property in early modern England: a case-study”. *Social History*, volum 23, número 2: 1998, pàgines 165-180. I també DIEFENDORF, Barbara B. .: “ Women and property in *ancien régime* France. Theory and practice in Dauphiné and Paris.”. BREWER, J.i STAVES, S. eds.: *Early modern conceptions of property*. Routledge, Londres: 1996, pàgines 171-193.

i de classe.¹¹⁰ La importància de les negociacions formals i informals, (les que no resten reflectides per escrit), amb els testimonis i persones que fan de mediadors, s'ha de tenir present quan s'analitzen qualsevol tipus de transaccions ja siga una venda o bé una donació de qualsevol tipus. Aquestes mediacions, aquestes converses informals abans d'anar al notari, són el veritable punt important que ens pot donar idea de com funcionen les xarxes socials. Però, és clar, açò no ho podem comprovar documentalment, encara que no ens resistim a plantejar aquesta idea i intentar fer-ne una mica d'anàlisi. Primerament, sí que podem seguir aquestes relacions informals, hi ha indicis que ens serveixen per a entreveure-les com ara les frases: “... *despues de largas conferencias y quede convenido con Josepha Bosch y los parientes de esta...*”, “... *menjant y beven y tractant al dit Joan Durans de comprar li una barca...*”. “*Item 32 lliures que Domingo Monto rajoler confessa deure al dit Gombau pel preu d'una marjal de de 1612.*”¹¹¹. En aquest exemples, podríem posar molts més, apreciem que a qualsevol tipus de documentació es pot aplicar la visió en detall per a trobar-hi indicis d'aquesta xarxa informal, que tard o d'hora, es farà més «formal» en certa mesura. Tractes, converses, promeses són freqüents i necessàries abans de formalitzar una relació de casament, de venda o de donació. Però anem a on ens interessa de veritat, la importància de les relacions informals i de la reciprocitat rau en que aquestes s'articulen sobre la base de les diferències de classe i de

¹¹⁰ Sobre la relació entre sistemes legals i ètics en referència a la reciprocitat de les societats mediterrànies modernes i la seva relació amb les normes civils i religioses que la regulen cal veure: LEVI, Giovanni. : “Reciprocidad mediterránea”. *Hispania*, LX/I, número 204: (2000), pàgines 103-126.

¹¹¹ AHMC, processos, any 1720, caixa 43: anys 1719-20. Procés de Josepa Bosch. AHMC, processos, any 1582/07/14, caixa 6: anys 1580-1590. Procés de Joan Durans. AHMC, documentació notarial, any 1638/02/01, notari Pere Giner, caixa 259: any 1638. Inventari de Gaspar Gombau.

gènere. Posem per cas l'escreix. Com ja hem assenyalat anteriorment, l'escreix és la millora del 50% sobre el dot que fa el marit en el moment del matrimoni. Si sempre és el mateix percentatge en realitat la base de la negociació és el dot i les relacions entre famílies i parents i la xarxa social actuen sobre uns paràmetres econòmics i socials que tindran present la importància de l'augment en la meitat l'aportació de la dona al nou nucli familiar. Seria molt interessant conèixer l'existència de documentació que reflectira el procés de negociació del dot i l'escreix. Aquí el paper de la futura esposa sembla que queda marginat perquè, en realitat, els béns i els patrimonis que formen la base de la negociació només els tindrà la dona com a portadora d'ells. Per exemple, la condició social d'una dona moltes vegades servia més a l'espòs que a la pròpia dona, perquè no ens oblidem que quan es negocia un casament es parla de patrimonis i d'expectatives de futur, d'aquesta manera l'escreix condiona en certa mesura el dot i viceversa.

La reciprocitat i la mediació es troben al mig dels elements que ajuden a explicar allò que hem anomenat l'apropament patrimonial. Bàsicament intentarem explicar si hi ha una diferència de gènere pel que fa a les transmissions de la propietat en la societat barroca castellonenca i, d'aquesta manera, si la germania, millor dit, si la tipologia documental de la germania ens ofereix la possibilitat d'introduir-nos dins la xarxa social dels subjectes històrics dels quals ens ocupem, de la mateixa manera els testaments seran la base documental – junt a germanies, contractes matrimonials i altra tipologia més «econòmica» com ara compres i vendes o donacions *inter vivos*, entre altres- que ens permetrà veure com actua la xarxa

social en la construcció de les diferències de gènere i com les mateixes dones s'adeqüen o es resisteixen a la norma i a la força de l'entramat social.

La decisió, suposadament personal, que reflecteix un document validat davant el notari i els testimonis sembla, segons el parer general, una elecció presa lliurement, envoltada de la solemnitat amb què es fa el testament. És a dir, la proximitat de la mort o, més correctament, la certesa de la mort, tal i com assenyala l'encapçalament de qualsevol testament, pot fer que les persones, en aquest últim moment, vulguen corregir tot allò que feren de dolent en la seva vida.

Endinsar les nostres reflexions cap al món dels sentiments i actituds davant la fi de l'existència personal és un tema que no tractarem en aquesta investigació però no ens resistim de pensar que les decisions reflectides en un testament no s'han de prendre de manera absoluta i certa. Pot ser, per exemple, que una malaltia greu fera plantejar-se a una dona que era l'hora de deixar ben lligat el futur del seu patrimoni i dels seus. Si la crisi passa, el testament pot canviar-se si canvia la situació personal d'aquesta dona, i, així, podem trobar-nos amb rectificacions d'allò expressat anteriorment. La idea que estem davant d'un testimoni documental realitzat directament pels seus protagonistes no ens pot fer oblidar que les relacions socials són molt complexes i que s'ha de tenir present el grup social del que parlem, com funcionen les relacions familiars i les amistats, etc. No neguem la llibertat personal però, a l'Antic Règim i sobretot per a les dones decidir amb plena llibertat sobre el destí dels seus béns no era una qüestió ni fàcil ni freqüent.

D'aquesta manera ens salta al pensament el dubte que potser, les dones no acudeixen lliurement a fer testament. Tal vegada, pressions familiars o de grup, determinen la seva elecció. Aquesta idea no la podem deixar mai de banda, encara que és molt difícil trobar indicis d'aquestes pressions a la documentació, pensem que estan presents en major o menor mesura, depenent de la classe social i de la situació personal concreta dins la família o el grup on es trobe la dona. I, també es pot dir el mateix dels homes, encara que aquí sí que cal matisar una diferència de gènere pel que fa a la decisió, cap al patrimoni, més personal del homes, i més, diríem, familiar, (tenint sempre present la família), de les dones. Amb açò, no volem dir que els homes no pensen en el bé del grup familiar en el moment de fer testament, però, sí creem que les dones tenen un sentit de responsabilitat major, almenys, pel que fa al futur dels fills. No en va, la construcció de les diferències de gènere pel que fa a l'educació i criança del fills és més tasca d'elles en aquestes societats de l'Antic Règim. La importància de la religió resta palesa en aquest aspecte, l'educació és, davant de tot, part de l'educació religiosa i no solament pel que respecta a les dones, parlem d'una societat cristiana catòlica, dins un món marcat per la divisió en dos grans blocs dels fidels cristians amb grans violències físiques i psíquiques que tenen ressò i es coneixen en les nostres terres encara que els conflictes es pateixen a molta distància, al si d'Europa. La Inquisició a les terres valencianes no era una cosa aliena, l'existència de practicants d'altres religions com ara musulmans i jueus entre la població de les viles i ciutats de tot el Regne de València feia que les actuacions dels tribunals inquisitorials fora una cosa, no direm quotidiana però sí freqüent,

només hem de recordar la persecució i expulsió dels moriscos el 1609. L'Església Barroca va utilitzar la família com un element de control social basat en l'educació. La moral catòlica imposarà un model social on l'obediència a la figura masculina predominant, el pare o l'home de més edat dins el si familiar, conformarà una societat basada en la jerarquia i la continuïtat del poder masculí sobretotes les coses.¹¹²

Encara que la principal font documental que emprarem aquí serà el testament, cal assenyalar que, tant els inventaris post-mortem com les almoines de béns, ens podem servir per a completar alguns buits que puguen eixir quan analitzem els nivells de riquesa.¹¹³ El volum de documentació notarial és molt important, no solament referit a la ciutat de la qual ens ocupem ara, sinó en tot el País Valencià. D'aquesta manera, en el nostre estudi, hem consultat una part de la gran quantitat de protocols notariaus que es conserven en l'Arxiu Municipal de l'Ajuntament de Castelló de la Plana. No hem trobat cap notari especialitzat en cap grup social determinat, cosa que ens haguera resultat molt útil. A més, del nombre total de testaments analitzat, la major part són de dones, encara que un 40% són d'homes, perquè pensem que sense veure els dos costats del problema no podríem analitzar amb garanties històriques els fets. D'altra banda, ens ocupem sobretot d'un sector de la societat molt concret com ara dones i homes propietaris, anomenats en la documentació *llauradors*,

¹¹² Una recent síntesi dels coneixements sobre aquest aspecte la trobem a : ORTEGA LÓPEZ, Margarita.: “ El período barroco (1565-1700). GARRIDO, Elisa; FOLGUERA, P.; ORTEGA, M. y SEGURA, C.: *Historia de las mujeres en España*. Síntesis, Madrid: 1997, pàgines 289-295.

¹¹³ SÁNCHEZ ALMELA, Elena.: *Guía del Archivo Histórico Municipal de Castellón*. Ajuntament de Castelló, Castelló de la Plana: 1984. La documentació notarial de l'arxiu municipal està classificada dins l'epígraf: *XIII.I. Protocolos*. Sota el nom d'un notari, apareixen relacionats els protocols amb una numeració per a cada caixa. També cal veure per a les referències dels documents referits a altres pobles: VV.AA. *Inventario de fondos notariales del Real Colegio Seminario del Corpus Christi de Valencia*. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, València: 1990.

però que no viuen de rendes, si més no, treballen la seva terra i la d'altres, per la raó que és aquest sector social el que més freqüentment apareix reflectit a la documentació encara que de classes socials més pobres també hi apareixen referències, de la mateixa manera que de classes socials altes.

La primera cosa que es desprèn de l'anàlisi del testament, és l'aparició del marmessor. És la persona o persones encarregades d'administrar els béns del testador o testadora, segons els desigs expressats en el document final. Aquí ens trobem amb dues possibilitats, que la dona siga nomenada marmessora pel seu marit, la majoria de les vegades junt a una altra persona acostada al testador, encara que els furs no permetien que les dones foren nomenades per a aquesta funció els exemples de testaments on apareixen dones com a marmessores dels seus marits són molt abundants, però, com assenyala Arcadi Garcia quan parla del número de marmessors, el més normal era que hi haguessen tres i açò ens fa pensar que potser el paper que fa la dona entre els altres marmessors és més sentimental i alhora, més de control de les decisions del testador pel que fa al seu compliment. Encara això, la figura de la marmessoria té molt a veure amb la confiança dins un grup social determinat sinó, ¿per què trobem marmessors entre els cunyats, gendres o col·legues i no entre filles, nores o netes? Potser les diferències de gènere, pel que fa a aquest aspecte, comencen quan eixim de la parella casada.¹¹⁴ El segon cas és el contrari, la dona nomena el seu marit marmessor, en solitari, com

¹¹⁴ “ Permes es a cascuna persona a dexarse marmessors en son testament a qui vulla, parents, o estranys. Ab que no faça dona, per que feta, no valdria.”, TARAÇONA, P. H.: Institucions..., pàgina 265. Sobre la institució dels marmessors cal veure: GARCIA i SANZ, Arcadi. : Institucions de dret civil valencià. Universitat Jaume I, Castelló de la Plana: 1996, pàgines 195-196.4.

sembla ser el més freqüent, o amb una altra persona, (una familiar, un religiós, una persona prou relacionada amb la testadora). D'altra banda, és significativa l'elecció d'una persona que faça les funcions de marmessor, perquè d'aquesta decisió podem traure conclusions pel que fa als graus de parentiu o, més important per al nostre interès, als graus de dependències i de clientel·lisme. No hem trobat cap canvi en aquesta tendència a l'hora de nomenar marmessor des de finals del segle XV a principis del XVIII, açò podem explicar-lo des del sentiment de cohesió i confiança que genera el grup familiar per al seus membres durant l'Antic Règim fomentat des de l'Església i l'Estat.

El fet que moltes dones nomenen religiosos com a administradors del seus béns, junt als seus marits, ens pot donar idea, potser, del grau de religiositat del món femení o, tal vegada, de la manca de confiança en l'actuació del marit. No s'ha d'oblidar que l'anomenada Pietat Barroca de l'època , feia que en el moment de la mort es buscarà el perdó diví per mitjà del pagament de misses per l'ànima. Així, nomenant marmessor un religiós, es garantia que els diners destinats a actes religiosos per a aconseguir una entrada digna al cel, es gastaren adequadament.¹¹⁵

Una altra característica, per altra part molt important, és la tendència a la divisió igualitària del patrimoni entre tots els fills o, fins i tot, entre els néts i nebots. El professor Casey, assenyala un tret

¹¹⁵ Sobre la anomenada Pietat barroca, a una zona concreta del País Valencià, que ens pot servir com exemple de la zona que estudiem tenim el treball de BARRERA AYMERIC, Modest.: *La mort barroca: ritus i rendes. Les parròquies de Castelló i Borriana com a unitat de producció i vida durant l'època moderna*. Universitat Jaume I, Castelló de la Plana: 1996. I tam bé: SABORIT BADENES, Pere.: *Morir en el Alto Palancia. (La religiosidad popular a través de los testamentos. Siglos XVI-XVIII)*. Ajuntament de Segorbe, Segorbe: 1991.

important de la norma valenciana d'actuació pel que fa al matrimoni: “ al contrario de la norma catalana, los jóvenes valencianos se separaban de la casa paterna al casarse, recibiendo la plena posesión de una parte- pero de una parte solamente- de la hacienda de sus padres.”. Encara que bàsicament és així, a altres parts del País Valencià modern, els pares viuran a soles mentre visquen els dos però, quan algun dels dos mora, possiblement passe a viure a casa d'un fill. Això sí, sempre amb una regulació per escrit d'aquesta nova situació familiar, com per exemple, les condicions que es recullen en els testaments perquè un fill herete la totalitat del patrimoni que lleguen els pares.¹¹⁶

Aquesta estratègia serà la principal forma que tingueren les dones al llarg de tota l'Edat Moderna per a aconseguir l'accés de cada membre del grup familiar a un tipus de vida, si no millor per les causes socio-econòmiques de cada moment, sí igual. El dret valencià foral no assenyala la figura del primogènit com a receptor de major patrimoni, tal i com sí apareix al dret català, per posar un exemple proper, però sí assenyala la figura de l'hereu o l'hereva com a successor universal de la persona que fa el testament, no en el conjunt de l'herència sinó en la part que li toque dels béns a més del pagament dels deutes i de la realització de les voluntats últimes del testador o de la testadora. Encara que aquest repartiment no és tan igualitari com en un principi puga semblar. Les dones, normalment, donen béns arreles als fills en major mesura que a les filles, a les quals donen robes per a l'aixovar i diners per al seu dot. Sembla confirmar-se d'aquesta manera, que la dona és, primer de tot, filla per a ser casada i, després,

¹¹⁶ CASEY, James.: “ Tierra y sociedad...”, pàgina 43.

mare per a criar i col·locar les seves filles dins el mercat matrimonial, amb una aportació al matrimoni més «líquida» per emprar un mot bancari. En estudiar les cartes matrimonials en profunditat, en les quals es pacta la unió entre famílies, s'aprecien algunes decisions que ens poden fer pensar en una decisió entre mares més que entre famílies, de la mateixa manera ocorre amb els testaments. Cal una explicació. La distinció que fa la llei foral entre herències del marit i de la muller, ajudarà els dos a disposar lliurement dels seus béns però, si és cert que la llei fa aqueixa diferenciació, per a la muller, la lliure disposició només arribarà amb la mort del seu marit. D'aquesta manera, la construcció de la distinció de gènere, en una societat en la qual les dones estaven abocades exclusivament a formar part d'una nova família per mitjà del matrimoni, farà que les mares preparen les seves filles per al moment en que s'hagen de casar. Els faran robes per a l'aixovar, els ensenyaran les faenes de la casa i de fora de la casa, no hem d'oblidar que la majoria de vegades les dones treballen al camp, venen productes als mercats i fabriquen manufactures a les portes se les seves cases, a més de treballar-hi. Merry E. Wiesner assenyala “ Women often changed occupations several times during their lives or performed many different types of jobs at once, so that their identification with any one occupation was not strong.” I continua “ ...female labor provided the flexibility, so that it was discontinuous, alternately encouraged or suppressed, not linked to formal training, and generally badly paid”.¹¹⁷

¹¹⁷ WIESNER M. E. : Women and Gender in Early Modern Europe. Cambridge University Press, Cambridge: 1993, pàgines 82-86. També es pot veure CARBONELL i ESTELLER, M.: " El treball de les dones a la Catalunya moderna", NASH, Mary (ed.): *Més enllà del silenci*. Esplugues de Llobregat: 1988, pàgines 113-128.

I també donaran a les seves filles un patrimoni per a formar el dot. Aquest és l'element clau al qual volíem arribar, el dot és l'oferta que fa una família per una filla en el mercat matrimonial i, en funció de la quantia del dot, el casament es farà d'una manera o d'altra. Per altra part, la mare assegura a la filla uns béns que hi tornaran quan muiga el seu futur marit, incrementats en un 50% per l'escreix o millora que ofereix l'espòs en relació directa amb la quantia del dot.

Però, ¿ és només una decisió de les dones, o és que en aquesta societat on els homes sembla que tenen menys esperança de vida, les dones eren les responsables d'aquest tipus d'actuacions ? Sí es pot dir que molts homes, en el seu testament, traspassen el seu patrimoni als fills que tinguen, als seus germans i als néts. Amb una gradació descendent d'aquesta línia familiar sempre que hi manque algun dels esglaons. Reservant, en aquest acte, l'usdefruit i l'administració dels béns, tant dels que el matrimoni havia acumulat, com dels propis del marit, per a la muller, en la majoria dels casos. Aquest és un element clau, com assenyala Amy Louise Erickson per a l'Anglaterra moderna “ As executrix, a widow had virtually complete control over her former husband's state”. Al Castelló d'aquells temps també és bàsicament així, l'administració dels béns del marit és practicada per la viuda de manera quasi absoluta. Una cosa diferent és la donació de béns per part del marit a la seva dona en els testaments, sempre es fa pels *bons serveis* que la dona li ha donat en la seva vida a l'home, aquesta mena de «generositat» també la destaca A. L. Erickson per al

cas anglès “ Large bequests to wives, and the appointment of wives as executrix, are often cast in terms of male generosity”.¹¹⁸

Si particularitzem a l'hora d'analitzar comportaments, potser pugem fer-ne una anàlisi més acostada a la realitat històrica, de la qual traguem conclusions generals per a la resta de situacions i casos. Per això, després d'analitzar i comparar situacions molt diverses, hem tret alguns exemples concrets, que ens ajudaran a explicar els comportaments més freqüents entre les dones de l'Època Moderna. D'altra banda, no hem trobat cap indicatiu de canvi d'estratègia en moments de crisi econòmica o familiar. És a dir, canvi del que suposa formes noves d'actuació. El que sí s'aprecia és un reforçament en decisions que tenen com a finalitat la perpetuació, més que d'un patrimoni cohesionat, d'una descendència amb prou patrimoni per a poder viure,(hem de tenir present que a la plana de Castelló de l'Antic Règim trobem una societat formada per llauradors benestants amb propietats censades sota el règim emfitèutic a llauradors que treballen les seves parcel·les menudes junt a terres alienes que duen damunt càrregues personals i en diners; i per un grup social privilegiat poc actiu econòmicament però amb gran poder polític dins el Consell municipal, per la qual cosa, l'estabilitat de les famílies amb menys recursos, s'ha de garantir per a prevenir situacions de crisi).

Entre finals del segle XVI i principis del segle XVIII les dones de Castelló de la Plana utilitzaven generalment l'estratègia següent pel que fa als seus béns. Com ja hem assenyalat abans, al testament deixaven especificats quins serien els descendents o beneficiats que

¹¹⁸ ERICKSON, A. L.: *Women & Property in Early Modern England*. Ed. Routledge, Londres: 1993, pàgines 156-172.

rebrien els béns detallats tant pel que fa a la seva composició com al motiu pel qual es feia la donació i la forma de l'accés. És a dir donació de béns per a formar el dot de la filla o, en el cas d'un fill, aportacions per a un posterior matrimoni i també per a fer-se càrrec del manteniment de la mare si aquesta és viuda. La diferenciació del tipus de béns donats ja s'ha explicat anteriorment, si a les dones se'ls reserven coses per a formar el seu aixovar i una mica de propietats per al seu dot, als homes sembla que li corresponguen més terres i propietats arrels, a més de tenir cura de la mare. La mobilitat social dins d'aquesta societat estamental tancada no és fàcil, l'endogàmia entre els grups socials és molt important, no tan sols a l'hora de les donacions, si més no quan es compra o ven alguna propietat es fa entre persones del mateix grup social. Donacions testamentàries entre veïns de carrer o barri o entre veïns d'explotacions agràries era una cosa normal quan no apareix algun membre de la família com a destinatari dels qualsevol tipus de béns.

Altra part d'aquesta estratègia general consisteix en l'execució del testament del marit i l'administració dels seus béns per part de la dona, mentre els fills o descendents afortunats no arriben a la majoria d'edat. Al llarg dels temps moderns trobem molts exemples en els *processos i decrets de la Cort del Justicia de la vila de Castelló de la Plana* que reflecteixen les peticions de certes dones com a administradores dels béns i herència dels seus esposos, per què algun fill o nebot pugui vendre o comprar tal o qual propietat o se li reconega la majoria d'edat per a poder vendre, comprar o casar-se.¹¹⁹

¹¹⁹ SÁNCHEZ ALMELA, Elena.: *Guía del Archivo Histórico Municipal de Castellón*. Ajuntament de Castelló, Castelló de la Plana: 1984. Aquest tipus de documentació judicial apareix classificada en l'apartat " II. Administración de justicia", en les pàgines 28 i 29, fent una divisió

Pensem que hi ha una relació entre l'evolució demogràfica i econòmica i l'evolució d'aquesta estratègia general. Hem trobat certa relació entre les dificultats de subsistència i la consegüent crisi de mortalitat per una part, i la necessitat de buscar entre altres membres de la pròpia família o persones properes els destinataris de les donacions per l'altra. Perquè les donacions que reflectia un testament només eren una part de les donacions que es feien en la realitat. Abans o una vegada fet el testament les dones traspassen qualsevol tipus de béns a membres del seu grup familiar o a membres d'altres grups que prompte passaran a tenir uns lligams més estrets. L'estratègia emprada la coneixem gràcies a les anotacions que s'han conservat en els llibres de *Compres i Vendes* que el Consell de Castelló confeccionà paral·lelament als de *Peyta* al llarg de l'Època Moderna. Sota la denominació de venda o compra, les dones donaven béns als fills, marits, pares o gendres com a forma de garantir per una banda, el futur de les seves filles i fills i, per altra el seu propi futur a cura d'algun fill en concret. Amb aquesta decisió refermaven l'estratègia general assenyalada amb altres vies que no foren les testamentàries fent més forts els vincles i les obligacions dins un grup familiar determinat.

Als anys que hi ha entre 1580 i 1614 trobem una ciutat que veu com augmenta progressivament el seu nombre d'habitants gràcies a una fase expansiva moderada en els naixements i en les condicions de vida, junt a uns nivells sostinguts a la baixa pel que fa a la mortalitat. La forta pujada de les defuncions que patí el 1604 afectà

entre les provisions, processos i decrets de la Cort del Justícia de la vila de Castelló de la Plana des de principis del segle XV fins a finals del segle XVIII.

més negativament els habitants de Castelló que l'expulsió de l'escassa població morisca de la vila el 1609. No coneixem les causes d'aquesta mortalitat tant alta (316 morts) però només va ser un punt negatiu en aquest període de expansió sostinguda.

L'estratègia general sembla confirmar-se en la majoria d'ocasions però, sobretot des de 1580 a finals de 1603, trobem que segons les dades dels llibres de *Compres i Vendes*, hi ha una constant venda (donació encoberta ja que es fa per pocs diners o a canvi de poques terres) de propietats de dones als seus futurs gendres o als gendres que s'havien casat amb alguna de les seves filles anys enrere. A partir de 1604 i fins a 1614 aquestes formes de donació es fan menys freqüents. L'alta mortalitat de 1604 afectà els casaments dels anys següents, per aquesta raó aquest tipus de donacions no esdevingueren cap solució per a mantenir l'estatus dins el grup, sobretot del que hem anomenat llauradors benestants ja que és aquest grup social el que més apareix en la documentació i del que més ens ocupem. Però en realitat ens trobem davant d'una variació sobre l'estratègia general que afavoreix els fills ja que encara que la donació és per a un gendre, indirectament es fa una donació a la filla casada, a més, moltes vegades es fa donació al gendre i a un fill.

Però, ¿i als testaments? Aquestes variacions no hi apareixen reflectides, potser en les cartes matrimonials es constataren d'alguna manera. El fet que el testament siga un document que es fa abans de la defunció pot dur-nos a errors ja que no solament es prenia la decisió de fer testament quan la mort estava prop, molts testaments es rectificaven i publicaven anys després d'haver-se redactat. De fet, per exemple Catalina Navarro i de Orta, viuda de Pere Orta llaurador

benestant de Castelló, féu testament el 7 d'octubre de 1580 anomenant marmessor el seu gendre Miquel Sanchis també llaurador. El repartiment dels seus béns afavoreix el seu fill Pere que anomena hereu universal, a la seva filla Guisabet viuda d'un espardenyer i a l'altre fill Nicolau, als que s'ha de repartir els diners que s'obtinguen de la venda d'una casa que té al Pla de les Forques a Castelló. A l'altra filla, Violant, casada amb el marmessor, no li deixa més que unes peces de roba. El marmessor trauria alguna cosa de profit quan el 1586, cinc anys després d'haver-se mort la seva sogra, va vendre en nom d'aquesta unes terres al seu cunyat Nicolau sotmeses a un cens emfitèutic a favor del clergat de la vila.¹²⁰

Com afecta la depressió demogràfica que es va patir en la primera meitat del segle XVII a les estratègies de les dones? Si dins el grup familiar hi ha una major freqüència de mortalitat per als homes i xiquets menuts, el camí que sembla que prenen les dones per a mantenir intactes la majoria d'oportunitats entre els sobrevivents, a l'hora de continuar amb el patrimoni familiar i consolidar-lo és la via femenina. Bé a través de donacions a les filles directament per al seu matrimoni o bé a través de donacions als gendres. La segona solució es fa quan no hi ha hereus mascles per a continuar la línia patrimonial. Encara que no podem explicar-nos per què no es donaven més béns directament a les filles i sense fer aquesta donació indirecta a través del gendre. La legislació no impedia fer donacions directament a les dones però, pensem que la distinció de gènere que feia aquesta societat era assumida per les mateixes dones, que veien en els gendres

¹²⁰ AHMC, notari Joan Castell, 10/07/1580, testament de Catalina Navarro., AHMC, Compres i Vendes llibre 7, any 1580.

(homes), una possibilitat major de mantenir i consolidar un patrimoni que, segurament, passaria als seus néts tancant el cercle de les transmissions.

Però els testaments ens parlen d'altres opcions, per exemple, en 1633, Isabel Ursola Mas i de Figuerola, muller d'un llaurador benestant de la vila, torna a sa mare tota la roba que aquesta li deixà, per a formar l'aixovar, en el moment del seu casament. A més, llega a la seva germana unes faldes teixides i el calçat que utilitzà quan el seu festeig. També, al seu home, dona la casa que aportà al matrimoni en concepte de dot, encara que les germanes d'Isabel tindran prioritat per a comprar-la, si fora el cas.¹²¹ És a dir, en aquest exemple veiem que l'actuació de la testadora es basa en aconseguir un futur matrimoni per a les seves germanes, davant la inexistència de fills. Tornar-li l'aixovar a la mare suposa poder aprofitar-lo per a una altra filla. I deixar estipulada una opció de compra per la casa, el bé parafernals exclusiu de la muller, suposa una certa garantia de patrimoni per a una futur casament. Encara que és el marit d'Isabel el que gaudirà la propietat mentre visca.

El mateix passa amb Ursola Mas, una donzella que apareix a la *peyta* de 1632, com a propietària amb un volum important de riqueses, per els quals se li adjudica una base imposable de 12 lliures. Reparteix els seus béns segons testament de maig de 1633, de manera curiosa.¹²² Al seu germà Miquel, nou fanecades de terra campa, sota l'amenaça que si pretén alguna cosa més, encara que siga a través del tribunals, només se li concedirà cinc sous, que és el mínim que obliga

¹²¹ AHMC, notari Pere Giner, 06/02/1633, testament d'Isabel Ursola Mas.

¹²² AHMC, Peyta llibre 22, any 1632. AHMC, notari Pere Giner, 05/03/1633, testament d'Ursola Mas.

la llei a donar als hereus directes. D'altra banda, a la seva germana Magdalena, llega la casa del carrer Sabaters i, a les seves dues nebodes, diverses terres de cultiu, però amb la condició que passen a la seva propietat només quan es casen. Aquí, la manca de marit i fills, fa que les nebodes siguen les més beneficiades en el repartiment. Per una banda, mentre siguen fadrines, viuran a la casa del carrer Sabaters amb sa mare Magdalena, a més, ja tenen assegurat un patrimoni per a garantir el seu matrimoni. No deixa de ser significatiu que a l'únic home, se li deixen unes terres de baixa qualitat i, damunt, amb advertències per una possible reclamació.

Per exemple, en 1637, Joana Castell, una viuda de Sagunt, revoca el testament que havia fet anteriorment, pel qual donava tota la roba que havia rebut ella mateixa com a aixovar quan el seu casament, passant-lo tot a l'Església per a vendre'l i així, pagar-se unes misses per la seva ànima.¹²³ És a dir, en aquest exemple veiem que l'actuació de la testadora s'havia basat en aconseguir un futur matrimoni per a les seves filles. No coneixem la raó de la revocació, però, sí es pot dir que la norma ha sigut canviada, en un moment determinat. De la mateixa manera, l'exemple d'una ciutat valenciana de característiques molt semblants a les de Castelló, pel que fa a que les dues són viles sota jurisdicció reial, amb una economia bàsicament agrícola i una societat formada per una classe social d'agricultors més benestants i un gran grup d'agricultors que treballen les terres d'aquests grans propietaris sota relacions emfitèutiques, ens fa veure que aquesta estratègia general era la forma més comuna d'actuar davant de

¹²³ Archivo del Colegio del Corpus Christi, documentació notarial, notari Miquel Benages, sig. 24754, 26/08/1637, testament de Joana Castell.

situacions tan de crisi general com de crisi particular del grup familiar en moltes zones del País Valencià amb estructures sòcio-econòmiques semblants a les que tenia la vila de Castelló de la Plana a llarg de l'Època Moderna.

Les ocasions en les quals no s'ha de procurar el futur dels fills perquè ja s'han casat, no se'ls augmenta el patrimoni, si més no, es busca garantir el futur a la línia directa de la testadora. Així, Isabel Pinell, fa a la seva néta, hereva universal el 1623, assenyalant que si aquesta mor passen els béns als seus fills i, si no en té, passen a la germana de la testadora. Amb aquesta gradació, per altra banda una fórmula utilitzada en la majoria dels casos estudiats, es vol evitar que els béns resten sense propietari, dificultant, a la vegada, l'accés del seu marit.¹²⁴

Tindre-ho tot lligat, és el que Beatriu Anna de Berenguer féu amb el seu patrimoni. En maig de 1639, pocs mesos abans de morir, donà 100 lliures per a misses i, després, a cada una de les seves filles 1000 lliures, un capital gens menyspreable, amb la condició que havien d'entrar en religió i, si no, només podien quedar-se amb l'usdefruit. I, en tal cas, el capital passarà als seus fills. Per altra banda, donat que la testadora semblava ser persona de bona posició econòmica, instaura un benefici per al pagament de les misses que se li han de fer, administrat pel seu fill.¹²⁵

Si el període anterior va ser d'estancament i retrocés demogràfic, a partir de 1653 comença una etapa de forta recuperació de la població amb anys de mortalitat forta, sobretot el 1694 amb 382

¹²⁴ AHMC, notari Pere Giner, 23/08/1623, testament d'Isabel Pinell.

¹²⁵ Archivo del Colegio del Corpus Christi, documentació notarial, notari Miquel Benages, sig. 24754, 17/05/1639, testament de Beatriu Anna de Berenguer.

defuncions, que no van poder amb la important empenta que experimentà la natalitat i l'esperança de vida, només trencada per la greu crisi que va suposar la Guerra de Successió el 1707.

Els anys immediatament posteriors a la pesta de 1652 podem qualificar-los com a «normals» pel que fa a les estratègies que utilitzen les dones vers les donacions del seu patrimoni si només ens fixem en els testaments però, si analitzem la informació que ens proporcionen els llibres de *Compres i Vendes*, trobarem una altra realitat històrica, ja que en aquesta documentació les donacions paral·leles a les que reflecteix el testament, es fan molt freqüents afavorint sobretot els cunyats. La potenciació indirectament de la línia femenina de descendència continuà fins al principi del segle XVIII. De la mateixa manera, en els testaments, llevat d'algunes excepcions particulars, es repeteix l'esquema d'estratègia general que reserva per a les dones uns béns exclusivament abocats a formar part d'altre grup familiar quan arribe el seu matrimoni i, per als fills la doble tasca de formar una altra família, procurant que el patrimoni com a mínim no minve, i d'ocupar-se de sa mare o dels germans i germanes que encara no poden valdre's per ells mateixos.

Encara això, a altre tipus de documentació, els *Processos i Decrets de la Cort del Justicia de la vila de Castelló de la Plana* trobem contínues referències a peticions sobre taxament d'aliments a dones viudes a les quals l'executor del testament del seu marit, (un fill, cunyat o gendre pel general), no havia satisfet; també peticions demanant que un menor pugui ser reconegut major d'edat per a casar-se, (sobretot a les dones) i vendre o comprar alguna cosa. I, finalment, també són freqüents les referències a permissos que demanen dones

que duen l'administració dels béns que el seu marit deixà als fills, per a vendre alguna propietat o comprar-ne una altra.¹²⁶

Sembla que la validesa del document notarial, almenys si ens referim als testaments d'aquest grup de llauradors benestants, va perdent importància a mesura que la societat Barroca dóna pas als nous aires de la Il·lustració. La seva constant pèrdua d'influència dins el Consell municipal i el procés d'ennobliment que molts membres d'aquest grup van començar a posar en pràctica, sembla que els abocaren a fer donacions de béns paral·lelament a les que feien a través dels testaments.¹²⁷

Arribats ací podem exposar algunes qüestions a mena de conclusions generals del que hem tractat fins ara.

Des del punt de vista de la legalitat de l'època, hem vist que les dones castellonenques, en realitat, totes les del País Valencià modern, tenen capacitat legal reconeguda de llibertat, pel que fa als drets de decidir sobre les seus béns. A més, hem vist que aquestes dones, poden traspasar i vendre el seu patrimoni, a través dels testaments i d'altres documents legals.

En relació directa amb la seva importància dins la demografia d'aquesta societat, l'economia, si bé no ens deixa finestres obertes per a poder veure les dones en aquest món, sí que podem treure'n profit. Gràcies als llibres de *peyta*, troben que, sota la manca de dones amb propietats reconegudes, la importància de les viudes és essencial per a comprendre la veritable funció de les dones ja que és a través d'elles

¹²⁶ AHMC, Processos de la Cort del Justícia, lligalls números 6 al 47, anys 1580-1731. AHMC, Decrets de la Cort del Justícia, llibres números 1 al 8, anys 1659-1704.

¹²⁷ GIMENO SANFELIU, M^a. Jesús.: *La oligarquía urbana de Castelló en el siglo XVIII*. Castelló de la Plana. 1990.

com podem veure que l'ocultació documental de les dones no es correspon amb la realitat històrica que estudiem. La seva presència i protagonisme constant dins el món familiar farà que, per exemple, s'encarreguen de l'administració de les propietats del marit junt a la del seu patrimoni propi, convertint-se en els motors de moltíssimes economies familiars durant l'Antic Règim.

Tenint present aquesta importància, la construcció social de les distincions de gènere, sembla ser l'element dominant, pel que fa a les formes d'actuar de les dones, quan es troben davant la situació crucial de repartir el patrimoni, no solament personal, sinó també, familiar, sota la seva administració. D'aquesta manera apreciem una estratègia general que es repeteix entre finals del segle XVI i principis del XVIII, que consisteix a procurar que el patrimoni familiar no patisca disminucions considerables en el seu conjunt i si pot ser augmente. Hi ha dos vies per a assolir-ho, als fills es donen béns en forma de terres o cases amb més freqüència que a les dones, les herències de les quals estan formades per béns com ara robes, joies o diners. Paral·lelament, sobretot a partir de la segona meitat del segle XVII, les donacions encobertes a través de compres o vendes aniran afavorint les vies femenines gràcies a les donacions de béns de les dones als seus gendres abans de fer públic el testament.

Potser incidint més en els casos que se n'ixen de les normes comunes, podríem arribar a conclusions diferents, pel que fa a trobar canvis al llarg del temps però, ara per ara, no sembla que existesquen indicis que ens duguen a pensar que hi ha una transformació, encara que siga molt lenta, de les formes de construcció de les relacions de gènere, (ni de les mateixes relacions de gènere), en la societat

castellonenca de l'Antic Règim. Sempre parlant d'aquestes relacions en les vessants sòcio-econòmiques.

2. L'apropament social.

El vincle matrimonial constitueix un element d'unió entre persones molt important a la societat castellonenca dels temps barrocs, és un element de sociabilització molt important, n'hi ha d'altres, però per al cas que estudiem l'esposa i l'espòs són els principals subjectes que ens apareixen en la documentació quan ens referim a moltes facetes de les relacions socials i la seva vessant patrimonial. La persona en la qual recauen les responsabilitats majors pel que fa a les decisions testamentàries o les transaccions patrimonials que s'hi deriven serà tant l'home com la dona dins del matrimoni, seguits dels fills i dels parents més propers tant en la línia de sang com de proximitat social, (per exemple els membres d'una mateixa confraria o ofici artesà).

És lògic pensar que la cèl·lula familiar siga el centre de la societat, de fet en moltes cultures actuals l'és, però el que es desprèn de l'anàlisi de la documentació en aquest cas concret és que davant de qualsevol altre interès, a les famílies castellonenques confiaven el marit i la muller entre ells mateixos i de manera igualitària. No hem trobat indicis, en principi, que ens puguem fer pensar que hi ha un sotmetiment de les dones cap als seus marits o a l'inrevés pel que fa a les relacions purament familiars. Més que sotmetiment caldria parlar de relacions desiguals pel que fa al repartiment del treball dins i fora de la casa, de l'educació dels fills, de les relacions entre els membres

familiars i amb la resta de la comunitat més propera i, finalment de les relacions amb els poders religiós i civil. És cert que hi ha casos on dones denunciaven els marits per no complir els acords o pagar el sosteniment familiar, però pel general i, sobretot es veu clarament als testaments, les confiances eren mútues.

Per exemple, Francesc Figuerola i Beatriu Vidal feren el dia 11 de febrer de 1649 un testament conjunt,¹²⁸ “... *estant yo dit Francesc Figuerola ab entera salut y yo dita Beatriu Vidal malalta en lo llit, de greu malaltia da la qual tem morir*”, pel qual testament es nomenen mútuament marmessors entre ells i com a hereva universal nomenen la seva única filla, “ *Beatriu Figuerola filla nostra llegitima y natural de llegitim y carnal matrimoni nada y procreada*”, però serà primer l’herència per al que reste viu dels dos, “ *... nos fem e instituhim per dret d’institucio, es a saber yo dit Francesc Figuerola a la dita Beatriu molt cara y amada muller mia per a que de dits mos bens, drets y herencia fassa a ses propies planes e lliberes voluntats com de cosa propia, y yo dita Beatriu Vidal al dit Francesc Figuerola, molt car y amat marit meu, per a que aixi mateix de dits mos bens, drets y herencia mia puga fer y fassa a ses propies planes e lliberes voluntats com de cossa propia*”.

En aquest exemple, que per altra part pot ser significatiu de molts altres, sí que cal anotar que no hi ha cap referència a anteriors acords, ens referim més concretament a la germania, és destacable perquè en la majoria de casos sí que existeix un acord previ, una germania, i, de fet, aquest testament ve a suplir aquell acord que no

¹²⁸ AHMC, notari Josep Grau, 11/02/1649, testament conjunt de Francesc Figuerola i Beatriu Vidal.

van signar en el seu temps sobretot si pensem que la dona està malalta d'una greu malaltia. Una altra cosa destacable i que és també un tret característic d'aquesta societat, és el nomenament als fills com a hereus, aquest cas només hi ha una filla però amb la seva condició d'hereva universal se li garanteix en certa mesura el seu futur. Segurament Beatriu encara és fadrina i menor d'edat ja que no apareixen altres personatges que molt bé poden ser religiosos, germans majors, familiars propers o persones de confiança la qual cosa era molt freqüent.

Conèixer el tipus de família que predomina a la vila de Castelló de la Plana en aquests temps pot ajudar-nos a comprendre fins a quin punt l'actuació de persones "alienes" al nucli familiar en els afers referits, sobretot, als seus moviments patrimonials i als de la seva economia, és important per a saber de quina manera s'articulen les relacions socials d'aquest grup.

No hi ha un estudi sobre reconstruccions de famílies per al cas de Castelló però sí tenim algunes dades sobre el conjunt de la població valenciana moderna i el tamany de les seves famílies. Segons assenyala M. Ardit, la complexitat i varietat de les famílies valencianes modernes canvia al llarg dels temps i segons les zones geogràfiques en què ens fixem. D'aquesta manera no es pot establir cap model familiar exclusiu per al conjunt de la població valenciana i sí tot un seguit de tipologies que varien de la ciutat al camp, de l'horta al secà o del senyoriu al reialenc. Sembla que la família complexa en la qual conviuen membres de distintes generacions en la mateixa casa, era la predominant en zones de l'horta, al menys durant el segle XVIII. Nosaltres hem advertit que moltes famílies castellonenques del

segle XVII, pels voltants del 60%, estaven constituïdes pels pares i els fills i alguna persona major, ja siga un avi o una àvia, basant-nos en la documentació sobretot notarial i, específicament, en les cartes dotals i en els testaments.¹²⁹

També sobre documentació notarial s'ha publicat recentment un article que assenyala algunes idees per a comprendre el tamany i tipus de les famílies castellonenques de l'Època Moderna. M. Rosas apunta la coincidència entre els termes família nuclear, (la qual només formaven els fills i els seus pares), foc o veí. Sobretot pel que fa a la documentació d'aquells temps i, més concretament als inventaris post mortem. Conclou que les famílies del Castelló dels segles XVI i XVII estarien formades pels pares i els seus fills amb un nombre de 4 fins la primera meitat del segle XVII i un nombre de 4.5 per a la segona meitat de la centúria.¹³⁰ L'autor adverteix de la dificultat de l'anàlisi amb dades que no són purament demogràfiques però estem d'acord amb ell en què la família castellonenca estaria formada per 4 o 5 membres. Encara que si pensem que hi cohabitaven més elements familiars podríem pensar en 5 o sis membres, segons la situació del grup i de la conjuntura socio-econòmica. Nosaltres hem apreciat que encara que a la documentació tant fiscal com notarial o parroquial no s'assenyala explícitament que els pares majors podien

¹²⁹ Sobre el models dels grups domèstics cal veure LASLETT, P.: *El mundo que hemos perdido, explorado de nuevo*. Ed. Alianza, Madrid: 1987. Una visió resumida d'aquesta classificació la podem trobar a. BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, Rafael.: "Los poderes inmediatos" a: RIBOT GARCIA, Luís (coord.): *Historia del Mundo Moderno*.: Ed. Actos, Madrid: 1992, pàgines 99-115. Per al cas valencià: ARDIT, Manuel.: *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)*. Ed. Curial, Barcelona: 1993. També és molt interesant: PLA ALBEROLA, Primitivo.: " Familia y matrimonio en la Valencia moderna. Apuntes para su estudio". A: VV. AA.: *La familia en la España mediterránea (siglos XV-XX)*. Ed. Crítica, Barcelona: 1987, pàgines 123-128.

¹³⁰ ROSAS ARTOLA, Manuel.: " Aprofitament del inventaris post mortem en demografia. Aproximació al tamany de la família a Castelló de la Plana als segles XVI-XVII". *Millars. Espai i Història*, número XXII: (1999), pàgines 205-214.

viure amb els fills casats i els seu néts, sí que hi ha prou indicis per a pensar que o bé en moments de malalties dels vells o bé permanentment, les persones més majors acabaven vivint amb els fills o altres parents. Per això no podem parlar de família nuclear simplement, hem de tenir present la complexitat de les relacions, no pensem en famílies complexes des de el primer moment que es forma un nou nucli familiar, segurament fins que restara algun fill fadrí viuria amb els pares o fins que algun dels dos conjuges no morira no passaria l'altre a viure amb algun fill. De fet el més freqüent als testaments era repartir els béns però l'usdefruit normalment es mantenia pels pares fins que no quedara cap dels dos o si hi havia un matrimoni posterior. És una cosa que actualment continú fent-se encara que el dret successori haja canviat. I que no és exclusiva d'aquest tipus de societat.

Per exemple Magdalena Pasqual i d'Alberich, viuda d'un llaurador de Castelló va fer testament l'any 1633. Va nomenar marmessors al seu fill, el ciutadà Miquel Alberich, i al seu cosí germà el, ciutadà Gabriel Bonet. Va deixar la part de la legítima dotada amb 5 sous als fills Miquel i a la filla Geronima, segurament aquestos dos fills ja estaven casats i havien rebut la seva part de l'herència en el moment del matrimoni. També deixa a altre fill, Josep, 200 lliures, però nomena hereva universal a la filla *donzella* Magdalena. Sembla que en aquest cas hi ha una clara distinció de gènere perquè Magdalena Pasqual va morir en abril de 1655 i amb aquesta decisió s'assegurava que una de les filles, la fadrina, s'ocuparia d'ella i, en canvi, els fills i, sobretot el que encara no s'havia casat, tindrien més llibertat per a viure segons els seus parers. No sabem si Magdalena es

trobava molt malament de salut en el moment de fer el testament, de fet tots els testaments contenen l'explicació de per què es fa l'escriptura: *per estar malalta en lo llit de greu malaltia de la qual tem morir*, però sí que sabem que la seva filla només heretarà quan mora la seva mare o es case i la seva mare li faça donació del dot i també, que viurà amb ella segurament després del casament en la casa que té sa mare al carrer de l'aigua en la parròquia de Sant Agostí.¹³¹

La necessitat d'assegurar l'incert futur que se li presenta a Magdalena Pasqual fa que davant les possibilitats que li ofereix la seva situació familiar i social, es a dir els seus fills i la seva posició econòmica que podríem qualificar com a estable dins d'aquest grup de propietaris amb poques terres però que es veuen necessitats de treballar terres d'altres sota una relació emfitèutica.

D'aquí la importància de saber no tant el nombre de persones que formen el grup familiar, com situar aqueix grup dins la xarxa social a què correspon. Ens és difícil connectar cada dona amb una xarxa social determinada perquè treballem amb documentació limitada, però estem parlant de dones, i consegüentment d'homes i grups familiars, amb prou béns patrimonials per a anar a un notari a fer una escriptura, en definitiva, parlem de dones propietàries mitjanes pel que fa als béns. No ens ocupem de grans propietàries, ni de nobles, això vol dir que les relacions del grup es basaran en la propietat i transmissió de béns més que de capitals, tret característic d'una

¹³¹ AHMC, notari Pere Giner, 08/04/1633, testament de Magdalena Pasqual. AHMC. Peyta, llibre 21, any 1624 i llibre 22, any 1632. L'any 1624 encara vivia el marit de Magdalena i apareix reflectit a la peyta d'aquell any amb una casa al carrer de l'aigua per la qual paga 600 sous d'impost en canvi la ja viuda Magdalena Pasqual a la peyta de 1632 apareix com a viuda de Miquel Alberich encara que ara es paga només 300 sous per la mateixa propietat. Seria molt interessant saber si la filla de Magdalena es va casar i amb qui perquè de fet no apareix com a fadrina en cap documentació posterior que nosaltres hem consultat.

economia de subsistència i, pot ser per aquesta raó, no hem trobat cap exemple de casaments desiguals econòmicament, ni de repartiments de béns molt desiguals, ni tan sols en els moments de crisi demogràfica i econòmica com es van patir al segle XVII. L'endogàmia social sembla ser la característica principal en aquest aspecte, per exemple el nombre de familiars que apareixen nomenats als testaments ja siga com a beneficiaris o com a testimonis és majoritari, encara que no siguen de la mateixa classe social sol aparèixer un parent amb una bona posició social, ja siga econòmica o com a conseqüència de formar part del poder local.¹³²

De la mateixa manera, hem constatat la tendència al repartiment igualitari entre els fills i la tendència a una solidaritat familiar i de grup molt marcada, sobretot als testaments i a les donacions abans del matrimoni. Solidaritat recíproca entre marit i muller, però també entre mare i fills, (de fet més freqüentment que entre pare i fills com a conseqüència, pot ser, de la major esperança de vida de les dones).

El fet de nomenar-se marmessor entre marit i muller i fills és una actuació prou comuna entre grups familiars d'aquesta època i amb legislacions diferents.¹³³ Al quadre següent podem veure de quina manera les dones castellonenques nomenen marmessors els seus marits.

¹³² Idees suggestives sobre solidaritats camperoles es poden veure a: PADRÓS, Joan Antoni.: “ Pere Compte necesita ayuda. Endeudamiento y límites de la solidaridad campesina en la Cataluña del siglo XVI”. *Historia Agraria*, número 20: (abril 2000), pàgines 41-60.

¹³³ ERICKSON, Amy Louise.: *Women & Property in early modern england*. Routledge, Londres:1993, pàgina 156 i següents

QUADRE III. APARICIÓ DE MARMESSORS EN TESTAMENTS
DE DONES. CASTELLÓ DE LA PLANA 1580-1713

Relació	1580-1619		1620-1659		1660-1699		1700-1713		<i>Totals</i>	
Marit	85	66%	87	60%	92	64%	62	83%	326	67%
Fill	70	55%	67	47%	74	52%	50	67%	261	53%
Filla	35	27%	38	26%	36	25%	22	29%	131	27%
Parent	60	47%	61	42%	52	36%	39	52%	212	43%
Religiós	77	60%	75	52%	79	55%	43	57%	274	56%
*Totals	128		144		143		75		490	

*Total de testaments, cal recordar que en cada testament solia haver-hi dos marmessors. Les dades han estat arrodonides per simplificar els resultats ja que en prop de 60 testaments no hem pogut recuperar totes les dades per la seva mala conservació.

Destaca, per damunt de tot, que el marit és la persona que més apareix com a marmessor als testaments, però també està la figura d'un religiós que podia servir de garantia de compliment dels desigs que la testadora feia per aconseguir salvar la seva ànima. Ja hem explicat la gran quantitat de misses i cerimònies que es reserven per als difunts en tots els testaments. Una altra qüestió és l'aparició d'un parent (normalment un gendre, el pare, un germà), com a marmessor, aquí la combinació per equilibrar l'administració del testament, (no confondre amb l'administració dels béns que és cosa de l'hereu universal), entre parents i marit, o parents i persona religiosa pot ensenyar-nos una part de l'entramat social ja que en la majoria dels casos les persones relacionades eren molt properes a la testadora no solament des del punt de vista familiar, sinó també des de la perspectiva de reconeixement social tant de les actuacions que es

duran a terme amb l'herència com de la consideració del mateix grup familiar. És la tàctica d'incloure algun parent o familiar socialment reconegut o de posició elevada per què la família tinga un estatus més reconegut.

Cal apuntar que al llarg de més de 125 anys no sembla haver-hi cap canvi de tendència alhora de nomenar marmessors, de fet, el marit, una persona religiosa i un fill són les tres persones que constantment són triades per les dones per a ser els administradors de les seves últimes voluntats i, només pels voltants d'un 25 % és una altra dona marmessora tot i no oblidant que no administrava en solitari, hi havia un home amb ella. Podem pensar en diferències de gènere en aquestes actuacions ja que pel que fa als homes, (encara que nosaltres no hem estudiat el mateix volum de documentació), pel que sembla la tendència és la mateixa. El que és més ressaltable és que són les pròpies dones les que s'autolimiten pel que fa a aquest aspecte. Pot ser l'autolimitació siga fruit de la pressió social i de les diferències de gènere, però la realitat sembla ser una altra. Els Furs de València especifiquen que: “ *Permes es a cascuna persona dexarse marmessors en son testament a qui vulla, parents, o estranys. Ab que no faça dona, per que feta, no valdria*”.¹³⁴ I a la documentació ens trobem any rere any que hi ha dones marmessores, no és que hi haja una rebel·lió de les dones contra la legislació que limita els seus drets, no pensem en un conflicte declarat, però sí que hi ha una estratègia constant al llarg de l'Època Moderna amb la qual les dones procuren afavorir altres dones, majoritàriament les seves filles, amb la consideració d'administradores del testament. És clar que sempre hi haurà un home

¹³⁴TARAÇONA, P. H.: *Institucions...*, pàgina 265.

amb elles però el fet de què les decisions sobre les últimes voluntats de les dones tinguen algunes vegades una dona present ens pot fer pensar que sí que hi ha certa tensió de gènere almenys pel que fa a aquest aspecte. I, també, ens trau a la llum la diferència entre la llei i la pràctica quotidiana.

Però on es veu clarament la solidaritat interna del matrimoni és en la consideració d'hereu universal. Marit i muller es nomenen mútuament hereus universals en la majoria dels casos estudiats.¹³⁵ Una actuació que es pot veure en altres zones europees, per exemple a dues regions franceses de l'Antic Règim, París i Dauphiné, s'ha constatat que, segons la pràctica testamentària de les dones, elles “... made their husbands their universal heirs with approximately the same frequency as they were named universal heirs by their husbands”¹³⁶. Només assenyala una qüestió, que si hi ha fills sense casar, les mares deixen constància en els testaments de béns que s'han de reservar per al futur matrimoni o la seva carrera professional. Açò no se'ns fa gens estrany, de fet a l'època estudiada, les pràctiques testamentàries assenyalen aquesta tendència, però nosaltres afegiríem que hi ha una certa solidaritat de gènere per part de les dones. Casos de iaies, ties o germanes que deixen especificats als seus testaments que certs béns s'han de guardar per a dones quan arriben al matrimoni o entren en religió, no són infreqüents. I no parlem solament dels béns que formen l'aixovar, parlem de terres i, en menor mesura, de diners. I aquesta

¹³⁵ De fet dels prop de 500 testaments de dones i d'uns 200 d'homes en el 80 % dels casos és d'aquesta manera i la resta es nomena hereu universal tant a filles com a fills i, en menor mesura, algun familiar proper.

¹³⁶ DIEFENDORF, Barbara B.: “ Women and property in *ancien régime* France. Theory and practice in Dauphiné and Paris”. BREWER, J.; STAVES, S. eds.: *Early modern conceptions of property*. Routledge, Londres: 1996, pàgines 182 i següents.

característica es veu més clarament en els casos de les viudes per la raó que són elles les que tenen més llibertat de moviments pel que fa als béns familiars i, no tan sols als seus propis, els parafernals.

El contrast entre l'autonomia d'actuació de la viuda i la dona casada, (parlant dels béns), ens ve marcada per la legislació foral que donava plens poder administradors al marit, però cal matisar que aquestos no actuen tan plenament sobre les propietats. La figura legal de la germania, aquest pacte solidari recíproc assenyalarà la forma d'actuació dels membres del grup familiar.¹³⁷ Christine Churches, citant A. L. Erickson, assenyala l'existència d'acords prematrimonials entre els segles XVII i XVIII, molt restrictius per a les dones basats en lleis no equitatives per a homes i dones, encara que el costum deixa veure una realitat diferent. Al País Valencià modern no sembla haver-hi una “pressió” legislativa general sobren les dones pel que respecta a la propietat, encara que el fet de trobar-nos tantes germanies i acords prematrimonials pot fer pensar que aquestos acords servien, en certa mesura, per a alleujar la pressió legal que venia de les normes locals i municipals.

Relacionat amb açò ens podem fixar en les viudes considerades com una mena de pont entre el marit i els fills, pel que respecta a la transmissió de béns. Jane Whittle¹³⁸ ha estudiat les relacions que s'estableixen entre les viudes, els matrimoni i les propietats a Norfolk entre 1440 i 1580, assenyalant aquesta possibilitat per a les viudes però matisa que només es dóna quan la família no

¹³⁷ Uns exemples d'açò es poden veure a: CHURCHES, Christine.: “Women and property in early modern England: a case-study”. *Social History*, vol. 23, número 2: (maig 1998), pàgines 165-180.

¹³⁸ WHITTLE, Jane.: “Inheritance, marriage, widowhood and remarriage: a comparative perspective on women and landholding in north-east Norfolk, 1440-1580.” *Continuity and Change*, 13, 1: (1998), pàgines 33-72.

tenia fills mascles. Aquesta matisació es pot fer també per al nostre cas ja que no hem trobat cap cas de viudes amb només filles fadrines per a poder saber què han fet del repartiment dels béns posteriorment. Pot ser que el que diferencia el cas de Norfolk amb el de Castelló siga, entre altres coses, la legislació distinta i, sobretot, l'existència de pactes i germanies que deixaven reflectits unes formes de solidaritat més a temps vista, més a la llarga la qual cosa sembla que no succeeix a Norfolk. De tota manera si pensem en les viudes com a pont per on traspasar els béns, podríem dir el mateix dels viudos, però, com ja hem assenyalat, sembla que el nombre d'homes viudos era prou menor que el de dones.

Hi ha una figura que sempre està present a la documentació i, de fet, n'és la productora, ens referim al notari. Aquesta investigació s'ha basat en documentació notarial majorment i per això caldria fer unes anotacions sobre el que suposa socialment la figura del notari, almenys pel que fa al nostre cas.

La representativitat de la informació l'hem de matisar i hem de ser conscients que la majoria de transaccions, converses i negociacions no es feien davant d'un notari, això és una cosa que s'ha de deixar clara i que no és exclusiva d'aquest cas, pensem que la major part de les relacions es feien de paraula i, només quan la importància social i econòmica ho demanava, s'acudia a la notaria. Les relacions «informals» són més importants però no podem abastar-les, només sabem d'elles de manera indirecta quan als documents es fa referència que tal o qual negoci s'havia fet d'una manera determinada perquè així s'havia dit en certa conversa. També era qüestió del notari reflectir per escrit el resultat d'un converses que havien derivat en

un conflicte, d'aquesta manera el que estava al document prenia un valor major i ningú es podia desdir de la paraula donada. Una altra raó per la qual s'anava a cal notari era pel prestigi social que suposava ja que si una persona podia permetre's pagar les tarifes notariales tenia més poder econòmic i social davant la resta.

Encara que no podem pensar en els notaris de l'Antic Règim com els professionals que ara coneixem. En aquells temps la figura del notari era més la d'un registrador de transaccions, la d'una persona que podia donar fé d'uns actes entre persones de tota mena o institucions ja que podia reflectir des de la venda d'un cavall fins al traspàs dels drets d'un molí fariner. Al Castelló del segle XVII tenim constància que actuaven 64 notaris la qual cosa dóna mostra de la gran activitat que hi havia en aquest sector. Clar que trobem des de notaris que amb prou faenes guanyaven per a viure com d'altres que estaven situats en càrrecs importants de la política municipal. Per això i, sobretot si parlem d'aquests últims, són un referent per a totes les classes socials, sobretot si pensem en una vila de reialenc on la figura del poder reial no està present més que a través del municipi, la qual cosa fa que el poder siga vist des d'una esfera local, també passa el mateix amb el poder religiós i, moltes vegades fent de relacionador a nivell més baix, més del poble, estan els notaris que podíem veure'ls com a pont entre els poders civils i la resta. Perquè el mateix notari havia d'estar reconegut socialment, les persones havien de confiar en ell per a que actuara tant de mediador com de sancionador de l'acord. Al cap i a la fi és, en certa mesura, el que constata per escrit les actuacions regulades pel costum.

3. L'apropament sentimental.

“Les mares eren justament protecció i calma; els pares, en canvi, eren aparicions fugaces com els lloms de llurs corsers, i de vegades no tornaven mai més. Però les mares hi eren sempre. Els homes ho sabien prou, i per això no estalviaven trucs i tota mena d'argúcies per fer trontollar la superioritat de les dones i per humiliar-les”. Rafik Schami. *Viatge entre la nit i el dia*. 1995.

“Nomene a dita muller mia molt amada hereva universal...demanantli que visca viuda, casta y sens marit y ab lo nom de Bellido”. Testament de Jaume Bellido, llaurador. Castelló de la Plana 19 d'octubre de 1623.

El notari Pere Giner va registrar en el seu rebedor el testament del llaurador castellonenc Jaume Bellido, a més de les condicions molt personals que imposava aquest últim a la seva dona per a gaudir de l'herència familiar, especifica que pot deixar a un fill més que a l'altre segons el seu parer, de fet tenen tres filles i un fill, però amb la condició que els ha de mantindre mentre no es casen¹³⁹. Açò no ens ha

¹³⁹ AHMC, documentació notarial, notari Pere Giner, 19/10/1623, testament de Jaume Bellido.

d'estranyar perquè, com ja hem assenyalat abans, és una cosa prou freqüent en aquesta societat; però el que ens interessa ressaltar ara és la part «sentimental».

Trobar rastres dels sentiments en documentació de temps passats és una qüestió complicada sobretot si ens referim a documents legals, no a textos literaris creats pels seus autors directament. Encara que sí podem esbrinar alguna cosa sobre què pensaven les dones i què pensaven d'elles els demés. Per a açò cal que ens fixem en altra tipologia documental, la que ens serveixen les relacions de processos, provisions i decrets de la Cort del Justícia de Castelló de la Plana.

A l'Arxiu Històric Municipal de Castelló es conserven sèries prou completes tant de provisions com de processos. Els decrets només abracen la segona meitat del segle XVII. Pel que es refereix al nostre cas, hem consultat processos i decrets des de 1580 fins 1731 que es troben enquadrats en lligalls apareixent-nos causes tant civils com criminals, ja que en la ciutat de Castelló el Justícia s'encarregava d'ambdues causes.

Així mateix, hem consultat la documentació provinent de la Reial Audiència de l'Arxiu de la Corona d'Aragó pel que fa a les conclusions i provisions civils i també criminals. De la mateixa manera hem estudiat les sèries de processos i els judicials del Justícia civil de València que es troben a l'Arxiu del Regne de València. Les dades extremes es podem veure a l'apartat de Font i Metodologia.

L'estructura dels processos, amb declaracions directes dels implicats, ens ofereix dades de primera mà pel que es refereix a actituds cap a les dones i des de les dones, no sols dins del sistema judicial, sinó també, en la societat. Encara que la prudència ha de

guiar les conclusions a què puguem arribar ja que les declaracions davant d'un oficial de justícia no podem pensar que serien sempre veritat, les pressions del poder, de la societat i, per que no dir-lo, de gènere estarien sempre presents i això és una cosa que mediatitza les nostres conclusions.

Les competències del Justícia de Castelló estaven delimitades per Privilegi concedit per la reina la senyora Elionor en 1332 i s'exercien a través de la Cort del Justícia, formada per un únic justícia per a causes civils i criminals, els assessors en dret i els Prohoms que actuaven de jurat. Existien, a més, una sèrie d'ajudants tal com l'escrivà, el Missatger, els Algotzirs o Vergers i el Trompeta Publich encarregat de fer públics bans i la resta de decisions no sols del Justícia sinó del Consell de la ciutat.¹⁴⁰

Les dones acudien al Justícia de Castelló de la Plana bé per a denunciar agressions o injúries que elles hagueren sofert, o bé per a servir de testimonis en successos en els quals s'havien vist involucrades d'alguna manera. Nosaltres analitzarem aquí les relacions de poder i dona com a relacions de gènere circumscrites a l'àmbit local. Seguint a Joan W. Scott quan vincula els canvis en l'organització de les relacions socials als canvis en les representacions del poder, nosaltres creem que les tensions entre gènere i poder sorgeixen de les diferències i tensions de diversos elements, destacant dos: d'una banda, els símbols culturals que diferencien als sexes i per

¹⁴⁰ L'ofici del Justícia era elegit pel Consell de la ciutat, però no era pròpiament un ofici municipal ja que depenia directament del rei. Esta dicotomia va fer sorgir tensions entre el Justícia i el Consell de la ciutat durant l'època foral com be analitza ARROYAS SERRÀ, M., *El Consell de Castelló en el segle XVII*. Castelló de la Plana, 1989.

una altra, els significats d'eixos símbols¹⁴¹. Per exemple la idea fomentada des del poder religiós i el civil de la dona com a element malèfic i, paral·lelament, la idea de la dona ama de la casa, cuidadora i educadora dels seus fills baluard dels valors de cristiandat i honor al si familiar.

3.1. Dona i control social. El discurs oficial.

Com molt be han destacat Anna Venancio i Dolors Ricart¹⁴² per a la Catalunya Moderna, el discurs oficial difós des del poder Estatal i, sobretot, des de l'Església, pel que fa a les dones, s'emmarca en una estratègia encaminada a aconseguir un control social ferri i una uniformitat en la pràctica religiosa, també com a mitjà de control.

Així, trobem, d'una banda, a la dona com a encarnació del mal assemblada a la figura d'Eva, el desordre dirigia els seus actes i al mateix temps, feia caure en la temptació als homes. Convivint amb d'aquesta idea negativa es difonia la que assemblava a la dona ideal amb la Mare de Déu, mare, esposa fidel, ama de casa, pilar bàsic de la institució familiar.

El fet que l'estructura de la indagació es realitze sempre igual, sobre la base d'una denúncia i la consegüent acusació, ens porta a la idea que el Poder Reial s'exercia amb certes idees predeterminades. És

¹⁴¹ SCOTT, JW, "El gènere: una categoria útil per a l'anàlisi històrica", AMELANG, JS i NASH, M.,(eds.), *Història i gènere: les dones en l'Europa Moderna i Contemporània*, València, 1990, 23-56. Scott assenyala en aquest article que la seva formulació teòrica ha d'implicar una anàlisi interdisciplinària de l'objecte històric. Per la nostra part, en aquest estudi sobre les relacions de gènere en Castelló durant el segle XVII, relacionem conceptes tant històrics com antropològics, encara que ens hem resistit d'utilitzar conceptes de la psicoanàlisi pel risc que suposa donada la relativa «objectivitat» de les fonts que disposem.

¹⁴² VENANCIO, A i RICART, D., "Dóna, cultura i experiència religiosa (segles XVI-XVIII)", NASH, M.,(ed.), *Mes enllà del silenci*, Barcelona, 1988, 129-149. També és molt interessant la recent obra de KAMEN, Henry.: *Canvi cultural a la societat del segle d'Or. Catalunya i Castella, segles XVI-XVII*. Pagès editors, Lleida: 1998.

a dir, quan els testimonis parlen no ho fan lliurement, en els processos l'interrogatori és dirigit pel Justícia. En el cas de delictes contra la sexualitat, diguem-ne *normal*, les preguntes que es fa als testimonis i acusats van encaminades, no a saber la veritat, sinó més prompte, a confirmar la idea que ja té el Justícia de la culpabilitat de l'acusat. De fet el Justícia interpreta els interessos del Poder Reial sancionant i controlant les situacions conflictives que afecten a l'ordre establert i sancionat per les lleis civils i religioses.

3.2. La dona desordenada.

La dona apareix com la dominadora dels espais compresos dins de la casa i els seus voltants, així, les relacions de sociabilitat entre les veïnes de barri o carrer, formaran una xarxa perfecta de clientele i enemics per la que circula el rumor com l'arma principal d'atac.¹⁴³

Hem realitzat una tipologia, sempre revisable, d'aquestos casos: els referits a injúries contra l'honor, els delictes contra la propietat i, finalment, els que atempten contra la institució familiar. En aquestos hem inclòs els delictes sexuals, perquè els implicats són o casats o viudos i viudes amb responsabilitats familiars.

Al gener de 1583, Catherina Monlleu rep una sèrie de colps d'un cert Nicolau Arrufat tot perquè, segons Catherina, l'acusava

¹⁴³ Aquesta idea de control dels espais domèstics la podem trobar a: CASTAN, N., "La criminal", VV.AA. *Història de les dones, del Renaixement a l'Edat Moderna*, volum 3, Madrid, 1992, 487-501. També cal veure AMUSSEN, S.D.: "Gender, Family and the Social Order, 1560-1725", a: FLETCHER, A. i STEVENSON, J.: *Order and disorder in Early Modern England*. Cambridge University Press, Cambridge: 1987, pàgines 196-217. No hem trobat, en el nostre cas, res que ens faça veure en la promiscuïtat, potser seria mejos dir confiança, de les relacions entre familiars i veïns, una de les possibles causes de conflictivitat femenina. Encara que, com assenyala Castan, sí que pareix cert que la dominació femenina de l'espai familiar i viari siga un fet latent i, a vegades, perillós per als interessos de l'Estat. Però és una hipòtesi que hem de confirmar amb un estudi més ampli i profund.

d'haver-lo injuriat. No sembla existir respecte ni per a l'espai privat, “...perseguint-la fins la cuina li pega una coltellada en el cap...”.¹⁴⁴

Altres vegades el marit ix en defensa de l'honor de la seva dona com quan en 1590, Joan Roca posa un plet a Ysabet Ferrara, una viuda de la ciutat que un dia sense causa justificada i quan els esposos es trobaven a la porta de sa casa “ ... *escomensa a tractar a la dita sa muller de puta bragassa, roïna dona i bordellera i de dona que s'abia corregut els bordells i d'altres paraules injuriosses ...*”, la conclusió a què s'arriba en el cas és que Ysabet Ferrara estava posseïda “ *per l'esperit maligne*”.¹⁴⁵

L'acusació no sols era contra l'honor, en altres ocasions el robatori és la causa. En el procés de Catherina Julia Eiximeno i de Tàpia contra Catherina Blasco i de Ferrer de juliol de 1594, la segona acusa a la de Tàpia d'haver fet “... *dita injúria la a proferida contra dita propossant una i moltes vegades reiterant-la i dient-li en la cara i en pressentia de moltes persones que li havia furtat dit lens i sen aviafet camises...*”.

Els testimonis, cinc dones i dos homes sastres, tots del mateix barri fan, amb les seues declaracions, que el Justícia declare a la de Tàpia culpable, però no pel robatori del teixit, sinó perquè era conegut per tots que tenia fama de robar altres coses.¹⁴⁶

Hi ha casos en què el rumor fa córrer la notícia de la sospita sobre algú, tal com veiem en el procés contra Joan Pastor, llaurador de 30 anys acusat d'haver robat diverses peces de roba. Els testimonis d'algunes de les dones afectades assenyalen com la sospita que el

¹⁴⁴ AHMC 1583/01/19, processos.

¹⁴⁵ AHMC 1590/02/16, processos.

¹⁴⁶ AHMC 1594/07/05, processos.

llaurador era un lladre, fa que aquestes inclús arriben a entrar a casa de Joan Pastor i troben allí les coses desaparegudes.

Per exemple, Esperança Diega de 28 anys, diu conèixer el tal Pastor i que és home “...*de molt mals practiques i costums i que ha menges molts furts de diverses cuses dels quals hi ha tengut certa notícia...*”.¹⁴⁷ Eixa « certa notícia», eixa sospita i la decidida actuació de les dones portaran a Joan Pastor a passar dos anys remant en les galeres del Rei.

Potser aquest cas se'n isca de la norma però és il·lustratiu de la funció de control que poden arribar a exercir les dones en certs moments, en espais que els són propis o que han fet que els siguin propis, com són la casa, el carrer o el barri; i que poden arribar a soscar l'orde establert.¹⁴⁸

La distorsió social que produeixen les dones pot inclús afectar a la institució familiar. Pere Segarra, un llaurador de Castelló es queixa amargament que al no poder treballar per la seua edat i estat malaltís, ha de ser la seva dona la que l'alimente ja que gana prou per als dos “...*Per l'offici quete guanya per a poder alimentar-se no sols a ella mateixa i al dit propossant*”. Apel·la a la justícia per a aconseguir el seu propòsit “...*segons el fur segon tot el que guanya la part contrària és del dit propossant i segons el tercer del mateix titol esta expressament dispost que la muller, dels bens parafernals t'obligacio d'alimentar al marit i fills vinguts a pobrea...*”.

La seva dona, Elisabet Fuster, es defèn dient que tot el que té

¹⁴⁷ AHMC 1594/09/05, processos.

¹⁴⁸ DAVIS, NZ, “ Un món al revés: les dones en el poder”, *Història i gènere...* , pàgines 52 i següents. Coincidim amb l'autora quant a la idea de desorde femení, encara que la seva anàlisi se centra més en els anomenats ritus d'inversió sexual que poden arribar a atacar l'orde social imperant, nosaltres no hem trobat, per al cas de Castelló, eixa connexió.

per a alimentar-se prové del seu treball com a llevadora i que “... sta desiparada del dit són marit”.

No coneixem la sentència que es va dictaminar, però els testimonis de les dos parts, inclús els de la pròpia dona, s'inclinen per la reconciliació per quant la institució familiar és el més important, inclús en aquest cas en què no hi ha fills.¹⁴⁹

Finalment, ens vam trobar amb actuacions de dones que anaven en contra de tota llei i fomentaven la dissensió social pel fet de practicar relacions sexuals il·lícites.

Les viudes de pressuposada vida dissoluta, eren les més perilloses. Agueda Bou, viuda de Joan Bueno, de 31 anys és empresonada en 1608 per haver sigut trobada a casa d'Antoni Roca. A pesar de fer ja tres anys que és viuda, confessa “...*que haura quatre anys que coneix al dit Antoni Roca i que en tot el dit temps exceptat d'un any a estapart hi ha tengut amistat carnal ab aquell...*”.¹⁵⁰

El cas es complica perquè el Justícia troba prop de les vuit de la vesprada a casa del tal Roca a aquest, a Agueda Bou i a la dona del primer. Les desviacions sexuals no són tolerades en absolut, així, el tribunal condemna a Antoni Roca a pagar vint lliures reals de València i un any de desterrament i a Agueda Bou a pagar altres vint reals.

Les relacions il·lícites podien ser publicament conegudes, com Maria Sales que “... *vivia malament cavalcant-se d'uns i altres i en particular de Pedro Yzquierdo Pastor i estant publicament amigats...*”, però només si se sorprenia als adúlter en ple delictes se'ls

¹⁴⁹ AHMC 1609/03/09, processos.

¹⁵⁰ AHMC 1608/01/28, processos.

podia processar. El Justícia i els seus ajudants van a una casa que tenien llogada els presumptes infractors i criden a la porta per a trobar “... la dita Maria que baixa a obrir en camisa i el dit Pedro Ysquerdo que se nahavia amagat en el fumeral de dita casa en la mateixa cambra on estava el llit de la dita Maria Sala i el llit tot rebolt i la roba del dit Ysquerdo estava al capsal del dit llit...”.

La condemna, en aquest cas, és més forta per a la dona pel que fa a la gravetat de la seva actuació, al ser ella casada i viure malament “ cavalcant-se d'uns i altres”. Se la condemna primer a rebre cent assots en les esquenes previ pregó “ ... pels llocs acostumats de la present vila ab so de trompeta i que publique són delicte...”. Mesos després es desterrada per dos anys fora de la ciutat. L'única defensa que argumenta Maria Sales és que no podia viure amb el seu marit perquè la tractava malament i a més posseïa diners suficients per a poder viure sola.¹⁵¹

El castic públic compleix la funció de traure a la llum les desviacions de la norma i també serveix per a advertir de les conseqüències d'eixa desviació. No coneixem més detalls del cas, però sí que dóna mostra de l'ambient social que es viu en l'època pel que fa a la idea de dona desordenada, soscavadora de l'orde establert per unes lleis i costums creats pels homes.

3.3. La dona mare.

Els processos de la Cort del Justícia de Castelló arregen menys referències d'aquesta idea de la dona com a ama de sa casa i el

¹⁵¹ AHMC 1594/06/25, processos.

paper dins la família. No coneixem la raó, potser els delictes més escandalosos siguen els que més es persegueixen ja que suposen major perill per a l'estabilitat social i en ells apareguen subjectes “menys virtuoses”. En aquest cas vam desistir de fer una tipologia per l'escassetat dels casos que ens apareixen.

Moltes vegades el propi marit defèn a la seva dona, tal és el cas, ja assenyalat anteriorment, de Joan Roca, que en 1590 diu de la seua dona i d'ell mateix que “... *a cosa de dos mesos poch mes o menys que viu i abita sens haver perjudicat a ningu...*”, contestant així a les injúries que li fa Ysabet Ferrara a la seua dona.¹⁵²

La defensa passa primer per l'honradesa. Ursola Gosalbo i de Ripollés de 30 anys veïna de Catherina Julia i de Tàpia, assenyalava d'aquesta que “...*és dona molt honrada i virtuosa, de bona fama, vida i conversació... i que viu ab tota quietut en sacasa i família...*”. En el mateix procés Joana Font diu de la mateixa Catherina Julia que “... per ser com és la dita na Tàpia bona Christiana i bona treballadora...”.

La injúria fa més dany quan es fa “... *en pressentia de moltes persones honrades qui de dita proponent tenen molt bon concepte ...*”¹⁵³.

Agueda Vit i d'Oms de 43 anys diu de Madalena Castellet en 1608, “... *que era feta d'un moro retallat, repetint-lo moltes vegades davant de tots...*”¹⁵⁴.

En aquest cas, Pere Viciano, marit de Madalena Castellet, ix al pas de les acusacions resumint encertadament eixa idea de la dona assimilada a la Mare de Déu, “... *que la dita Madalena Castellet és*

¹⁵² AHMC 1590/02/16, processos.

¹⁵³ AHMC 1594/07/05, processos.

¹⁵⁴ AHMC 1608/06/09, processos.

molt bona Christiana, temorosa de Deu i que viu sens perjudi de ningú, tenint compte i donant raho dels coses de sa casa...”.

És a dir, aquesta idea de la dona submissa i sotmesa al seu marit i a les lleis, bona cristiana, mare i educadora dels seus fills, treballadora i honrada; s'utilitzava com a defensa contra injúries o acusacions, és a dir era la idea antagònica a la dona desordenada.

Els dos discursos, paral·lels i contradictoris, fomentats pel poder, tindran la seua resposta pràctica en la confusió de les declaracions, és a dir, a pesar de prestar jurament sobre la veritat del que es va a confessar, no ens vam resistir a pensar que eixa simbologia fomentada des de dalt s'utilitzava tant per a atacar com per a defendre's del contrari o contrària.

Però també creem que eixos símbols eren assumits per la societat de l'Edat Moderna com a justificants de les actuacions i de les desviacions de les dones. Justificants que feien veure com normals les diferències legals, econòmiques, laborals, etc., que afectaven de manera desigual a homes i dones.

4. L'APROPAMENT ESPACIAL.¹⁵⁵

La definició de cultura no és una qüestió en la qual hi haja un consens entre els historiadors, els antropòlegs o els sociòlegs, per posar tres exemples d'allò que anomenem ciències socials. Per a alguns són les experiències i coneixements adquirits generació rere generació, altres afegeixen els sentiments i l'imaginari col·lectiu. Nosaltres preferim la definició que dóna Gloria Franco: “ Para nosotros la cultura es el resultado de un proceso dialéctico pluridireccional en el que se entrecruza un acervo teórico y empírico – asumido por el individuo de manera más o menos consciente a través de un continuo aprendizaje- con una serie de manifestaciones, ideas creencias, sentimientos y comportamientos, variables según el ritmo de la evolución y dinámica de la propia humanidad, directamente relacionadas con el desarrollo específico de la sociedad en un espacio y tiempo histórico determinado.”¹⁵⁶ Allò que anomenem experiència, com a un conjunt de sabers i coneixements adquirits amb el temps, seria un forma simple de referir-nos a la cultura i, sembla necessari dir-lo, cultures ja que no pretenem abastar tot el que suposa la cultura. D'aquesta manera, les experiències de dones i homes separats per privilegis econòmics i socials pot ajudar-nos a fer una divisió entre cultura popular, alta cultura, etc. Nosaltres no pretenem ací donar una definició de cultura universal, només ens interessa reasaltar que aquestes experiències tant col·lectives com particulars acumulades i formades al llarg del temps, tenen un reflex tangible en els habitatges,

¹⁵⁵ Aquest aspecte de la investigació es va tractar, en part, en la meua tesi de llicenciatura, *Dones, família, espai: relacions de gènere al Castelló Sis-centista*. Universitat Jaume I, 1996.

¹⁵⁶ FRANCO RUBIO, Gloria A.: *Cultura y mentalidad en la Edad Moderna*. Ed. Mergablum, Sevilla: 1998, pàgina 13.

la vestimenta o els instruments de treball diari, per posar uns exemples. És el que nosaltres entenem per cultura material.

4.1. Història, Antropologia i notaris.

Si volem esbrinar el comportament dels homes i les dones que ens han precedit caldrà saber com era l'espai on transcorria la seva vida, on dormien, cuinaven, amb què menjaven i es vestien, és a dir, caldrà endinsar-se en la cultura material i l'espai dels habitatges.

La primera gran síntesi d'història de la cultura material escrita per Fernand Braudel ja fa molts anys¹⁵⁷, ens ensenyà que l'economia i la cultura material no podien separar-se. Si la definició marxista de cultura material feia incidència en els mitjans de producció i consum, una visió més àmplia, introdueix les relacions socials per a buscar la significació dels fets materials. No hem de reduir la cultura material a l'estudi de les tècniques, de l'anècdota curiosa, si més no, hem d'aprofitar les tècniques arqueològiques i etnogràfiques per a explicar l'evolució de les persones, de les seves condicions de treball i de vida, buscar les tensions entre les necessitats i la seva satisfacció.¹⁵⁸

Ens sembla apropiat assenayalar la importància de l'estudi de l'espai dins del procés de construcció històrica que plantegem, perquè de fet, la formació d'aquesta cultura material té en l'espai un condicionament per al seu desenvolupament, no parlem del determinisme dels temps passats, estem dient que l'espai, com altres elements que constitueixen la cultura, influeix i és influit pels homes i les dones que l'utilitzen. Per això, i per al nostre cas, la possibilitat de

¹⁵⁷ BRAUDEL, Fernand.: *Civilización material y capitalismo*. Ed. Labor, Barcelona: 1974.

¹⁵⁸ PESEZ, Jean-Marie. : “ Historia de la cultura material”. VV.AA.: *La nueva Historia*. Ed. Mensajero, Bilbao:1988.

trobar un model de distribució espacial que pugui ser mesurable d'alguna manera ens pot servir per a explicar la distinció dels espais en els habitatges i dins la ciutat de Castelló de la Plana entre els segles XVI i XVIII. Distinció a efectes de diferenciació de gènere i, conseqüentment, de classe. És allò que alguns historiadors i sociòlegs anglosaxons anomenen “la geometria social del gènere”.¹⁵⁹ Amb aquesta expressió s'intenta delimitar les diferències que existeixen entre els gèneres en termes d'allò que està dalt i allò que està baix i en quina mesura la situació física condiciona la situació social. Les metàfores amb les quals s'expressa la idea de superioritat dels homes estan també en el llenguatge de hui en dia. Per a nosaltres aquesta idea és suggestiva però no com a idea de divisió de gènere entre masculí i femení, el mateix diem per exemple de la distinció geràrquica d'una ordre religiosa, o dels càrrecs de l'administració municipal o de la Cort del rei.¹⁶⁰ A nosaltres el que ens interessa és la idea d'utilització simbòlica de l'espai quotidià, de l'espai públic i de l'espai més privat, si és que podem parlar de privacitat als temps barrocs. Es a dir, ens interessen els efectes que l'espai ha produït en la vida de les persones, com aquestes l'han utilitzat i transformat.¹⁶¹

Pel que respecta a l'evolució urbana del nucli de la vila fins el segle XVI no trobarem molts habitatges ni solars fóra d'aquest, ja que la construcció de les cases dins els murs de la ciutat des dels seus orígens allà per mitjans del segle XIII, es va fer donant espais entre

¹⁵⁹ GILMORE, David. D.: “ Above and Below: Toward a Social Geometry of Gender.”. *American Anthropologist*, número 98-1: (1996), pàgines 54-66.

¹⁶⁰ Sobre aquesta idea és molt interessant GUINZBURG, Carlo.: “ Lo alto y lo bajo. El tema del conocimiento vedado en los siglos XVI y XVII”. GINZBURG, Carlo.: *Mitos, emblemas, indicios. Morfología e historia*. Gedisa, Barcelona: 1989, pàgines 94-116.

¹⁶¹ DEANE, Glenn, BECK, E.M. i TOLNAY, Stewart E. .: “ Incorporating space into social histories: how spatial process operate and how we observe them”. *International review of Social History*, número 43: 1998, pàgines 57-80.

les cases formant patis o corrals que podrien aprofitar-se per a posteriors ampliacions. El segle XVI constitueix el període de temps on molts convents s'instal·len en la vila i el segle XVII veurà l'augment i l'eixida de la població extramurs. Els ravals comencen a tindre més població i a l'interior es remodelen els espais creant-se la plaça major com a espai principal sociopolític de la vila. No serà fins a finals del segle XVIII que sota la pressió demogràfica, els murs que envoltaven la ciutat comencen a enderrocar-se per a facilitar l'expansió.¹⁶²

De la mateixa manera que els llibres de peita o els recomptes de casaments ens parlen de les persones i de les seves relacions, els inventaris ens parlen de les relacions de les persones amb l'espai. Igual que quan entrem a casa d'algun veí en fem una idea, encara que siga inconscientment, de com són les persones que hi viuen; de la mateixa manera la relació de béns, mobles i estances que trobem en un inventari, pot ajudar-nos a intentar comprendre de quina manera l'espai quotidià dels habitatges conformava i era conformat per la manera de viure dels seus ocupants. I, també, podem intentar analitzar la diferenciació sexual d'aquests espais, si és que hi ha.

Aprofitant el que diuen alguns antropòles sobre la importància d'analitzar l'espai per a entendre la realitat: “ *This suggest (referint-se a la utilització metafòrica del llenguatge per a justificar les diferències de gènere) that space reflects social organisation, but of course, once space has been bounded and shaped it is no longer merely a neutral background: it exerts its own influence. A dozen people in a small*

¹⁶² Sobre l'evolució urbana de la vila de Castelló i de la resta dels pobles de la Plana veure: ORTELLS CHABRERA, Vicent M.: *Geografía urbana y del poblamiento en la Plana de Castelló*. Ajuntament de Castelló, Castelló de la Plana: 1987.

*room “ is not the same thing ” as a dozen people in a great hall ”.*¹⁶³

Perquè veritablement els comportaments de les persones i l'espai depenen mútuament un de l'altre i no és quastió d'intentar saber qui influencia a qui. És més important saber com les persones utilitzen l'espai i com l'interpreten, perquè no serà el mateix, ni ho percebran de la mateixa manera els contemporanis, una casa del segle XVII al carrer Cavallers de Castelló que una casa al raval de Sant Pere a la mateixa època.

D'aquesta manera, l'estudi dels habitatges i del seu interior a través de l'evolució temporal, ens servirà per a comprendre la dinàmica d'una societat, el canvi històric. Ens ajudarà a comprendre de quina manera influeix la forma de vida en les relacions socials, quina és la imbricació entre la comunitat local i els seus components, la importància de la representació, davant els altres, de la posició social de cada grup, família o individu. L'habitatge pot dir-nos la composició del grup familiar que hi viu, la forma de vestir-se, menjar, el seu grau cultural, la relació que hi ha entre aquest grup familiar i els que viuen als voltants.

Sembla evident que, en aquest terreny, la Història té en l'Arqueologia una aliada imprescindible. Però, si aquesta afirmació és certa per a èpoques històriques llunyanes, a partir dels temps moderns, les restes que l'arqueologia ha tret a la llum són insuficients, limitant-se a edificis singulars o comunitats rurals molt específiques i localitzades. Potser siga un problema que els habitatges a partir de l'època medieval han sigut més reutilitzats i ampliat que en altres

¹⁶³ ARDENER, Shirley.: “Ground Rules and Social Maps for women: An Introduction”. ARDENER, Shirley (ed.): *Women and Space*. Berg, Oxford: 1993, pàgines 1-30.

temps i, de tal manera, s'han superposat i confós els mitjans materials, formant part del patrimoni cultural fins l'actualitat.

D'aquesta manera, l'alternativa que tenim és, per una part, aprofitar les aportacions de l'arqueologia, per altra, apropar-nos als mètodes de l'antropologia i l'etnografia i, finalment, acudir a la documentació feta en el moment històric que volem estudiar.

“... exactamente igual que la historia económica se basa en la ciencia económica, la historia social (en su examen sistemático de normas, expectativas i valores) debe basarse en la antropología social.”.¹⁶⁴ La frase de E. P. Thompson, sense oblidar que l'equació no és tan senzilla, ens sembla prou encertada. El que poden aportar-nos els estudis antropològics són les anàlisis amb detall de fenòmens comparables, en major o menor mesura, amb fenòmens històrics que només podem reconstruir sobre bases documentals molt dèbils. És a dir, l'antropòleg i l'antropòloga es situen dins la societat o el fenomen que estudien, mentre que l'historiador i la historiadora només poden arrimar-se a la realitat històrica des de la barrera que suposa el document o les restes materials trobades.¹⁶⁵ La idea que l'antropologia només pot servir-nos si estudiem societats molt primitives no és certa, l'antropologia ens planteja noves preguntes i fa que els problemes antics es vegem amb altres ulls, amb l'èmfasi que posa sobre els sistemes de representació col·lectiva del control social, sobre els rituals i la seva funció dins la societat estudiada. De la mateixa manera, el valor donat, per exemple, als objectes quotidians, l'hem d'entendre des de la doble perspectiva de l'ús i de la tècnica amb la

¹⁶⁴ THOMPSON, E. P. . : “ Folklore, Antropología e Historia Social”. *Historia Social*, número 3: (1989), pàgina 95.

¹⁶⁵ THOMAS, Keith. : “Historia y Antropología.”. *Historia Social*, número 3: (1989), pàgina 72.

qual s'han fet però, no podem oblidar que la possessió i utilització d'aquests objectes ens indica la classe social de la persona, el grau de complexitat en les relacions de convivència i la representació i consideració, dins del grup de la mateixa societat.

L'Antropologia ha obert a la Història tot el món de la simbologia, no tan sols dels comportaments i representacions, sinó dels objectes, de tot el que suposa la cultura material quant a símbol de poder i d'estatus social. Tindre una casa amb més estances no és igual que una casa amb una sala, cuina i estança solament. Però, també hem de veure quantes persones formen el grup familiar que hi habita i si ens trobem en habitatges rurals o dins els murs d'una vila, com són la majoria de casos que hem trobat a Castelló de la Plana. Encara que el problema que es planteja la Història és el de l'evolució en el temps, aquesta essència no la té l'Antropologia. L'anàlisi estructural sincrònic que fa d'una societat determinada, potser que ens interesse per a veure uns fenòmens com ara els habitatges en la societat de l'Antic Règim des de la visió d'un document fet directament per un motiu i en un moment determinat, i validat per un notari.

L'eina documental indispensable per a tot açò són els inventaris *post-mortem*. La seva importància dins els estudis històrics ha quedat palesa des de fa molts anys tant en treballs d'història rural com agrària o simplement com a recolzament documental d'estudis sobre les mentalitats, nivells de vida material o de relacions econòmiques o familiars.¹⁶⁶

¹⁶⁶ Una síntesi sobre la importància de la documentació notarial en general la trobem en PAGAROLAS SABATE, Laureà, "Els arxius de protocols, font per a la Història Moderna", *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*, número 8: (gener 1990), pàgines 285-324. Per a aspectes

Dins la documentació notarial, els inventaris es feien com a testimoniatge dels béns que posseïa una persona immediatament després de la seva mort. A vegades s'especificava als testaments l'obligació de fer inventari, d'altres eren els hereus els qui ho feien.¹⁶⁷ Bàsicament tots els inventaris segueixen la mateixa estructura: primerament apareix el propietari o propietària dels béns, les persones relacionades amb el difunt i la datació; seguidament es detallen minuciosament totes les propietats mobles i immobles i finalment la clàusula on apareixen les validacions del notari i els testimonis.

La utilització quantitativa d'inventaris no ens ha de fer oblidar que la qualitat en cada un d'ells és també imprescindible per al nostre estudi. Encara que hi ha un sèrie de problemes metodològics. Tal i com assenyala Jean Jacquart¹⁶⁸ la naturalesa del document és important, és a dir, quin ha sigut l'origen de l'inventari, per què s'ha fet i qui l'ha fet. Per altra part, la manca de peces monetàries en molts inventaris també és un problema per a situar socialment i econòmicament la persona que ens apareix com a propietari o propietària.

Malgrat aquests problemes, la gran quantitat de documentació al nostre abast, l'àmplia extensió temporal que ocupa i la sistematització en la seva confecció per part dels notaris, se'ns mostra

més concrets de la utilització dels inventaris post-mortem veure: CASTAÑEDA PEIRON, L., “ Ensayo metodológico sobre los inventarios post mortem en el análisis de los niveles de vida material: el ejemplo de Barcelona entre 1790-1794”. *I Congrés d'Història de Catalunya*, (1984). i també EIRAS ROEL, A., VILLARES PAZ, R., “Información serial de inventarios post-mortem: área de Compostela 1675-1700”. *2ª Jornadas de Metodología Histórica*, (1975) .

¹⁶⁷ PAGAROLAS SABATÉ, L.: “ Els arxius...” op. cit., pàgines 305-06, fa un resum de les característiques dels inventaris i les seves possibilitats per a la investigació.

¹⁶⁸ JACQUART, Jean. : “ Sources notariales et Histoire Rurale”. *II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada. La documentación notarial y la Historia*, (1989)

com una eina indispensable per als estudis de la vida material i els habitatges en l'Època Moderna.¹⁶⁹

4.2. La tipologia dels habitatges.

Però el que ens interessen en aquest moment són només els aspectes materials de la informació que podem trobar als inventaris. Seguint açò i sobre protocols de l'Arxiu Municipal de l'Ajuntament de Castelló, hem fet un tast per accedir més fàcilment a la informació.

De l'estudi de la documentació i, com a element explicatiu més adient, hem determinat una tipologia general dels habitatges de la zona estudiada, dividint dues grans formes de construcció, però sense fer-ne grans diferències entre cases rurals i urbanes, ja que el fet que aquesta societat precapitalista està configurada, fonamentalment, sobre una economia agrària de subsistència, no ens permet de parlar de diferències notables entre els habitatges rurals i els urbans, tret de les vivendes aïllades que sí tenen unes característiques més definitòries.

Un altre component que cal tenir en compte és que ens hem ocupat, sobretot, d'un tipus de persones que podien pagar un notari per a fer testament o inventari, és per això, que els grups socials més baixos econòmicament no ens han sorgit a la documentació tant com

¹⁶⁹ El principal problema que ens vam trobar a l'hora de buidar la informació dels protocols, era el gran nombre. Per això que vam decidir de fer un tast, però, com que la freqüència d'aparició d'inventaris en cada protocol o rebedor no era sempre igual, ens va fer consultar el màxim nombre possible de documents que s'inclouen en els límits temporals que ens havíem fixat. Així, ens han aparegut prop de 300 inventaris *post mortem*, sobre tot entre principis del segle XVII fins a principis del segle XVIII.

un gran segment de grups socials que emmarquem entre els propietaris modests i un cert nombre de propietaris agraris bé situats.

També, hem apreciat una uniformitat en la tipologia pel que fa a les zones geogràfiques estudiades, és cert, que la proximitat de tots els nuclis urbans suposa una comunicació de tot tipus entre ells, però, la tipologia dels habitatges en zones costaneres del País Valencià, és, inclús hui en dia, molt similar. Una altra cosa és la solució donada pel habitants de les zones muntanyenques al problema de la vivenda en èpoques històriques.

D'aquesta manera, no distingirem entre vivendes urbanes i rurals sinó, entre conjunts de vivendes adossades i aïllades. A més, l'estudi dels habitatges es centrarà més en veure la utilització dels espais que els conformen que en la tipologia de cadascun d'ells. Ja que, el nostre interès per esbrinar l'actuació de les dones sobre el seu patrimoni i la legislació que les controla té, en l'espai quotidià de les cases dins d'aquesta societat de l'Antic Règim, l'escenari on tots els elements que influeixen en les relacions entre homes i dones, en les relacions de gènere, es desenvolupen de manera més perceptible. Les dones són el centre d'aquest espai, encara que de vegades puguen fer de suport al treball de l'home quan els ingressos no eren suficients, la seva importància està en el fet que dins l'economia domèstica pròpiament dita, la dona és el centre de la família com a cèl·lula de producció.¹⁷⁰

De l'estudi de la documentació, hom pot fer-se una idea més o menys clara de com eren les cases on vivia la gent de l'edat moderna

¹⁷⁰ Un estat de la qüestió el fa: MATALI, Rosa, “ La família com a cèl·lula de producció i reproducció a l'Edat Moderna. Estat de la qüestió”. *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*, (1990).

per aquestes terres, és cert que no podem veure, com en una pel·lícula, les seves habitacions, la cuina o el pati però, sí que ens podem ajudar amb les restes que encara queden dels habitatges de les persones de les nostres terres i en açò, el treball de camp de l'Etnografia ens pot ser de moltíssima utilitat.¹⁷¹

4.2.1. Tipus de nuclis agrupats d'habitatges adossats.

Ací, podríem fer una gradació des del tipus de cases amb una sola altura fins a les de dues que es desenvolupen des de meitat del segle XVII i, sobretot, en segle XVIII, on la necessitat d'espai per l'expansió demogràfica feia buscar aquestes solucions.

La casa amb una sola planta, generalitzada en tota la zona que ens ocupa des del nucli urbà més gran, com és Castelló, fins als elements constructius aïllats de les marjals i les zones muntanyenques, és la solució més comuna en aquesta societat agrícola valenciana on l'espai s'articula mitjançant el que encara hui s'anomena « *pas de carro* », un passadís que creua tota la vivenda fins a un pati situat al final, destinat a guardar els animals i tots els instruments utilitzats per a la faena en el camp. El passadís podia situar-se al mig de la vivenda o bé, a un dels costats, però, sempre transcorrent perpendicularment al carrer. L'aspecte exterior no ocupa més de quatre metres d'amplària ja que la llinda de la porta estava generalment formada per un tronc de

¹⁷¹ La sèrie sobre temes d'etnografia valenciana, publicada per la Institució Alfons el Magnànim, pot servir-nos com a referència comparativa del que encara es conserva, pel que fa als elements de la cultura material popular. VV.AA. : *Temes d'etnografia valenciana. Volum I. Poblament, arquitectura, condicions de la vida domèstica*. Alfons el Magnànim-IVEI, València:1983. i també MIRA, Joan Francesc (dir.): *Temes d'etnografia valenciana. Vol. II. Utilitatge agrícola i ramaderia*. Edicions Alfons el Magnànim-IVEI, València: 1991.

fusta que no superava aquestes dimensions. A més, com que els murs suportaven tot el pes de la construcció, no s'utilitzaven més amplàries, llevat de cases més grans on la solució era diferent. En aquest cas, s'ajuntaven dues llindes i el passadís es situava sempre en la part central.

La profunditat variava molt segons la classe social a la que corresponia la persona propietària de la vivenda, però, pensem que es situaria entre els 16 i 25 metres. Potser, al llarg del temps, l'evolució del grup familiar que hi habitava, podia fer que l'espai es dividira, segons les necessitats, per a allotjar-ne més famílies, separades de la primera original.

Els materials de construcció s'havien de trobar a prop de les zones de construcció, fusta, pedres, argila, calç, algeps i canyes són els elements indispensables per a les edificacions, a més, havien de ser prou assequibles per a la majoria de les persones. Hem d'anotar que en aquesta societat preindustrial, llevat de treballs més difícils i amb un grau major d'especialització, com ara la col·locació de les bigues o de la teulada, la feina de construcció de les cases era cosa de la pròpia gent que hi viuria.

D'aquesta manera, els murs es feien de pedra llúida o no, amb calç o algeps, en altres casos, es feien de calç i argila barrejats junt amb palla i pedres més menudes, també lluit amb algeps per a garantir-ne la consistència final. En altres zones de la Península Ibèrica, com ara Galícia i la zona càntabra de Liébana, els materials eren diferents. A Galícia, el predomini de la fusta és majoritari en totes les construccions, mentre que en Liébana, zona amb una economia agrícola molt pobre, les vivendes, a més d'estar limitades a una sola

estança, en la majoria dels casos, es feien de fustes sense cap tractament per a millorar la seva resistència al pas del temps.¹⁷²

La distribució interior dels espais es feia de manera molt senzilla, arcs i llindes de fusta en l'interior per a les estances més amples i rajola per a divisions més simples d'espais secundaris. Les finestres es limiten a forats fets amb rajoles llüides amb algeps, quan n'hi ha. A l'exterior, la teulada, de bigues d'arbre escorçat sense més complicacions, es rematava amb teules àrabs, formant dues vessants cap arrere de la casa i cap avant amb una perllongació de les bigues o de les rajoles en un ràfec, sense altres vies d'eliminació de l'aigua de la pluja, donat que les vivendes s'adossaven unes a altres.

Com a evolució d'aquest primer tipus, trobem l'estructura de planta baixa i cambra, potser la més comuna de l'època estudiada. Consisteix en una elevació similar a l'altura de la porta de la façana, i que té l'accés des de l'interior per mitjà d'una escala de volta, situada, normalment, després de la primera zona d'espai. És a dir, l'entrada o la cuina. Encara que ens pot semblar que amb la introducció d'un espai més elevat, puga augmentar la independència i intimitat de les persones que hi viuen, el cert és que, segons els inventaris, trobem espais tant en la planta alta com en la baixa amb materials magatzemats o coses que pogueren servir per al descans, com ara llits, roba, cereals o líquids, per posar uns exemples. La idea que un espai només té uns usos determinats, no la trobarem fins que el

¹⁷² ROZADOS, Ángeles. : “ Aproximación al estudio de la vivienda rural en la Galicia de los siglos XVII-XVIII”. *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, número 11:(1991), pàgines 109-118. I també: LANZA GARCIA, Ramón. : *Población y familia campesina en el Antiguo Régimen. Liébana, siglos XVI-XIX*. Universidad de Cantabria, Santander: 1988, pàgines 104-105.

desenvolupament de la industrialització comence a transformar els camperols en proletaris.

Per últim, seguint aquesta evolució, ens trobem, davant l'expansió demogràfica del vuit-cents, amb l'aparició dels balcons en les cambres altes de les cases, que tenen altra altura reservada ja per magatzem del producte de la collita o bé de coses que ocupen un lloc indispensable per a les persones en la zona d'habitatge. També, assistim a l'aparició d'una cambra llogada a la qual s'accedia des d'una porta oberta en la façana, independent de la principal i que hui en dia encara es coneix amb el nom d' "escaleta".¹⁷³

4.2.2. Tipus d'habitatges aïllats. Alqueries.

El treball agrícola i l'assentament de població morisca foren fonamentals per a la consolidació d'un tipus de vivenda que té unes característiques molt peculiars. D'una banda, la necessitat d'anar a treballar en terres moltes vegades allunyades del nucli de població, feia que es desenvolupara una construcció molt simple, situada en les terres que s'havien de conrear, per a poder passar-hi espais de temps determinats però, curts. D'altra banda, els instruments de la faena agrícola, moltes vegades, no es podien traslladar cada jornada de treball cap a la casa principal, és per això els instruments de conrear, no massa valuosos ni imprescindibles en altres activitats, es

¹⁷³ MIRA, Joan Francesc (dir) : *Temes d'etnografia valenciana. Volum I. Poblament, arquitectura, condicions de la vida domèstica*. Alfons el Magnànim-IVEI, València:1983, pàgines 273-274.

guardaven en aquestes casetes que funcionen com a habitatges intermitents i espais d'emmagatzematge.

La tipologia és simple, una construcció d'una sola planta, de poques dimensions i, normalment, situada al costat d'un pou o sèquia dins la terra que es cultivava. No hi ha espai per a emmagatzemar collites, però, si que trobem llavors per a plantar. Tampoc es guarden les guarnicions dels animals, ni els aparells per a llaurar. Encara que sí trobem eines menudes del treball quotidià, i algun element per a poder descansar, molt rudimentari, com ara un matalàs de palla o de pellofa sense cap més element complementari.

4.3. Obrint la porta.

L'interès per la utilització dels espais dels habitatges, ens du a la realització d'una divisió entre aquests espais per a entendre la seva funció a través dels objectes que es troben en cadascun d'ells. Així, hem distingit sis espais/funcions, entesos, molts d'ells com a espais intercanviables, pel que fa a la seva funció. A l'època que estudiem, la frontera d'utilització d'un espai determinat per a una funció qualsevol, no és la mateixa que entenem en l'actualitat. Podem parlar de plurifuncionalitat d'espais, d'interacció i de complementarietat de les estances.

Però no podem perdre de vista que el que uneix tots els elements dels habitatges, els objectes materials i els espais, són les persones i, més concretament, les dones. La simbologia de la casa, el que representa dins l'Antic Règim; açò és, la representació, vers la resta de la societat, del grup familiar que hi viu i que s'hi identifica, té en les dones i, més concretament en la dona de la casa, el pilar

fonamental de reconeixement cap a dins i cap a fora. En aquesta societat les dones són el termòmetre, l'espill on aprecien els altres com està aquella família. En la casa naixen els fills i les filles, se'ls educa per part de les dones i, moltes vegades, es mor en ella. A més a més passa, amb el seu contingut, com a únic bé familiar que recollirà la nova generació.

Els espais assenyalats es recullen en el quadre IV que pot servir-nos de model d'interpretació de la forma de vida en la Plana de Castelló al llarg dels segles XVI- XVIII.

QUADRE IV: DISTRIBUCIÓ ESPACIAL DELS HABITATGES DE CASTELLÓ DE LA PLANA A L'ÈPOCA MODERNA.

<p>-entrada.</p> <p>-espai de cuina/menjar</p> <p>-espai d'estança/menjar</p> <p>-espai de descans.</p> <p>-espai de treball/magatzem.</p> <p>-espais fora les cases i del nucli urbà (alqueries).</p> <p>Font: elaboració pròpia a partir de les dades dels inventaris post-mortem.</p>
--

4.3.1. Entrada.

Evidentment servia com a pas per a endinsar-se en l'espai privat, encara que el seu ús és més que servir de rebedor de les visites o de filtre entre l'espai domèstic i el carrer. Per exemple, trobem que era el lloc on deixaven els aparells de la faena agrícola “*un aladre ab son jovella y tots los demes adressos de llaurar*”. També hi apareixen una sèrie de bancs, cadires i taules, que ens indiquen la varietat en la utilització d'aquest espai. Es feia servir de zona de treball si l'oratge no era prou bo per a poder treballar a la porta de la casa, sobretot per les dones que hi confeccionaven teixits, teles, vestits o qualsevol altre producte manufacturat que ajudara l'economia familiar. La proximitat amb la cuina feia que es guardaren en l'entrada atifells de cuina, a més de recipients per l'aigua o el vi. “*A la entrada de la casa fonch ha trobat set cadires devolta velles e pentolades una gerra de servir aigua una gerra vadada dos bancs de fusta de pi vells corcats una llantia lo plat de llauto*”.¹⁷⁴

Aquest espai és el primer pel qual s'introdueixen els elements que conformen l'economia del grup familiar que hi viu, si bé és cert que encara els sentiments de privacitat no estan desenvolupats com ara els coneixem, el fet que a la porta d'aquest tipus de cases de camperols dins els murs de la ciutat, hi trobem elements que ens parlen de la faena agrícola més que d'altres coses, no ens pot fer oblidar que també les portes i els porxos serveixen d'aparador, d'element de representació social davant els altres membres de la comunitat. És, junt al carrer i la plaça, el primer terreny que les dones prenen com a propi en la ciutat.

¹⁷⁴ AHMC, notari, Josep Gascó. Inventari de Pere Mas, 1589.

4.3.2. Espai de cuina/menjar.

A un costat de l'entrada troben la cuina i els seus espais complementaris com ara “*un retiro o aposiento mes endins*”, o un “*passet*”. Aquest és un dels elements principals de la vida familiar i de l'espai domèstic on els inventaris ens il·lustren sobre la quantitat i diversitat d'atífells de cuinar, “*perols, morters, plats, gerres, coladors, ferros de cuinar, etc.*” i de recipients i les seues mesures “*una gerreta cavent quatre canters usada, una caldereta de coure usada cavent un canter y mig de aigua*”.¹⁷⁵

Cal assenyalar la importància per a la economia i alimentació de l'època que tenia el pa i d'això tenim constància als inventaris quan apareixen repetidament la pastera i els instruments de pastar pa, com ara taulells, cernedores, pasteres, recipients amb farina o qualsevol altre cereal. De la mateixa manera, la importància del foc com a centre de reunió del grup familiar queda palesa des del moment de trobar en la cuina cadires, bancs, banquetes i llits o sacs plens de palla o pel·lofes de panís per gitar-s'hi.

La comunicació de la cuina amb l'exterior es podia fer a través d'algun patí en la part de darrere de la casa, prop del pou, o directament des de l'entrada, sent aquest espai l'eix sobre el qual es mou tota la vida casolana, en els dos àmbits el privat i el públic, ja que serà per la necessitat d'eixir al carrer a buscar llenya, aigua, rentar la roba o comprar quan la comunicació entre els dos espais es farà més freqüent i, al mateix temps, es conformarà una dependència de cada

¹⁷⁵ Per als punts que tractem a continuació i sobre les referències etnogràfiques de tot açò és molt útil l'obra V.V.A.A.: *Temes d'etnografia valenciana. Vol. I. Poblament, arquitectura,...*, op. cit.

espai vers l'altre, una mena de comunicació constant i fluïda, sense interrupcions, que marcarà el ritme de la vida de la gent del Castelló modern.

4.3.3. Espai d'estança/menjar.

Junt a l'entrada i la cuina formen l'espai de vida diari i més públic i situat a la primera planta de les cases. Es complementa amb la cuina a l'hora dels àpats, pareix que també es feia servir com a lloc de sobretaula, reunió per a la conversa o pels negocis ¹⁷⁶. L'aparició de caixes amb roba, elements del devocionari popular, com ara imatges de sants o la figura de la taula gran complementada amb cadires de volta, vaixelles més bones o peces de vidre, (encara que ja a finals del segle XVII), ens indica la importància d'aquesta estança pel que fa a la representació de la situació social dels habitants.

La utilització d'aquest espai per a fer negocis o reunions familiars al voltant d'una taula gran i l'aparició d'elements de més bona qualitat, fa que ens trobem davant un element clau en la formació de les relacions socials. La importància que representa com a mesurador del nivell de reconeixement dins el grup familiar mateix o dins la xarxa de sociabilització de la comunitat per a la família que hi viu, pot ajudar-nos a veure com es desenvolupen les relacions entre grups familiars afins o grups socials del mateix nivell.

¹⁷⁶ Sobre la domesticitat i privacitat, RYBCYNSKI, W., *La casa. Historia de una idea*. Madrid: 1989, pàgines 61-84. I també: CASTAN, Nicole. : “ Lo público y lo particular”. VV.AA. : *Historia de la vida privada. La comunidad, el Estado y la familia en los siglos XVI-XVIII*. 6. Taurus, Madrid: 1991. pàgines 15-55.

4.3.4. Espai de descans.

De vegades al primer nivell i, sobretot, a la primera planta hi trobem el vertader espai privat de la casa. Segons la situació social i econòmica varia el nombre de cambres, o “*apossiento*”, com apareix en la documentació. La cambra principal sol ser la del matrimoni, viuda o viudo segons casos, l'inventari descriu des del llit i la roba per guarnir-lo fins a la decoració en les parets i els mobles. “*dos cortines ab images de la Porissima Sant Joseph y Santa Maria del Roser*”.

La roba del llit i de vestir es guardava en caixes normalment de fusta més o menys bones: “*Una caixa de pi ab son pany y clau ab onze camises de home de llens de casa usades.nou saraguells de llens de casa usats quatre llansols de llens de casa, dos tramats y usats un cubertor de fill y llana roig y groc usat*”.¹⁷⁷

La diversitat de tipus de teles i teixits ens dóna idea de l'aspecte de les robes amb les quals es feien diferenciant-se potser els emprats per a vestits d'home o de dona. Els homes vestien saragüells i camises normalment de llenç de casa (queda aquí palesa la importància de l'economia familiar i de la subsistència dels agricultors), no obstant hi apareixen vestits més bons: “*un vestit de home de raso negre usat ab gipo de mija alna y raso de colors usats*”, “*un vestit de estam y seda de home de chocolate y negre, un gipo de home de alducar vermell ab maneges amples de tafeta verd vell*”.

Pel que fa a les dones la seva indumentària consisteix bàsicament en un gipó i les faldetes, a més de les camises i els cossos o “*cocets*” cenyits. Les faldees queien fins als peus denominant-se

¹⁷⁷ AHMC, notari, Francesc de Castro. Inventari de Maria Borda, 1701.

“*saboyanes*” quan estaven obertes pel mig. Les camises per la seva banda podien ser simples o dur randa per la vora. Vels, mantos, capes, davantals, etc. completaven les peces de vestir de les dones, així com barrets, sabates, calces i pantofles tant d'home com de dona.

Quant als teixits i colors apareixen llenç de casa, estameny, cànem, seda, tafetà, “*chamellit*”, filadís, etc. i pel que fa als colors predomina el negre i els “*pardos*” però també n'hi ha de grocs, vermells, blancs, blaus, verds i “*chocolate*”. Ja teixits i fets en vestits o moltes vegades, i això ens dona bona mostra del tipus d'economia de subsistència d'aquest temps, en peces sense filar, colorar o tallar.

4.3.5. Espai de treball/magatzem.

A les cases més menudes i modestes la mateixa entrada feia de magatzem dels utensilis de llaurar o els animals però n'hi ha d'altres estances dedicades especialment a això. Cellers, cellerets, bodega, corrals, estables. Aquí trobem des de recipients per a l'aigua, oli o vi i les seves mesures, fins als animals de la faena agrícola passant per els seus arreus i els instruments del treball en el camp o de l'ofici, a més dels aparells per a filar, o preparar els teixits.¹⁷⁸ Segons el nivell econòmic o l'ofici de la persona a qui se li fa el testament, el nombre d'aquests espais pot variar, a més de trobar una especialització més concreta.

¹⁷⁸ . Una descripció dels instruments de faena en el camp que es gasten actualment i que ens poden servir de referència. MARTINEZ, F. i PALANCA, F.: *Temes d'etnografia valenciana. Vol. II. Utilitatge agrícola i ramaderia*. Edicions Alfons el Magnànim-IVEI, València: 1991.

4.3.6. Espai fora de l'àmbit urbà. Alqueries.

Quant a les alqueries, a la documentació hi apareix quasi sempre la descripció com proveïdes d'un pou i un tros de terra, localitzades en les partides de la marjal i de vegades amb alguna descripció referent a l'utilitat agrícola, però rarament. A les alqueries no es deixaven quasi cap instrument de la faena, quan finalitzava, es guardaven a casa. Aquest espai servia només de centre operatiu i de refugi ocasional. “ *una alqueria ab pou y basa de amerar canem ab quatre quartons cinc fanecades de terra en la partida del la alqueria blanca*”. Encara que moltes vegades es podia utilitzar com a habitatge de forma més continuada en èpoques en les que la calor era prou forta com per a viure en un espai separat dels nuclis urbans.

L'espai el formen les persones que hi viuen i per això la funcionalitat està per damunt de tot. Conceptes com comoditat i confort no són aplicables aquí. L'aparent desordre de les cases, on s'amunteguen sacs, recipients, taules, cadires, etc., no és més que el resultat de la utilització dels espais per a moltes funcions. Per exemple la cuina servia de lloc on fer els aliments, després es parava una taula de tisora que més tard es retirava per a muntar un llit de petges. Els llits i empostats servien per a seure's, deixar coses damunt, dormir. L'ús d'armaris i prestatgeries no estava encara generalitzat i les coses es guardaven en caixes que, a més, servien de taula o seient.

La il·luminació era prou deficient, les finestres no eren ni nombroses ni grans i el cresol o els ciris s'encenien quan s'ocultava el sol. No hi ha referències a la higiene, però se sap que al carrer anaven

les deixalles de les cases, com ho demostren els intents dels governs municipals per netejar les vies públiques en els temps moderns.

L'evolució temporal, pel que fa a la qualitat dels objectes que formen la cultura material d'aquesta societat, no és molt espectacular. Els canvis en la qualitat de la construcció i forma dels objectes, sempre aniran en consonància amb la classe social a què pertany el testador o la testadora. Malgrat això, sí que constatem la aparició, des de mitjans del segle XVII, de pitxers de vidre i d'altres peces fetes amb aquest material, quan anteriorment, només els trobàvem en inventaris de béns de persones de nivell econòmic més elevat. De la mateixa manera, pel que fa als vestits i als seus colors, n'hi ha una varietat més gran de peces a mesura que avancem en el temps, apareixent-nos colors més lluminosos des de finals del segle XVII i principis del segle XVIII.

Constatem que l'economia de la gent de la Plana de Castelló als segles XVII i XVIII era bàsicament de subsistència, donat el fet de no trobar moltes coses de compra, llevat d'alguns vestits de més qualitat, aixovar domèstic més bo, objectes d'art religiós, algun llibre, però poca cosa més. I pel contrari apareixen en la documentació moltes coses fetes a casa, sobretot vestits.

Sí que volem destacar una idea com a conclusió d'aquest apartat, el fet de que moltes vegades els béns inventariats apareguen posteriorment subhastats en una almoina pública o venuts seguint els desitjos del testador, ens ha de fer pensar que estem parlant de béns que no eren realment de les persones a les quals es fa el testament. Per exemple, si una família viu a una casa que té carregada un cens emfitèutic, segurament si a l'inventari ens apareix una quantitat

determinada de blat o qualsevol altre producte de la terra, aqueixos productes no són pròpiament dels habitants de la casa, seran de la persona a qui han de pagar el cens.

V. CONCLUSIONS.

La hipòtesi inicial plantejava que l'acció de les dones pel que fa l'economia de la família, en una vila sota jurisdicció reial entre els segles XVI i XVIII, és més important del que en un principi podríem pensar dins la societat de l'Antic Règim. Un dels objectius que havíem d'assolir era, primer de tot, treure a la llum les dones. La utilització de fonts diverses com ara les notariales, demogràfiques o judicials i la combinació de totes elles ens ha fet veure les dones amb els seus noms, les seves propietats, en definitiva, hem constatat la validesa d'utilitzar documentació diguem-ne «tradicional» de manera exhaustiva tant en la quantitat com també de l'anàlisi de la mateixa.

Pensem que ha quedat mínimament demostrat que les dones prenen el seu veritable protagonisme en la societat barroca- i no tan sols en aquesta societat- quan es queden viudes, ja que abans de casar-se i al llarg del seu matrimoni no les veiem mai reflectides en la documentació sense l'acompanyament d'un referent masculí. Però el que sí que s'ha d'assenyalar és que l'administració de les seves propietats és del marit i, quan aquestes dones es queden viudes, només administraran el patrimoni conjunt de la família fins que els hereus puguin accedir a la propietat plena dels béns que els reserva la decisió testamentària, així, a la documentació de tipus fiscal, la major part de dones que hi apareixen ho fan com a representants dels béns del seu marit difunt i com a responsables de l'administració del patrimoni dels hereus i hereues.

El perfil de la dona que ens apareix és, per una part, el d'una persona amb prou nivell econòmic per a poder pagar un notari, tenir diferenciats els seus béns dels del marit o, si més no, reconeguts per les dues parts del matrimoni, ja

siguen el marit o els descendents. I, per altra part i majoritària, ens trobem amb dones que apareixen a la documentació sempre acompanyades d'un home que les serveix de referència a l'hora d'actuar legalment, encara que si només mirem la documentació notarial i fixant-nos en qüestions de patrimoni, les dones i els homes actuen de manera relativament equilibrada amb la finalitat d'aconseguir un futur per al grup, d'aconseguir que el poc patrimoni que posseeixen no desaparega i, si és possible, s'engrandesca. Per això parlar de subordinació tan clarament no ens pareix molt adequat.

La legislació foral primer i el costum al llarg del temps després, anaren controlant les desigualtats que suposava la pràctica en l'organització familiar de les nostres terres, desigualtats que podien fer-nos pensar que les dones no tenien grans possibilitats de fer-se càrrec de la família quan l'atzar colpejava el grup amb la desaparició del marit o d'altres membres que aportaven el seu treball a l'economia domèstica, sobre tot si pensem en aquesta societat de l'Antic Règim on l'equilibri per a la subsistència es basava en el treball de cada membre del grup familiar. Tal vegada, la solució donada pel contracte que suposava la *germania*, ens pot ajudar a comprendre que aquesta societat usava i adequava la norma legal segons les seves conveniències.

Entre finals del segle XVI i principis del segle XVIII les dones de Castelló de la Plana utilitzaven generalment l'estratègia següent pel que fa als seus béns, al testament deixaven especificada la donació de béns per a formar el dot de la filla o, en el cas d'un fill, aportacions per a un posterior matrimoni i també per a fer-se càrrec del manteniment de la mare si aquesta és viuda. Pel que fa a la diferenciació del tipus de béns, si a les dones se'ls reserven coses per a formar el seu aixovar i una mica de propietats per al seu dot, als homes sembla que li corresponguen més terres i propietats arrels, a més de tenir cura de la mare. La mobilitat social dins d'aquesta societat estamental tancada no és fàcil, l'endogàmia entre els grups socials és molt important, no tan sols a l'hora de les donacions, si més no quan es compra o ven alguna propietat es fa entre persones del mateix grup social. Donacions testamentàries entre veïns de carrer o barri o entre veïns d'explotacions agràries era una cosa normal quan no apareix algun membre de la família com a destinatari del qualsevol tipus de béns.

El contrast entre l'autonomia d'actuació de la viuda i la dona casada, (parlant dels béns), ens ve marcada per la legislació foral que donava plens poders administradors al marit, però cal matisar que aquestos no actuen tan plenament sobre les propietats. La figura legal de la germania, aquest pacte solidari recíproc assenyalarà la forma d'actuació dels membres del grup familiar.

La idea de la dona submissa i sotmesa al seu marit i a les lleis, bona cristiana, mare i educadora dels seus fills, treballadora i honrada; s'utilitzava com a defensa contra injúries o acusacions, és a dir era la idea antagònica a la dona desordenada. Una discurs fomentat pel poder que tindrà la seua resposta pràctica en les declaracions davant els tribunals.

Quant als habitatges, podem resumir que predomina la vivenda adossada amb dues altures. La utilització dels espais no es limita a una funció determinada, ens trobem uns espais plurivalents, propis d'aquestes societats. Els interiors són simples pel que fa a la seva composició i, quant als nivells de vida material, la varietat d'objectes no és molt gran, només hi ha diferències en la qualitat i quantitat dels béns. L'autoconsum i autoabastament predominen en aquesta societat on la subsistència domina tot el cicle vital.

Pel que fa a les diferències de gènere dins l'espai dels habitatges queda clar que les dones són les encarregades del control de l'espai com a nucli central del grup familiar, centre econòmic d'aquest i element clau de prestigi social davant els demés. En aquest aspecte és important la constant relació entre espai privat i públic dominats ambdós, per les dones, sobre tot les mares amb responsabilitat en la cria dels fills o dels nets.

Pensem que les futures línies d'investigació haurien d'anar pel camí d'aprofundir en la utilització d'una combinació de fonts documentals tal i com ho

hem intentat en aquesta investigació. Per altra part, seria molt interessant poder fer una comparació amb treballs realitzats, des d'aquesta perspectiva, en altres zones que tinguen diferents referents legals, per a poder veure com s'articulen les relacions de gènere i poder tindre una visió en conjunt, sobre tot de les terres que componien l'antiga Corona d'Aragó i les de Castellà.

Altra possible línia d'investigació podria dedicar-se a l'estudi de la tipologia documental referida a les dones, no exclusivament de les dones, però sí de com es pot utilitzar la documentació, quines possibilitats té.

De la mateixa manera seria necessària una visió de conjunt de com afecta la legislació la vida de les dones, per això seria interessant tindre una visió clara de les normes legals del conjunt de les terres valencianes, peninsulars i mediterrànies al llarg dels segles XVI i XVIII.

Finalment, es podria intentar fer una reconstrucció de la vida quotidiana de zones àmplies geogràficament i, també, en la llarga durada temporal, a través de la documentació notarial en combinació amb les restes que encara conservem.

Esperem haver donat, amb aquesta investigació, una visió mínimament clara de les dones barroques, de la seva forma de vida, de les seves dificultats per a aconseguir els seus anhels dins d'una societat marcada per moltes diferències entre els seus membres, marcada per les diferències de gènere. En definitiva, esperem haver tret a la llum a les protagonistes d'aquesta part de la Història.

VI. MAPES, GRÀFICS I QUADRES.

MAPES.

MAPA 1:

Europa i la Península Ibèrica

Europa. Península Ibèrica

MAPA 2:

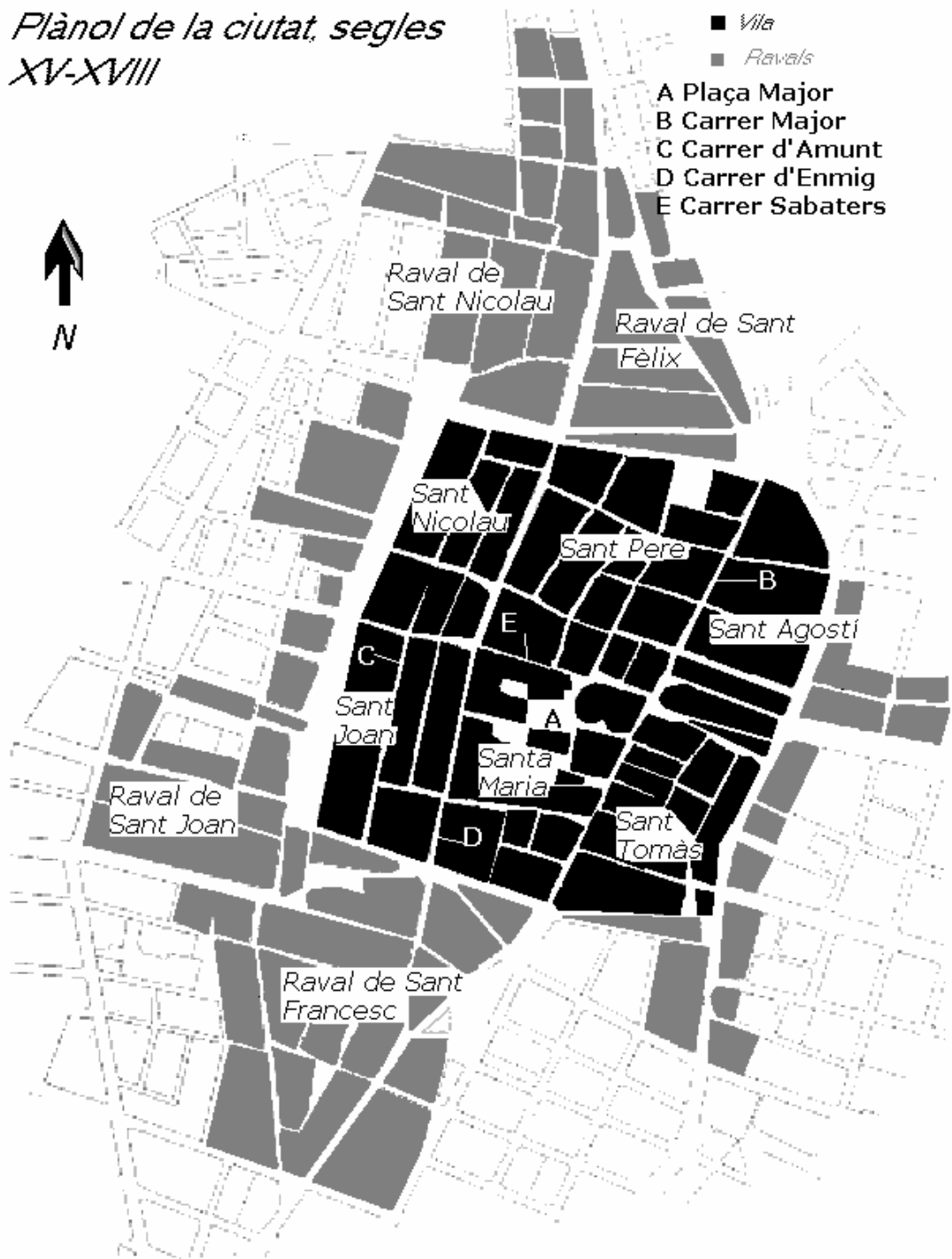
La Plana de Castelló

MAPA 3:

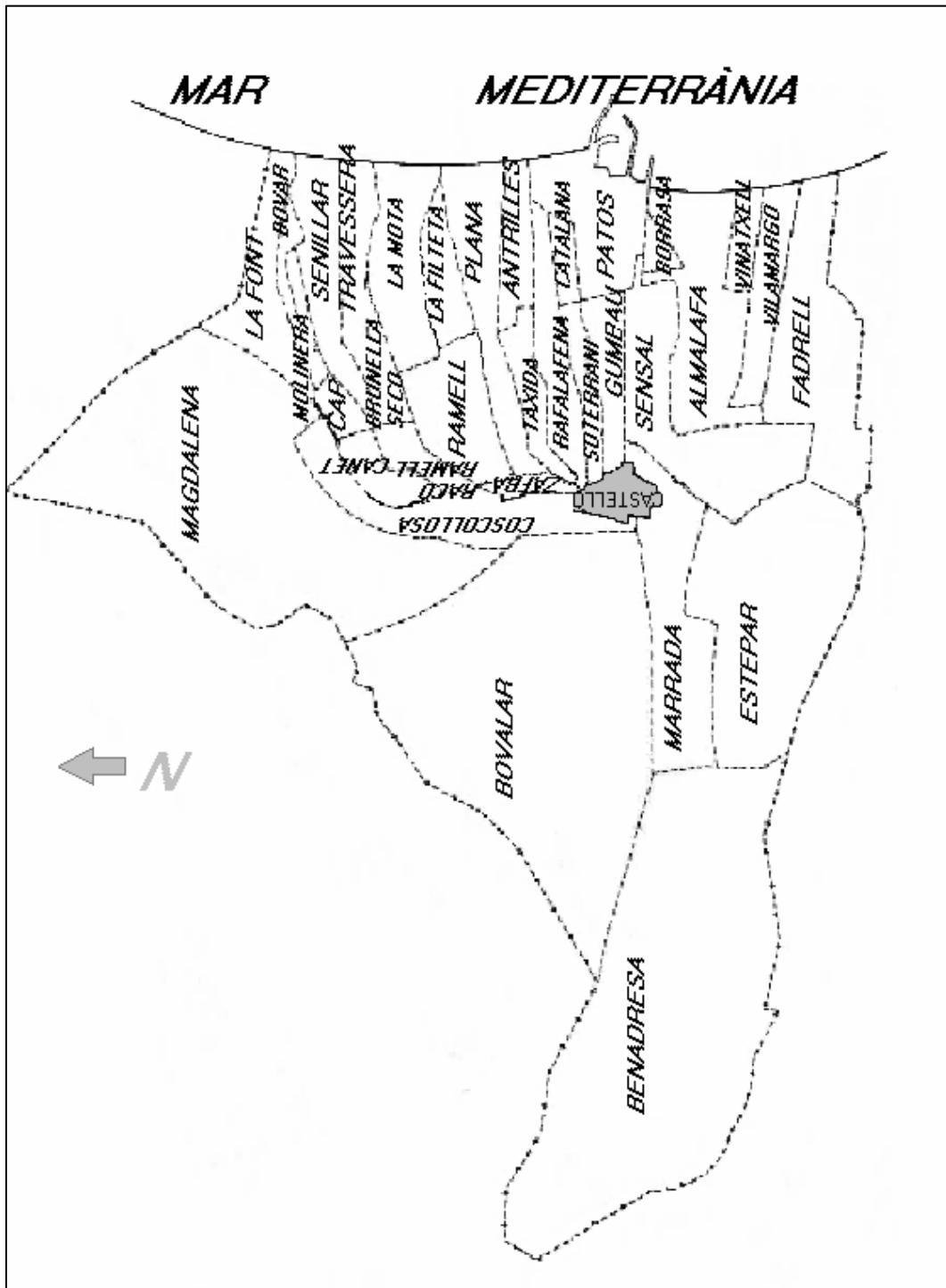
Castelló de la Plana, segles XV-XVIII

CASTELLÓ DE LA PLANA
Plànol de la ciutat, segles
XV-XVIII

MAPA 4:

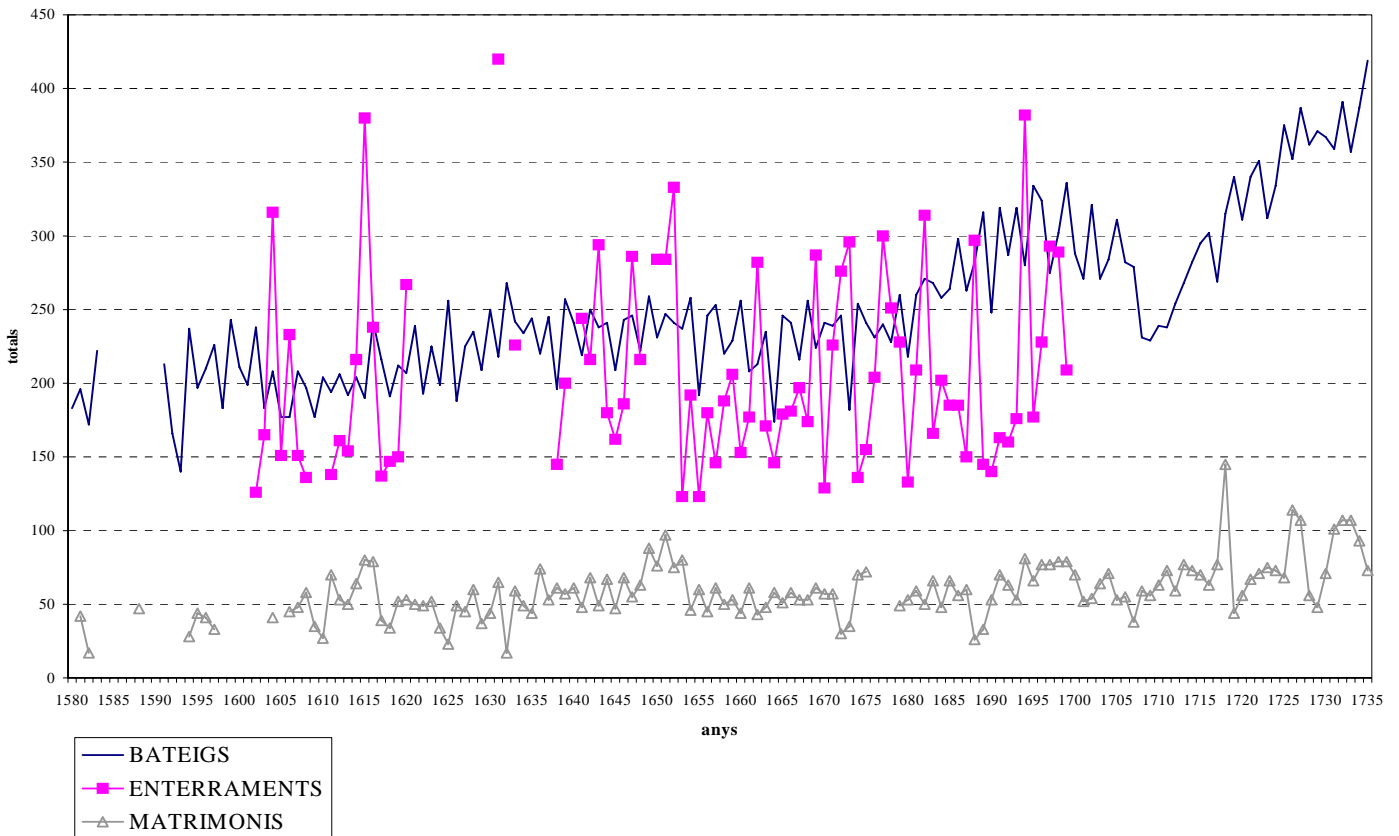
El terme de Castelló de la Plana

GRÀFICS.

Dades totals anuals de bateigs, matrimonis i enterraments de la parròquia de Santa Maria de Castelló

Castelló de la Plana 1580-1735

QUADRES.

Quadre 1.

Bateigs, matrimonis i defuncions en la Parròquia de Santa Maria de Castelló de la Plana entre 1580 i 1735. Dades en totals anuals, segons els llibres parroquials i els recomptes de pagaments de misses de difunts. Elaboració pròpia sobre dades recollides per Alberto Brunori, Xavier Garcia, Carmen Joli i Amparo Valls, per als matrimonis i naixements; i dades de Manuel Rosas Artola per a les defuncions.

Dades totals.

ANYS	BATEIGS	MATRIMONIS	ENTERRAMENTS
1.580	183		
1.581	196	42	
1.582	172	17	
1.583	222		
1.584			
1.585			
1.586			
1.587			
1.588	187	47	
1.589			
1.590			
1.591	213		
1.592	166		

1.593	140		
1.594	237	28	
1.595	197	44	
1.596	210	41	
1.597	226	33	
1.598	183		
1.599	243		
1.600	211		
1.601	199		
1.602	238		126
1.603	183		165
1.604	208	41	316
1.605	177		151
1.606	177	45	233
1.607	208	48	151
1.608	197	58	136
1.609	177	35	
1.610	204	27	
1.611	194	70	138
1.612	206	53	161
1.613	192	50	154
1.614	204	64	216
1.615	190	80	380
1.616	242	79	238
1.617	216	39	137
1.618	191	34	147

1.619	212	52	150
1.620	207	53	267
1.621	239	50	
1.622	193	49	
1.623	225	52	
1.624	199	34	
1.625	256	23	
1.626	188	49	
1.627	225	45	
1.628	235	60	
1.629	209	37	
1.630	250	44	
1.631	218	65	420
1.632	268	17	
1.633	242	59	226
1.634	234	49	
1.635	244	44	
1.636	220	74	
1.637	245	53	
1.638	196	61	145
1.639	257	57	200
1.640	241	61	
1.641	219	48	244
1.642	250	68	216
1.643	238	49	294
1.644	241	67	180

1.645	209	47	162
1.646	243	68	186
1.647	246	55	286
1.648	222	63	216
1.649	259	88	
1.650	231	76	284
1.651	247	97	284
1.652	241	75	333
1.653	237	80	123
1.654	258	46	192
1.655	192	60	123
1.656	246	45	180
1.657	253	61	146
1.658	220	50	188
1.659	229	53	206
1.660	256	44	153
1.661	208	61	177
1.662	213	43	282
1.663	235	48	171
1.664	174	58	146
1.665	246	51	179
1.666	241	58	181
1.667	216	53	197
1.668	256	53	174
1.669	224	61	287
1.670	241	57	129

1.671	239	57	226
1.672	246	30	276
1.673	182	35	296
1.674	254	70	136
1.675	241	72	155
1.676	231		204
1.677	240		300
1.678	228		251
1.679	260	49	228
1.680	218	53	133
1.681	260	59	209
1.682	271	50	314
1.683	268	66	166
1.684	258	48	202
1.685	264	66	185
1.686	298	56	185
1.687	263	60	150
1.688	282	26	297
1.689	316	33	145
1.690	248	53	140
1.691	319	70	163
1.692	287	63	160
1.693	319	53	176
1.694	280	81	382
1.695	334	66	177
1.696	324	77	228

1.697	275	77	293
1.698	302	79	289
1.699	336	79	209
1.700	288	70	
1.701	271	52	
1.702	321	54	
1.703	271	64	
1.704	284	71	
1.705	311	53	
1.706	282	55	
1.707	279	38	
1.708	231	59	
1.709	229	56	
1.710	239	63	
1.711	238	73	
1.712	254	59	
1.713	268	77	
1.714	282	73	
1.715	295	70	
1.716	302	63	
1.717	269	77	
1.718	315	145	
1.719	340	44	
1.720	311	56	
1.721	340	67	
1.722	351	71	

1.723	312	75	
1.724	334	73	
1.725	375	68	
1.726	352	114	
1.727	387	107	
1.728	362	56	
1.729	371	48	
1.730	367	71	
1.731	359	101	
1.732	391	107	
1.733	357	107	
1.734	387	93	
1.735	419	73	

Quadre 2

PEITA DE 1599

Relació de propietàries amb més de 10 lliures de peita.

<i>NOM</i>	PARRÒQUIA	£
IPOLIT GOMBAU, viuda de	Sant Pere	102
CASALDUC, DONA VIOLANT	Sant Agostí	74
TOMAS MARC, viuda de	Sant Pere	71
VILAR Y DE ARAGONES, URSOLA. Viuda	Santa Maria	58
JAUME GINER, viuda de	Sant Joan	52
JUAN BERNAT, viuda de. Ciutadà	Sant Pere	52
PERE GASCO, viuda de	Santa Maria	50
ANDREU SERRA, viuda de	Sant Agostí	48
AGRAMUNT Y DE OLIVER, CATALINA. Viuda	Sant Joan	47
MIRALLES Y DE LLEO, MAGDALENA. Hereua de micer Jaume Miralles, son pare	Sant Pere	46
JAUME PASTOR, viuda de	Sant Pere	45
MICER FRANCES GASCO, viuda de	Sant Joan	40
JUAN EXIMENO, viuda de	Sant Tomàs	40
MIQUEL NAVARRO, viuda de	Sant Nicolau	39
MIQUEL ARRUFAT, viuda de	Sant Tomàs	36
FRANCES PASQUAL, viuda de	Sant Nicolau	33
HIERONI MICO, viuda de. Notari	Santa Maria	27
PERE SERRA, viuda de	Sant Agostí	26

ANTONI CASTELL, pobilla de	Santa Maria	24
PERE CATALA, viuda de	Sant Pere	24
GASPAR JOVER, viuda de. Doctor en medicina	Sant Pere	23
BALAGUER, URSOLA.Muller de Silvestre Mir	Santa Maria	22
PERE BOIX, viuda de	Sant Pere	22
AGOSTI MARTORELL, viuda de	Sant Joan	20
HIERONI RUBERT, viuda de. Ferrer	Sant Nicolau	20
JUAN AGUILAR, viuda de	Sant Nicolau	20
ANTONI GISBERT, viuda de	Sant Joan	19
PERE ALICART, viuda de	Sant Nicolau	19
GUILLEM FORES, viuda de. Llaurador	Sant Pere	19
BERTOMEU VICENT, viuda de	Sant Nicolau	18
PERE LOIS ROVIOLS, viuda de	Sant Agostí	18
ANDREU COLL, hereua de. Notari	Sant Agostí	18
FERRER Y DE MUSEROS, ELISABET. Viuda	Santa Maria	16
GABRIEL BORT, viuda de	Sant Pere	16
JOSEF PEDRO, viuda de	Sant Joan	15
JAUME GUIAMET, viuda de	Raval Santa Bàrbera	15
ANDREU COLL, viuda de. Notari	Sant Agostí	15
FRANCES PERIS, viuda de	Sant Tomàs	15
MONJES DE SANTA CLARA	Santa Maria	14
GARGALLO, MONSERRAT	Santa Maria	14
PERE ELIES, viuda de	Sant Joan	14
MIQUEL PASQUAL, viuda de	Sant Joan	14
BERTOMEU MICO, viuda de	Sant Nicolau	14
JUAN ANTONI EIXIMENO, viuda de	Sant Nicolau	14

PERE SABENT, viuda de	Sant Nicolau	14
ROMEU Y DE ALBIOL, MADALENA. Viuda	Sant Joan	13
PERE GISBERT, viuda de	Sant Joan	13
PERE LANSOLA, viuda de	Sant Nicolau	13
ANTONI GISBERT, pobilla de	Sant Pere	13
MIQUEL PLANELL, viuda de	Sant Tomàs	13
ANDREU Y DE QUEVEDO, ELISABET. Viuda	Santa Maria	12
BERNAT MESTRE, viuda de	Sant Joan	12
JUAN ROMEU, viuda de	Sant Joan	12
FOLC Y DE GINER, MADALENA. Viuda	Sant Pere	12
BERTOMEU VILAROG, viuda de	Sant Pere	12
AGRAMUNT Y DE ALBERIC, CRESTINA	Sant Tomàs	12
PERE CELADES, viuda de	Santa Maria	11
JUAN ALBIOL, viuda de	Sant Pere	11
CABRERA Y DE ALEGRIA, ELISABET.. Viuda	Santa Maria	10
BERNAT AMIGUET, viuda de	Sant Joan	10
MIQUEL ADZUARA, viuda de	Sant Agostí	10

Quadre 3

PEITA DE 1617

Relació de propietàries amb més de 10 lliures de peita.

NOM	PARRÒQUIA	£
MELCHIOR SERRA, viuda de	Sant Agostí	65
JOAN GINER, viuda de	Sant Pere	61
DOMINGO BELTRAN, viuda de	Sant Pere	59
SERRA i de BERNAT, Madalena. Viuda	Sant Pere	56
GIL i de FELIU, Madalena. Viuda	Sant Agostí	55
ANTONI PEDRO, viuda de	Sant Joan	51
JOAN OLIVER, viuda de	Sant Nicolau	50
ARRUFAT, Isabeth Anna	Sant Agostí	50
MARTI ARRUFAT, viuda de	Sant Agostí	40
COLL, Leonor, viuda de Micer Gaspar Mascarós	Sant Pere	39
MIQUEL BORT, viuda de	Sant Tomàs	34
A. de FERRERES, viuda de	Sant Tomàs	33
ANDREU CASTELL, viuda de	Sant Pere	31
MICER JOAN ROS, viuda de	Sant Tomàs	30
JOAN ANDREU, viuda de	Sant Agostí	30
ALEGRIA, Angela. viuda de Vicente Viciano.	Santa. Maria	28
PERE MARTI, viuda de. Albarder	Santa Maria	28
ANDREU FIGUEROLA, viuda de	Sant Nicolau	28

COLL i de MICO, Esperança. Viuda	Santa Maria	27
ROIG, Monserrada. viuda de Pere Màs	Santa Maria	26
JOSEP MUSEROS, viuda de	Sant Joan	26
AGOSANTI MOLINES, viuda de	Sant Tomàs	24
MIQUEL CASANTELL menor, viuda de	Sant Nicolau	24
VICENT PAONER, viuda de	Sant Joan	24
PERE LLANCOLA, viuda de	Sant Nicolau	22
MICER JAUME OLIVER, viuda de	Sant Joan	22
CASTELL, Beatriu. viuda de Jaume Pastor	Sant Pere	21
NICOLAU CASTELL, viuda de	Sant Joan	21
BERTOMEU MOLNER, viuda de	Sant Nicolau	20
JAUME FLOS, viuda de	Sant Joan	20
JAUME ROIG, viuda de	Sant Pere	19
PERE CATALA, viuda de	Sant Pere	19
GUILLEM BORT, viuda de	Sant Pere	18
FRANCESC NAVARRO, viuda de	Sant Nicolau	18
GABRIEL BORT, viuda de	Sant Nicolau	18
BATISANTE BALAGUER, viuda de	Sant Agostí	18
JOAN EXIMENO, viuda de	Sant Tomàs	17
GOMBAU, Susanna. Donzella	Sant Nicolau	17
NA TORRENTA, viuda	Sant Joan	17
ANTONI ESTEVE, viuda de	Sant Agostí	17
ELIES, Arcisa. viuda de Pere Saera	Santa Maria	16
GASCO, Marianna. Donzella	Santa Maria	16
CHAVALINA, viuda	Sant Tomàs	16
JOAN ANTONI EXIMENO, viuda de	Sant Nicolau	16
ARCIS MUSEROS, viuda de	Sant Joan	16

FRANCESC AMIGUET de MIQUEL, viuda de	Sant Joan	16
PERE VICENT, viuda de. Tintorer	Santa Maria	15
ANTONI MARTI, viuda de	Sant Pere	15
JOAN MOLINER, viuda de	Sant Pere	15
LLUIS FRAGA, viuda de	Sant Joan	15
JOAN MIRALLES, viuda de	Sant Agostí	15
JAUME BALAGUER, viuda de	Santa Maria	14
ANTONI PASANTOR, viuda de	Sant Tomàs	14
FRANCESC PERIS, viuda de	Sant Tomàs	14
BERTOMEU VILAROIG, viuda de	Sant Nicolau	14
ROMEU, Madalena. viuda de B. Igual	Sant Joan	14
BATISANTE GOMIS, viuda de	Sant Agostí	14
BORT i de BONET, Sperança	Sant Agostí	14
GINER i de BRUNELL, Hieronima. Viuda	Santa Maria	13
AGUILAR, Hieronima. viuda de (F. CaSantell).	Sant Nicolau	13
ANDREU CALBO, viuda de	Sant Nicolau	13
FRANCESC VIDAL, viuda de	Sant Nicolau	13
JOAN MORAN, viuda de	Santa Maria	12
FRANCESC AMIGUET de JAUME, viuda de	Sant Nicolau	12
ANTONI MUNTANYES, viuda de	Sant Nicolau	11
JAUME CASANTELL, viuda de	Sant Nicolau	11
JOAN FLORS, viuda de	Sant Nicolau	11

Quadre 4

PEITA DE 1632

Relació de propietàries amb més de 10 lliures de peita.

NOM	PARRÒQUIA	£
BALTASAR PERIS, viuda de	Sant Pere	121
NICOLAU FELIU, viuda de. Ciutadà	Raval. Sant. Nicolau.	68
LORIS, dña Paula. Usufructuària de Micer March	Sant Pere	59
JAUME GINER, viuda de. Notari	Sant Joan	55
MIQUEL MUSEROS, viuda de	Sant Joan	54
CASALIS, March i la seva viuda	Sant Pere	50
BALTASAR GOMBAU, viuda de	Sant Pere	48
GABRIEL AGRAMUNT, pobilla de	Sant Pere	46
ANDREU PASQUAL, viuda de	Sant Joan	42
MIQUEL GINER, viuda de	Santa Maria	41
GABRIEL SEGARRA, viuda de	Sant Nicolau	36
FRANCESC JOVER SUÑER, viuda de. Notari	Sant Nicolau	35
GREGORI SAHERA, viuda de	Sant Pere	33
JOSEP NICOLAU, viuda de	Sant Pere	31
GABRIEL FERRERES, viuda de	Sant Tomàs	30
PEDRO i de FIGUEROLA, Serafina. Viuda	Sant Pere	30

MIQUEL ALBERICH, viuda de	Sant Agostí	30
NICOLAU BRUNELL, viuda de	Santa Maria	29
JAUME BELLIDO, viuda de	Sant Agostí	29
JOSEP RODES, viuda de	Sant Joan	28
MIQUEL BONAVENTURA PASQUAL, viuda de	Sant Nicolau	26
DOCTOR LOIS MAS, viuda de	Sant Joan	26
BERENGUER CASTELL, viuda de	Sant Agostí	26
MICER ROS, viuda de	Sant Tomàs	25
FRANCESC ALBERICH, viuda de	Sant Pere	25
JAUME ALEGRE, viuda de	Sant Pere	23
JOAN CARNICER, viuda de	Sant Pere	21
GERONI QUEVEDO, viuda de	Sant Joan	21
JOSEP MUSEROS, viuda de	Sant Joan	21
MIQUEL BORT, viuda de	Sant Tomàs	20
PERE GINESTA, viuda de	Sant Tomàs	20
PERE GISBERT, viuda de	Sant Nicolau	20
JAUME VICIANO, viuda de	Sant Joan	20
PERE ARRUFAT, viuda de	Sant Agostí	20
FRANCESC FALOMI, viuda de	Sant Nicolau	19
JOAN PASQUAL, viuda de	Sant Joan	19
PERE FLOR, viuda de	Sant Joan	19
GUILLEM BORT, viuda de. Canterer	Sant Pere	18
JOSEP RUBERT, viuda de	Sant Nicolau	18
BERNAT BREVA, viuda de	Sant Tomàs	17
MIQUEL PLANELL, viuda de	Sant Tomàs	17
MUSEROS, Josepa. viuda de Joan Museros	Sant Tomàs	17

CLAUDIO FERRER, viuda de	Sant Pere	17
FRANCESC PASQUAL, viuda de	Sant Nicolau	17
PERE BONO, viuda de	Sant Nicolau	17
JAUME FLORS, viuda de	Sant Joan	17
FRANCESC FILIPE, viuda de	Sant Tomàs	16
OLIVER i de SOLDEVILA, Anna Cristina.	Sant Pere	16
ANTONI CATALA, viuda de	Sant Nicolau	16
MIQUEL NICOLAU de STA MARIA, viuda de	Sant Agostí	16
JOSEP DAUDER, viuda de	Raval. Sant. Joan	16
PERE MUSEROS, viuda de	Santa Maria	15
BERTOMEU EGUAL, viuda de	Sant Joan	15
PERE CATALA DE PERE, viuda de	Sant Pere	14
BORT i de ESTAÑA, Madalena. Viuda	Sant Nicolau	14
PERE BOSCH, viuda de	Sant Nicolau	14
GUILLEM BLASCO, viuda de	Raval. Sant. Joan	14
BERTOMEU MOLNER, viuda de	Sant Nicolau	13
PERE SELADES, viuda de	Sant Joan	13
LORENS GASCO, viuda de	Santa Maria	12
MIQUEL BORT MAJOR, viuda de	Sant Tomàs	12
ALEGRE, Josepa, viuda de Joan Giner	Sant Pere	12
BATISTE BONET, viuda de	Sant Joan	12
JOAN ROSER, viuda de	Sant Joan	12
MAS, Ursola. Donçella	Sant Joan	12
JAUME GOSALBO, viuda de	Raval. Sant. Joan	12
JOAN FIGUEROLA, viuda de	Santa Maria	11
JAUME ROIG, viuda de	Sant Pere	11

GERONI VIDAL, viuda de	Sant Nicolau	11
JOAN VILAR, viuda de	Sant Nicolau	11
JOAN LEONAT, viuda de	Sant Joan	11
CASTELL, Esperança, viuda de Pere Català	Sant Pere	10
PERE DUEÑES, viuda de	Sant Pere	10
MIQUEL AMIGUET, viuda de	Sant Joan	10
BATISTE BALAGUER, viuda de	Sant Agostí	10

Quadre 5**PEITA DE 1663**

Relació de propietàries amb més de 10 lliures de peita.

NOM	PARRÒQUIA	£
BARROS, Doñana	Sant Tomàs	183
SAURINA, doña Clara	Raval Sant Nicolau	106
JAUME ANDREU, viuda de. Notari	Sant Tomàs	82
MELCHOR CAPERO, viuda de	Sant Pere	75
JAUME GINER, viudda de. doctor en dret	Sant Pere	66
FELIU, doña Jacinta	Sant Joan	62
GABRIEL FERRER, viuda de	Sant Agostí	61
JAUME ROIG, viuda de	Sant Pere	55
VICENT ALONSO, viuda de. Sastre	Sant Nicolau	52
MARCH CASALIS, viuda de	Sant Pere	50
JACINTO MAS, viuda de	Sant Nicolau	48
JOSEP CASTELL de ANTONI, viuda de	Sant Pere	42
VICENT VILAR, viuda de. doctor en dret	Sant Joan	39
ESCUDEU, Josep i ROCA, Esperança. Cònjuges	Santa Maria	39
DON COSME FELIU MENOR, viuda de	Raval Sant Nicolau	38
FRANCESC TIRADO, viuda de. obrer de vila	Sant Agostí	37
PERE CASTELL, viuda de. gendre de Granyana	Sant Joan	37

PERE GINER, viuda de. Cavaller	Sant Pere	37
BALTASAR GOMBAU, viuda de	Sant Agostí	36
SALVADOR MARTI, viuda de	Sant Pere	35
DON FRANCISCO ARRIOLA, pobilla de	Sant Pere	33
MIQUEL BONAVENTURA PASQUAL, viuda de	Sant Nicolau	31
PERE BOIX, pobilla de	Sant Nicolau	30
PERE JOAN ALENTON, viuda de	Santa Maria	30
JOVER, Susanna. Donzella	Sant Joan	29
PERE CASTELL, pobilles de	Sant Nicolau	29
GERONI ALBERICH, viuda de	Sant Pere	29
JOAN VILAROIG de PERE, viuda de	Sant Pere	29
JOSEP TIRADO, viuda de	Sant Agostí	28
FRANCESC FIGUEROLA, viuda de	Sant Pere	28
LUIS GINER, viuda de. Ciudadà	Santa Maria	28
BOU, Maria, viuda de Francesc Màs	Sant Joan	27
BATISTE JOVER, viuda de	Sant Joan	26
MARCH CASTELLET, viuda de	Sant Nicolau	26
SERRA, doña Beatriu	Sant Pere	26
LORENS FERRANDIS, viuda de	Sant Agostí	25
SEBASTIA FRANCH, viuda de	Sant Agostí	25
ANTONI MONTAÑES, viuda de	Sant Joan	25
JACINTO VILAROIG de MIQUEL, viuda de	Sant Nicolau	25
PERE RIBES, viuda de	Sant Nicolau	25
MOLNER, Marcela. Donzella	Santa Maria	25
ANDREU PASQUAL, viuda de	Sant Joan	22

JOAN SAERA, viuda de	Sant Agostí	21
BATISTE BALAGUER, viuda de	Sant Joan	20
AMIGUET, Madalena. viuda de Joan Tirado	Sant Joan	19
MIQUEL LEONART, viuda de	Sant Nicolau	19
JAUME CODINA, viuda de	Sant Joan	18
JOVER, Isabet Anna	Sant Joan	17
VICENT PASQUAL, viuda de	Sant Pere	17
VICENT VILAR, viuda de	Sant Tomàs	17
JOAN FERARA de FRANCESC, viuda de	Sant Pere	16
MOLNER, Beatriu i Ignés. Donzelles	Santa Maria	16
COSME REBOLL, viuda de	Sant Agostí	15
MIRALLES, doña Francisca	Sant Agostí	15
DOCTOR MOLNER, viuda de	Sant Joan	15
LUIS FRAGA, viuda de	Sant Joan	15
ROS i de GASCO, Sena. Viuda	Sant Joan	15
VILAR, Elena. Donzella	Sant Joan	15
JAUME CASTELL de JAUME, viuda de	Sant Pere	15
SALVADOR, Teodora. Viuda	Sant Pere	15
CRISTOFOL SERVERA, viuda de	Sant Tomàs	15
JAUME FERRER, viuda de	Raval Sant Joan	14
JOSEP FRANCH, viuda de. Notari	Sant Joan	14
MOLINA, Miquel, cirurgià i Maria. Germans	Sant Joan	14
JAUME PASQUAL, viuda de	Sant Nicolau	14
AGOSTI MOLINOS, viuda de	Sant Pere	14
PERE DUEÑES, viuda de	Sant Pere	14
LORENS BE, viuda de	Santa Maria	14

VICENT FRAGA, viuda de	Santa Maria	14
MIQUEL MORAN, viuda de	Raval Sant Nicolau	13
FRANCESC ARRUFAT, viuda de. Notari	Sant Joan	13
ROCA, Isidora. Viuda	Sant Joan	13
FRANCESC RODES, viuda de	Sant Nicolau	13
DON COSME GOMBAU, viuda de	Sant Pere	13
NICOLAU TIRADO, viuda de	Sant Agostí	12
FRANCESC TIRADO, viuda de	Sant Tomàs	12
MIQUEL SOLDRA, viuda de	Sant Tomàs	12
VICENT FRANC, viuda de	Sant Joan	11
VICENT LANÇOLA, viuda de	Sant Nicolau	11
GOMBAU, Marcela. Donzella	Sant Pere	11
SALVADOR MELIA, viuda de	Sant Pere	11
MIQUEL VICIANO, viuda de	Sant Tomàs	11
PERE PUEY, viuda de	Raval Sant Nicolau	10
JOSEP ESTEVE, pobilla de	Sant Agostí	10
PERE REBOLL, viuda de	Sant Agostí	10
JAUME SANCHO, viuda de	Sant Nicolau	10
AGOSTI REBOLL, viuda de	Sant Pere	10
MUSEROS, Francisca. Donzella	Sant Tomàs	10

Quadre 6**PEITA DE 1692**

Relació de propietàries amb més de 10 lliures de peita.

<i>NOM</i>	PARRÒQUIA	£
DOCTOR PERE GINER, viuda de	Sant Pere	127
FELIU i de JORDA, doña Jacinta	Sant Joan	71
MASCAROS, doña Margarita. v. d'Arcís Feliu	Sant Pere	59
MELCHOR CAPERO, viuda de	Sant Pere	59
JOAN CASTELL, viuda de. Cavaller	Sant Pere	52
JOSEP ALBERICH, viuda de	Sant Agostí	42
JOSEP CLIMET, viuda de	Sant Agostí	42
JOSEP REBOLL, viuda de	Sant Agostí	39
ROS i de TARDAJOS, doña Gerònima	Raval Sant Nicolau	36
JOAN ANDREU, viuda de	Sant Pere	35
MIRALLES, doña Francisca	Sant Agostí	33
CAPERO i de ARAGONES, Tomasa	Sant Pere	32
FELIP MAS, viuda de. Generós	Sant Joan	32
ANDREU i de ARLES, doña Madalena	Sant Tomàs	30
CASTELL, Maria. viuda de Vicent Martí	Sant Pere	29
DON PEDRO REUS, viuda de	Raval Sant Nicolau	29
PERE FERRARA, viuda de	Sant Agostí	26
BERTOMEU FABREGAT, viuda de	Raval Sant Nicolau	25

JOSEP MOLINER, viuda de	Sant Joan	25
PERE FLOS, viuda de	Sant Pere	24
PERE VICIANO, viuda de	Sant Nicolau	24
VICENT VILAROIG, viuda de	Sant Pere	24
JOSEP GOTERRIS, viuda de	Sant Agostí	23
AGOSTI VICENT, viuda de	Sant Tomàs	22
JAUME CRUSANS, viuda de	Sant Joan	22
DOCTOR FRANCESC FERRER, pobilla de	Sant Agostí	21
JAUME DOMINGO, viuda de	Sant Joan	21
PASQUAL, Jaume, notari i RUBERT, Ursola	Sant Joan	21
VICENT PASQUAL, viuda de. Clauer	Santa Maria	21
DOCTOR VICENT VILAR, viuda de	Sant Joan	19
JAUME BLASCO, viuda de	Sant Tomàs	19
FRANCESC TIRADO, viuda de	Sant Agostí	18
LOIS GINER, viuda de	Santa Maria	18
MIQUEL RUBERT, viuda de	Sant Nicolau	18
BATISTE BREVA, viuda de	Sant Nicolau	17
AGOSTI MOLINOS, viuda de	Sant Pere	16
SISTERNES i de RIPOLL, doña Teresa. Viuda	Sant Agostí	16
BALTASAR PRADES, viuda de	Sant Nicolau	15
BOU i de GINER, Felipa	Sant Pere	15
FRANCESC MAS, viuda de. Notari	Sant Joan	15
MACIA MUNDO, viuda de	Raval Sant Nicolau	15
PERE CHAMBO, viuda de	Sant Tomàs	15

TOMAS BELTRAN, viuda de	Raval Sant Joan	15
JOVER, Madalena. Donzella	Sant Joan	14
MIQUEL VILAROIG, viuda de	Sant Pere	14
NICOLAU MOLINER, viuda de	Sant Nicolau	14
VICENT MUT, viuda de	Sant Nicolau	14
JAUME VICIANO, viuda de	Sant Tomàs	13
PERE NOGUERA, viuda de	Sant Pere	13
FRANCESC LLORENS, viuda de	Sant Pere	12
JOSEP OLLER, viuda de	Raval Sant Nicolau	12
JOSEP PITARCH, viuda de	Santa Maria	12
JOSEP ESCUDER, viuda de	Santa Maria	11
PERE JOAN MOLINES, viuda de	Sant Agostí	11
PERE PRATS, viuda de	Santa Maria	11
ANTONI MELIA, viuda de	Sant Pere	10
JAUME PERET, viuda de	Sant Joan	10
JOAN FONT, viuda de	Sant Agostí	10
JOAN MIR, viuda de	Sant Agostí	10
MIQUEL BOIX, viuda de	Sant Tomàs	10
TOMAS ESTEVE, viuda de	Sant Joan	10

Quadre 7**PEITA DE 1721**

Relació de propietàries amb més de 10 lliures de peita.

<i>NOM</i>	PARRÒQUIA	£
DON GERONI VALLES, viuda de	Sant Pere	83
MUÑOS, doña Micaela. viuda de la Serra	Sant Agostí	76
CRISTOFOL VILAR, viuda de	Sant Joan	65
JOSEP GINER de GASCO, viuda de. Ciudadà	Sant Joan	64
DIONIS ARAGONES, viuda de. Ciudadà	Sant Pere	57
IGNACIO FIGUEROLA, viuda de	Sant Pere	56
JAUME VALLES, viuda de	Sant Pere	48
FERRER, Maria. viuda de Pere Mercé	Sant Nicolau	31
FELIP MAS, viuda de. Generós	Sant Joan	28
NICOLAU MONTÓ, viuda de	Rav. S. Joan	27
DON CARLOS de ARLES, viuda de	Sant Tomàs	26
JOSEP CLIMENT, viuda de	Sant Tomàs	26
JOSEP AVINENT, viuda de	Sant Nicolau	25
BERTOMEU GARCIA, viuda de	Sant Pere	24
MIQUEL BONET, viuda de. Notari	Sant Joan	24
MAS i de ANGLES, Francisca	Sant Joan	23
JOSEP ALICART, viuda de	Sant Nicolau	22
ROCA, doña Josepa	Sant Pere	21
COSME SEVERACH, viuda de	Sant Pere	19

HERRERA i de FENOLLOSA, Francisca	Sant Joan	18
SALVADOR MUNDO, viuda de	Raval Sant Nicolau	18
JOSEP BERNAT, viuda de	Santa Maria	17
JOSEP BELLIURE, viuda de	Sant Nicolau	15
VICENT MUSEROS, pobilla de	Sant Agostí	15
ARAGONES, Marcelina	Sant Pere	14
BALFAGO, Felipa. Donzella	Santa Maria	14
JOAN PERES, viuda de. Blanquer	Santa Maria	14
JOSEP ALBIOL, viuda de	Sant Nicolau	14
VICENT OLLER, viuda de	Raval Sant Nicolau	14
FELIX VILAROIG, viuda de	Sant Nicolau	13
JOAN FABREGAT, viuda de	Raval Sant Nicolau	13
PASQUAL TIRADO, viuda de	Sant Agostí	13
FRANCESC GARBI, viuda de	Raval Sant Joan	12
PERE CALDUCH, viuda de	Sant Pere	12
PERE PASQUAL, viuda de	Sant Joan	12
DOCTOR JOSEP CATALA, viuda de	Sant Agostí	11
FRANCESC TIRADO, viuda de	Sant Nicolau	11
MATEU MARIN, viuda de	Raval Sant Nicolau	11
MIQUEL BOIX, viuda de	Sant Pere	11
MIQUEL POLO, viuda de. Tallant	Santa Maria	11
TIRADO i de PEREZ, Teresa	Sant Pere	11
JOSEP FERRARA, viuda de	Raval Sant Nicolau	10
JOSEP LORES de FRANCES, viuda de	Sant Joan	10
JOSEP MUSEROS, viuda de	Sant Agostí	10
MARCH PASQUAL, viuda de	Sant Nicolau	10
NICOLAU SALES, viuda de	Sant Joan	10

VII. APÈNDIX DOCUMENTAL.

Normes adoptades per a la transcripció dels documents:

1. No s'ha reproduït la totalitat de tots els documents, ens hem centrat en els fragments que més s'adequaven per a reflectir el més destacat de cada exemple.
2. Hem respectat l'ortografia original i només hem accentuat o separat les paraules que podien produir alguna confusió.
3. La puntuació ha sigut modificada per a la millor comprensió del text.
4. Les majúscules i minúscules han estat transcrites igual que apareixen en l'original.
5. Pel que fa a les abreviatures només hem resolt les que podien afectar la comprensió del text.

Document 1.

Inventari dels béns de Guiomar Rodrigues. Arxiu del Colegio del Corpus Christi, (ACCC), documentació notarial, notari Josep Gil de Remeis, signatura 20031. 09/04/1601.

Die IX Aprilis anno a Nativitate Domini MDCL.

Cum ab doli maculam evitandam omneque fraudis sispitionem tollendam remorendam omnesque manumessores, tutores, curatores et ceter[ii] administratores que bona aliene administrare incipiunt inventarium memeoriale caput brevium sine reper[torium] de omnibus bonis. Ipsarum herentie manumessores, tutele cure et administrationis facere. Teneatur en lapsu temporis bona ipsa valeant dependi occultari.

Nos Miquelis Proedo, agricola, presentis vile de Faura habitador et Joannis Ribes, notarius in dicta vile de Faura residens et [.....] manumessores et administratores anime et bonora omnium quondam Guiomar Rodriguez, viude predictae vile pro ut de dictis marmessoria et administratione constant ultimo illius elegio per nos infrascriptum, vigesimo quinto die Aprilis propelapsi et duodecimo die decembris anni MDC receptio publico respectivo signo sancte ac venerante Crist[us] . Inventarium memoriale capud breviarium [...] repertorium de omnibus et singulis bonis et juribus dictarum marmessoria et administrationis facimus dictis omnibus in hurisque sequitur modo.

E primerament en la casa hon la dita diffunta habitava la qual esta situada possada dins els murs de la present vila, foren atrobats los bens següents:

Primo, en la entra fonch trobat:

dos cadires de repos mijanseres de cuiros negres velles.

Item una cadira de volta xiqueta vella.

Item en lo rebost davall lescala.

cinc gerres olieres mijanceres cabentmes en uns que en altres cabent cinc arrobes doli.

Item una antorchjera de llauto ab tres llunes a la moderna usada.

Item tres gerretes mijanceres per a tenir olives usades.

En lo pati de la part de dins de la casa fonch atrobat:

Quatre sacs plens de forment hi haura uit cafissos de morment poc mes o menys.

A la porta finch atrobat sis cadires de corda usades.

Item tres cabasos de palma ussats. quatre canters de terra usats.

Item dos dozenes descudelles de obra de manises, mija dozena de plats.

Item una pastera tumbada ab tots sos aparells usada.

Item una tauleta ab son calaix usada.

Item una aiguadera cabenne uit carreges d'aigua.

Item dos botes vinaderes a 45 canters buides.

Item quatre gerres bladeres buides, una gerra vinagrera cabent treta canters.

Item dos gerretes mijanceres velles y mol ruins.

Item un cosi gran per a la bugada.

Item dos parells de portadores de fusta usades, una caldera de coure cabent quatre canters.

Item una pastereta dincespar de una peça.

Item dos taulells de portar pa al forn ussats.

En la cuina fonch atrobat:

Item dos ferros de cuinar vells.

Item un caldero mujan usat, dos graelles y un ost de ferro ussats.

Item dos morters de terra ussats.

Item un morter de pedre ussat.

Item tres cassoles grans y dos chiquetes de terra.

Item un plat blau gran usat dozena y mija de plats grans i xiquets de manises usats.

Item sis perols grans de terra y un mijancer.

Item set olles usades entre grans y xiquetes.

Item dos talladors de fusta usats.

Item dos llibrells de terra un dells envernissat.

Item una paella de ferro usada, vuit culleretes de fusta.

Item dos mans de morter de fusta.

En lo sostre de la casa fonch atrobat:

cinquanta carreges de garrofe, poc mes o menys.

Item una escala de fusta ab cin escalons, dos sarries usades.

En lo estable fonch atrobat:

dos rocins ab sos aparells y mantes de marfega.

Item dos aladres de aparell ab ses relles usasts, un jou castella, un aladre de timons ab son jövet i aparells ussat.

Item sis gallines y un gall.

Item una llegona, uns ganxos per treure fem ussats, una aixada escarpellada usada, una destral y un dollet ussats.

Item una corbella y un falç usades.

En lo menjador fonch atrobat:

sis cadires grans de repos de cuiros negtres usades.

Item sis taburets de fusta de nogal ussats.

Item una cadireta de repos mijancera vella, una tauleta de fusta de pi usada.

Item un bufet de nogal mijancer ab ferros ussat.

En lo tinell fonch atrobat:

dos barrals, tres tasses de vidre, dos ganivets ussats.

En la apssento davant lo menjador fonch atrobat:

cinc taules i dos petjes de fusta de pi usades, tres matalafs de llana ussats.

Item dos llansols de llens de casa que fan dos teles y mija.

Item una flacada blanca ab vies.

Item dos coxins ab ses coxineres de llens de casa ussats.

Item un quadro eque homo al oli ab sa guarnicio, sis quadretes mijancers pintura aloli ab guarnicions negres ussats.

Item dos quadros mij estampes de paper ab guarnicio negra, dos quadrets de paper.

Item un quadro dela Veronica ussat, un quadro prolongat ab les figures de St. Nicolau i Sent Miquel.

Item una creu de fusta de noguer ab Cristo pintat al viu.

Item una piqueta de terra de tenir aigua beneida usada.

Item un espill mijancer ussat.

Item una caixa de pi ab pany i clau mijancera usada ab dos parelles de canalobres de llauto ussats, una capsa ab molts acts y papers, una tembladereta de plata, quatre cullerets de plata, vint icinc reals.

Item una caixa gran de fusta de albe ab la cuberta de fusta de pi ab pany y clau usada ab dos peces de llens de canem tirant cascuna set vares, una mantillineta antiga de tafata blau, una tovallola de llens de compra de bateig ab randeta, unes estovalles de bufet mostregades de tres alnes usades, un davandellit barrat de llens, un llansol de lli net de tre teles ab rissó per les custrures i frangueta per la vora, un llansol de llesn de canem de tres teles ab riveta per les costures.

Item dos llansols de bri de canem de tres teles ab randeta per les costures nous.

Item una saboyana de estamenya plana vella.

Item balo y ropilla de drap, balo y ropilla de volta negra mol usada y tot sense manegues.

Item balo y ropilla de alducar negre usada, un gipo y manigues de seda de casa ussat.

Item una caixa de pi gran usada ab pany y clau ab un cubertor y davantdellit de seda de casa verd ab franga verda, un cubertor y davantdellit de terrat de seda de casa nou ab franja vermella, un cubertor de filadis de terrat blau ab franja de blanch y balu, una tovallola de Cambray de alemaña guarnida de randa, una tovalloa ab risso niguerat nova, un llansol de llinet de tres tels ab randeta per les costures, un cubertor de pallolat de mostra a la mandesca ab randeta entorn ussat.

Item una basquiña y gipo ab quinse passamans de alducar picat negre ussat.

Item unes estoalles de bolitillo de cordonet tirant sis pams mostreades usades.

Item un davantdeklit tot de risso de mostres ab vcaiguda de risso nou.

Item dos coixineres de llesn de compra ab ullets noves.

Item tres alnes de bri de canem de peça.

Item unes estoalles de bufet tramades de estopa maotreades noves.

Item dos dozenes de filosa ab madeixes de cànem de casa.

Item dos galterestes de llana usades.

Item un parell de manigues de seda de casa velles y rohins, un mocador ab randa nou.

Item una camissa y saraguells de llens de compra de home mol ussats.

Item unes faldetes destamenya de Sant Matheu.

Item un sombrero de home entre fi ussat.

En lo apossento de part de dins de la casa fonch atrobat:

un cendrer ussat, un gipo de home de filadis morat sense manigues ussat.

Item una cadira de costelles de fusta de pi vella.

Item uit taleguetes destopa usades.

Item un cortinatge de filet ab barres de risso obrada tot complet ussat.

Item una dozena de torcaboques, cinc camises de home de llens de casa usades, quatre camisses de lles de casa de dona usades sense manigues.

En la cambra de dalt fonch atrobat:

dos andanes de cinc cañisos de fer seda.

Item una cadira de corda de pi vella.

Item dos coladosrs y un garbell ussats, dos exrtelles velles.

Dos alqueries en les quals es troben:

sis forque per a ventar, una forca pallera, una pala usada, una barcella de mesurar forment vella.

Hec enim sunt bona que pronum[.]. Nos dictus Miquelis Proedo et Joannis Ribes notarius, nominibus invenimus fore esse sine pertinere dictis marmessore et administritionis, prot[.]tamur tamen quod si in eventu aliqua alia bona apparuerint ipsarummarmessoria et administrationis possimus illa in presenti inventario ad dere et continuare sen contumani facere aut de illis aliud de novo confiere inventarium ad quem effectum protestamur etiam quod omne tempus et ius remaneant nobis saluum integrum et illerum in omnibus et per omnia quod fuerunt acta vile faura die decimo nono junyi annoa anativitate domini millessimo sepcentesimo primo.

Signum nostrum Miquelis Proedo agricola et Joannis Ribes notarius qui dictis nommibus laudamis concedimus et firmamus.

Testes Joseph Llombart et Joan Sans agricolis dictis vila habiatdores.

Document 2.

Inventari dels béns de Vicenta Asnar i Miquel Benet, AHMC, documentació notarial. Notari Jaume Castellet, sig. 55. 13/11/1614.

(No transcriurem ni l'encapçalament ni el peu final de l'inventari ja que totes les fórmules eren iguals i pensem que no caldrà repetir el mateix altra vegada.)

Dins de la casa foren atrobats los béns següents:

Un llit vell.

Item tres taules de fusta de pí velles.

Item dos bachs de fusta vells.

Item una màrfega usada.

Item un llansol vell.

Item una flasada vella.

Item un cubertor de màrfega vell.

Item dos coixins ab ses coixineres ussats.

Item un davantdellit vell.

Item una saboyana negra usada d'estamenys cordallada foradada, de tela.

Item una sabayona blanca de cordellat vella.

Item unes faldetes benades usades, unes altres velles.

Item unes altres faldetes benades de drap usades.

Item un manto d'estamenya plana vell.

Item dos camises de dona de cànem usades.

Item quatre torcaboques mig ussats.

Item dos tovalloles velles.

Item dos camises d'home velles.

Item dos cuellos d'home ussats.

Item unes calses d'agulla d'estam, unes altres negres d'estam velles.

Item unes altres calses de drap pardo.

Item mitja dotzena de plats y mija d'escudelles.

Item una tauleta de pí chiqueta.

Item una taula mijancera defer faena del ofici de pasamaneria ab un carro dins ab [...] per al ofici de pasamaner.

Item un topí, una caldera chiqueta caevnt un cànter vella.

Item una paella usada.

Item un cresol vell.

Item cinquanta cebes.

Item un botelló de terra vell.

Item una fornera vella.

Document 3.

Inventari dels béns de Hieronima Vilanova, ACCC, documentació notarial.
 Notari Miquel Benages signatura 24754. 08/01/1621.

En la entrada de la casa fonch atrobat:

Primo set cadires de corda usades.

Item un aladre de aparell ab dos relles ussat.

Item un jou de parell ussat.

Item una tauleta de pi usada.

En lo apossiento de la entrada fonch atrobat:

un llit ab quatre taules y dos petjes de pi usat.

Item un matalaf usat.

Item una marfega de lles de casa usada.

Item tres quadors aloli ussats.

Item una caixa de pi ab pany y clau ab onse camisses dhome de llens de casa usades, nou saraguells de llens de casa ussats, quatre llansosl de llens de casa, un cubertor de fi i llana roig i groch ussat.

Item una caixa de pi vella sense pany.

En la cuina fonch atrobat:

una pastera vella sense petjes.

Item un sernedor, un sedas.

Item dos taules de portar pa al forn usades.

Item una caldera de coure cabent quatre canters daigua.

Item un caldero de aigua cabent un canter ussat.

Item quatre canters de terra ussats.

Item doze plats de manisses.

Item doze escudelles.

Item onse olles.

Item tres coixins de lles de casa ussats.

Item uns ferros de cuinar ussats.

Item uns ganxos de girar fem.

Item dos eixades amples.

Item dos llegones, una eixada estreta, un eixartell.

Item un burro pel pardo.

Item un rossi pel castany.

Item dos albardes de dits animals usades.

Item dos sarries usades.

Item dos mantes de maniga usades.

Item sis gallines, un gall.

Item un cubertor de seda vermell nou.

Document 4.

Inventari del béns de Christina Jover i d'Alegre. AHMC, documentació notarial. Notari Pere Giner, sig. 255. 26/ 10/1630.

Primo una casa en la parròquia de Sant Nicolau en lo carrer d'enmig affrontant amb casa de Pere Alegre son marit a un costat y alaltre amb casa de Batiste Guimonet.

En la entrada de la casa fonch atrobat los béns següents:

Dos cadires de cuiro de repós usades.

Item una cadira de mija volta usada.

Item una cadira de fusta mijancera usada.

Item una llosa de pedra picada y ben quadresada.

Item nou pedres de pilars de porche, les quatre de capsals y les cinc redones entre grans y xiques.

En el pati fonch atrobat:

Cinc gerres bladeres a dos cafissos cadascuna buides.

Item un banque de respalla de fusta de pí molt vell.

Item una caseta vella y desfondada.

Item una caldera de coure cavent quatre cànteres usada.

Item dos parells de portadores ab cercols de ferro usades.

Item dos tonellets cabent deu o dotze cànters buits.

Item una caixeta mijancera usada.

Item una gerreta de vinagre usada.

Item una tauleta de fusta de pí molt vella.

Item una taula de tisora de pí vella.

Item una cadira de volta ab los cuiros esgarrats.

Item una cassetta de coure molt vella.

Item un embut per a brescolar ab cercols de ferro vell.

Item un taulell de portar lo pa al forn vell.

En la cuina fonch atrobat:

Un cossi ussat.

Item uns ferros de cuinar vells.

Item unes graelles de ferro usades.

Item un perol de coure.

Item un refredador, una marraixa de coure vella.

Item diuit plats de manises vells.

Item diuit escudelles velles.

Item dotze plats de polla vells.

Item quatre olles de terra usades.

Item tres cànthers de terra vells.

Item una conqueta de llautó vella.

Item una coladora de coure usada.

Item dos cassoles de terra usades.

Item tres graixoneres, un gran vells.

Item dos brocals.

Item tres tasses de vidre.

Item una cadireta de cordes usada.

En un pati de més endins foren atrobats los béns següents:

Una olla de terra gran usada.

Item un morter ab sa ma ussat.

Item un culler de fusta ussat.

Item un llibrellet y dos olles de terra vells.

Item un perolet de coure vell.

Item una conca de coure vella y foradada.

Item una pica de pedra gran vella.

Item un rall de ferro ussat.

Item un banch de fusta de pí de quatre petges vell.

Item una caixa de pí sense pany molt vella.

En la cambra fonch atrobat:

Un bufet de noger vell.

Item una cortineta ab les images de Sant Juan Bautista y Sant Juan Evangelista vella.

Item un caixa ab pany y clau trobantse los béns següents:

Una saraguells de setí molt vells.

Item una verònica blanca vella.

Item un verdugado de tela naranjada vell.

Item un davandellit de filet pla vell.

Item un breviari vell.

Item 14 plats de polla.

Item un plat de pordellana vell.

Item una celada eo [morno] ab sa gola de ferro ussat.

Item una rodella vella.

Item un retaulet de Christo y les [...] ussat.

Item una escopeta de metcha llarga vella.

Item una escopeta de pedra ab la clau de roda vella.

Item un llit de cinc posts y dos petges vell.

Item dos matalafs de llana vells.

Iyem quatre llansols de llesn de casa vells.

Item una flassada blanca vella.

Item dos botanes de coixins ab ses coxineres vells.

Item dos coxineres de llens de casa velles.

Item cinc camises d'home de llens de casa velles.

Item dos saraguells de llens de casa vells.

Item uns caxons de fusta de pí de tres caxons ab ses panys y claus vells buits.

Item una capa de vintidose negre vella.

Item una sotana curta d'estamenya cordellada vella.

Item uns saraguells y ropilla de drap pardo vells.

Item dos corretges de cuiro ample velles.

Item unes calçes d'estamenya y unes sabates usades.

Item dos caixes de fusta de pí grans ab pany y clau buides velles.

Item uns caixons de dos caixes ab pany y clau buits vells.

Item una llança vella.

Item dos ballestes, la una reglonera l'altra de pasador.

Item un cortinatge de filet pla ussat.

Item unes tovalles escrides de cinc alnes velles.

Item tres tovalles de cordonet velles.

Item dos tovalles de clau velles.

Item una escaleta de cinc escalons.

Una alqueria questà situada en la partida camí Lledó amb:

17 fanecades de terra.

Item quatre taules d'alber llargues noves.

Item una taula llarga ab dos petges vella.

Item un dollet de mànec vell.

Item un palustre vell.

Item una dalla vella.

Item una pala d'escurar sèquies vella.

Item un chusso eo lanso vell.

Mig quartó d'olivar en la partida del Pont Trencat.

Item tres quartons de terra vinya vella ab algunes garroferes y oliveres en estepar.

Item tres quartons d'heriàs ab algunes garroferes en la partida del Collet.

Item un quartó de garroferal en Bovalar.

Item un quartó de terra ab quatre o cinc garroferes en Querns.

Item un quartó de terra campa en Casablanca.

Item 36 o 40 lliures que li deu Martí Minguillon.

Item cinc sous de cens ab loisme y fadiga sobre una casa questà situada al carrer Major, respon Lorens Segarra notari.

Item cinc sous de cens ab loisme y fadiga sobre altra casa al carrer Major, fe y respon Pere Cervera notari.

Document 5.

Inventari dels béns de Maria Llorens i de Castellet, viuda. AHMC, documentació notarial. Notari Pere Bayot, sig. 14. 21/10/1667.

Primo fonch atrobat una casa franca questa situada dins los murs de la present vila, en la parròquia de Sant Joan en lo carrer d'enmig, affrontant ab casa de Josep Moliner llaurador y ab hereus de Batiste Jover ciudadà y espatlles al carreró de la dula y davant de la casa de Pere Palanques notari.

Primo fonch atrobat en la entrada de la casa:

Dos cadires de repós mijanceres de cuiros negres velles.

Item una cadira de volta xiqueya vella.

En lo rebost davall l'escala fonch atrobat:

Cinc gerres olieres mijanceres cabent unes en altres cinc arrobes d'oli, quatre buides, una ab dos arrobes d'oli.

Item una antorchera de llautó ab tres llunes a la moderna usada.

Item tres gerretes mijanceres per a tenir olives usades.

En lo pati de part de dins de la casa fonch atrobat:

Quatre sacs plens de forment, hi haura uit cafissos de forment poc més o menys.

A la porta fonch atrobat:

Una [cisa] en la qual hi haurà quinze cafissos de forment.

Item sis cadires de corda usades.

Item tres cabasos de palma usats.

Item quatre cànters de terra usats.

Item dos dotzenes d'escudelles obra de manises.

Item mitja dotzena de plats.

Item una pastera tombada ab tots sos aparells usada.

Item una tauleta ab son calaix de pí usada.

Item una gerra aiguadorera cavent uit càrregues d'aigua.

En lo celler fonch atrobat:

Dos botes vinaderes a 45 cànters cadascuna, buides.

Item quatre gerres bladeres buides.

Item una gerra vinagrera cavent 30 cànters poc més o menys.

Item dos gerretes mijanceres velles y molt ruins.

Item dos gerretes velles per a posar segó.

Item un cosi gran per a la bugada.

Item dos parells de portadores de cercols de fusta usades.

Item una caldera de coure cabent quatre cànters.

Item una pastereta d'increspar d'una peça.

Item dos taulells de portar pa al forn usats.

En la cuina fonch atrobat:

Dos ferros de cuinar vells.

Item dos asts y un xiquet de ferro usats.

Item un caldero mijancer usat.

Item una conca de coure mijancera usada.

Item dos graelles y un ost de ferro usat.

Item dos morters de terra usats.

Item un morter de pedra.

Item tres cassoles grans y dos xiquetes de terra.

Item sis perols grans de terra y un mijancer.

Item un plat blau gran.

Item una dotzena y mitja de plats grans y xiquets de manises.

Item set olles usades entre grans y xiquetes.

Item dos talladors de fusta usats.

Item dos llibrells de terra, un enbernisat.

Item una paella de ferro usada.

Item dos mans de morter de fusta.

Item uït culleretes de fusta velles.

En lo sostre de la casa foren atrobats los béns següents:

Cinquanta càrregues de garrofes poc més o menys.

Item una escala de fusta de cinc escalons.

Item dos sàrries fermateres usades.

En lo estable fonch atrobat:

Dos rocins lo un pel gris vell y lo altre negre y clos, ab sos aparells y mantes de màrfega velles.

Item una somera tornera pel negre closa ab sa albarda usada.

Item dos aladres de parell ab ses relles usats.

Item un jou castellà.

Item un aladre de timons ab son jouet y aparells usat.

Item sis gallines, un gall.

Item una llegona.

Item un sganxos per a traure fem usats.

Item una aixada escarpellada usada.

Item una destral, un dollet usats.

Item una corbella, una flaç usades.

En lo menjador fonch atrobat:

Sis cadires grans de repòs de cuiros negres usades.

Item sis taburets de fusta de nogal usats.

Item una cadireta de repòs mijancera vella.

Item una tauleta de fusta de pí usada.

Item un bufet de nogal mijancer ab ferros usat.

En lo tinell foren atrobats los béns següents:

Dos barrals.

Item dos taces de vidre.

Item dos gavinetes ussats.

En lo aposento davant lo menjador fonch atrobat:

Cinc taules y dos petges de fusta de pí usades.

Item tres matalafs de llana ussats.

Item dos llansols de llens de casa de dos teles y mitja ussats.

Item una flacada blanca ab vies usada.

Item dos botanes de coixí ab ses coixineres de llens de casa usades.

Item un quadro Eque Homo a'oli ab sa guarnició.

Item sis quadrets mijancers pintura a l'oli ab guarnicions negres ussats.

Item dos quadros mijancers estampes de paper ab guarnició negra.

Item dos quadrets de paper.

Item un quadro de la Verònica ussat.

Item un quadro prolongat ab les figures de Sant Nicolau, Sant Miquel y Sant Roch.

Item una creu de fusta de noguer ab Cristo pintat al viu.

Item una piqueta de terra per a tenir aigua beneida usada.

Item un espill mijancer ussat.

Item una caixa de fusta de pí, servia per a tenir fruita, ab pany y clau mijancera usada ab:

Dos parelles de canelobres de llautó ussats.

Item una capsula ab molts acts y papers.

Item una tembladereta de plata.

Item quatre culleretes de plata, tres antigues, una de patilla.

Item 25 reals.

Item una caixa gran de fusta de albe ab la cuberta de fusta de pí ab pany y clau usada amb:

Dos peces de llens de cànem tirant cascuna set vares.

Item una mantellina antiga de tafetà blau usada.

Item una tovallola de llens de compra de bateig ab una randeta.

Item un bavonsall, gambeix, braga y bena.

Item unes estovalles de bufet de tres alnes cadascuna usades.

Item un davantdellit barrat de llens ussat.

Item un llansol de llí net de tres teles ab risso per les custures y frangeta per la vora.

Item un llansol de llens de cànem de tres teles ab una riseta per les custures.

Item dos llansols de brí de cànem de tres teles ab randeta per les custures, nous.

Item una saboyana d'estamenya plana vella.

Item un baló y ropilla d'alducar negre ussat.

Item un gipó y mànigues de seda de casa ussats.

Item un baló y ropilla de volta negra molt usada y tot sense mànigues.

Item uns saraguells y capa de vintydotze usada.

Item una caixa de pí gran usada ab pany y clau amb:

Un cubertor y davantdellit de seda de casa verd ab franja verda.

Item un cubertor y davantdellit de terrat de seda de casa nou ab franja vermella.

Item un cubertor de filadís de terrat blau ab franja de blanch y blau.

Item una tovallola de cambray d'alemaña guarnida de randa.

Item una tovallola ab risso noguerat blanch y nou.

Item un llansol de tres teles negre de sofre ab randa per la vora.

Item un llansol de llinet de tres teles ab randeta per les custures nou.

Item un cubertor de pallolat de mostra a la mandesca ab una randeta entorn usada.

Item un llansol de tres teles ab encaix de cànem ussat.

Item un joch de coixiner de ruya ussat.

- Item un davantal de terrat y vert de dos teles de seda de casza ussat.
- Item dos camises de dona de llens de casa ab mànigues primes noves.
- Item un parell de topins ab vies de plata vells.
- Item una saboyana de merendillo d'alducar picat vella guarnida ab un pasamanet.
- Item una saboyana de mija volta de vaieta guarnida vella.
- Item una basquinya y un gipó negre ussat.
- Item unes estovalles de bofitillo de cordonet tirant sis pams mostreades ussat.
- Item un davantdellit tot de risso de mostres ab la caiguda de risso nou.
- Item dos coixineres de llesn de compra ab ullets, noves.
- Item tres alnes de brí de cànem en peça.
- Item unes estovalles de bufet tramades d'estopa mostreades noves.
- Item dos dotzenes de filosa ab maduixes de cànem de casa.
- Item dos galteretes de llana usades.
- Item un parell de mànigues de seda de casa velles y rohins.
- Item un mantell de filadís cap y vell.
- Item un mocador ab randa nou.
- Item una camisa y saraguells de llens de compra d'home molt vells.
- Item un tros de llens de cànem tirant tres alnes.
- Item un parell de calces d'estam negres usades.
- Item un parell de sabates usades.
- Item una canasta de canya usada.
- Item un manto de filadís ussat.
- Item un punyal vell.
- Item unes faldetes d'estamenya de Sant Matheu, usades.
- Item un sombrero d'home entre fí ussat.
- En lo aposento de part de dins de la casa fonch atrobat los béns següents:

Uns caxons de dos caixons vells rohins ab:

Tres botanetes y altres anbaraços de poca monta y dos bancals de fil y llana ussats.

Itemun sendrer ussat.

Item un gipó d'home de filadís morat sense mànigues ussat.

Item una cadira de costelles de fusta de pí vella.

Item un empostat de llit de cinc taules y dos petges ussat.

Item un matalaf de risso y una màrfega y dos botanes de risso ussats.

Item un llansol de tres teles d'estopa ussat.

Item una flasada blanca vella.

Item dos cortinatges de paper.

Item una caixeta de pí vella buida.

Item uit taleguetes d'estopa, sis de quatre barcelles y dos de set barcelles usades.

Item una caixa gran de fusta de pí ab pany y clau antiga amb:

Un cortinatge de filet ab barres de risso ab randa tot complet ussat.

Item una tovallola de clau de caps de risso usada.

Item dos tovalloles de bufet d'estopa mostresades de quatre alnes cadascuna usades.

Item dotze torcaboques sis de cotó, sis d'estopa ussats.

Item cinc camises d'home de llens de casa usades.

Item dos saraguells de llens de casa d'home ussats.

Item quatre camises de llens de casa de dona usades.

Item una camisa de dona de llens de casa ab mànigues de llesn de compra nova.

Item dos coixineres de llens de casa ab dos gallerets ussats.

Item tres llansols de llens de casa de tres teles cadascú ussats.

Item dos draps de paret de fil y camisetes de terrat y groch usades.

Item una caixa de pí gran ab pany y clau ab la roba que se ha de donar a Maria Castellet filla y llegatària del defunt de lo qual sen farà mensis quant sentregarà a la dita Mari Castellet en la època que fermarà.

En lo aposento frnte de dita casa fonch atrobat:

Un empostat de llit de quatre taules y petges ussat.

Item un matalaf de risso ussat.

Item una màrfega d'estopa usada.

Item dos llansols de llens de casa de tres teles ussats.

Item una flacada blanca usada.

Item un cubertoret de camisetes vell.

Item una cadireta de volta usada.

Item deo botanes ab ses coixineres de risso ussats.

Item unes alforges morellanes usades.

En la cambra de dalt fonch atrobat:

Dos andanes de cinc cañissos de fer seda.

Item una cadira de costelles de pí vella.

Item deu càrregues de garrofes poc més o menys.

Item dos coladors y un garbell ussats.

Item dos exartells vells.

Dos alqueries en les quals estroben los béns següents:

Sis forques per a ventar.

Item una forca pallera.

Item una forca de donar garbes.

Item un arer nou.

Item una pala usada.

Item una pallera de palla que y haura 30 o 40 eixabergues poc més o menys.

Item dos exabergues noves.

Item una barcella de mesurar forment vella.

Item un mig almut ussat.

Item dos garberes de cànem proseydes de 14 fanecades de terra que tenia sembrades ço es, set en dita alqueria y set en la terra de la dita Maria Castellet.

En una de les alqueries fonch atrobat:

19 fanecades de terra y una basa d'amerar cànem en la partida Safra affrontant ab terra de la herència y de la dita viuda.

Altra alqueria ab los béns següents:

13 fanecades de terra affrontant ab les altres terres a un costat y al camí dels molins alatre.

Item mig quartó d'olivar en Coscollosa.

Item un quartó d'olivar y garroferal en Casba.

Item dos quartons de vinya y garroferal en la partida del pinar.

Item quatre jornals de garroferal en Santa Madalena.

Item dos casetes en lo arraval de Sant Fèlix.

Document 6.

Inventari dels béns d'Isabet Anna Hernades i de Simó, viuda. ACCC, documentació notarial. Notari Francesc Joan Navarro signatura 9411. 11/04/1682.

En la entrada de la casa fonch atrobat:

quatre cadires de cordes usades, una taula de fusta de pi usada, dos taulells de portar pa la forn.

Item una pastera plana de pi usada, un sedas ussat, un cernedor ussat.

En el raco fonch atrobat:

dos sacs de llens de forment cabent sis cafissos.

Item una sac cabent tres cafissos de fesols blanchs.

En la cuina fonch atrobat:

dos dotzenes de plats de manisses grossos ussats, mija dotzena d'escudelles demanisses usades.

Item quatre olles noves de terra.

Item un llibrell vert mijanser ussat.

Item dos cubertore usades, una gerreta, dos cullers de fusta ussats.

Item una dozena de cullers de fusta usades y grosses.

Item una pichera de vidre.

Item una escopidera de vidre.

Item una antorchera de vidre de dos llums.

Item un aventosa de vidre.

Item uns ferros de cuinar vells, una coladora de coura, dos cresols ussats.

Item un morter de terra ab sa made fusta.

Mes a dins de la cuina en un retiro o apossiento fonch atrobat:

un empostat de pi de cin taules y dos petjes ussat.

Item dos matalafs de llana, una marfega de llens de casa usada plena de palla.

Item un davantdellit de filet ab vies blaves de coto ussat.

Item tres coixins plens de llana.

Item una flasada blanca vella.

Item una creu de fusta ab la image de Cristo crifixicat.

Item un embut de mesurar oli, una gerra oliera buida.

Item una taça gran de vidre, una taça xiqueta de vidre, un orinal de vidre ab funda.

Item tres talequetes de llens usades.

Item un sombrero ussat.

Item dos parelles de sabates de home.

Item una caixa mijancera ab dos camisses de dona usades de llesn de casa, quatre torcaboques de fill y estopa, un cubertor vert de vaita nou, un gipo de dona de chamellot vermell sense manegues, un manto de filadis ussat, una capa vella de drap ampla.

En el pati fonch atrobat:

un rossi.

Item un aladre ussat.

Item una llegona.

Item una eixada usada.

Item una rella usada.

Item una agranma usada.

Item sis arroves de canem en garba i agramar.

Document 7.

Inventari dels béns de Maria Castell, AHMC, documentació notarial.
Notari Francesc Alonso sig. 331. 14/04/1684.

Primo una casa en la Parroquia de Sant Nicolau d'una navada al carrer que
travesa del forn de Reus amb:

Primo en la entrada fonch trobat:

un oro de canya fixat enterra buit.

Item tres cadiretes de corda velles.

Item una tauleta de fusta de pi vella.

Item altra tauleta usada.

Item un aladre.

Item un jou de parell.

Item un llegona usada.

Dins de la casa fonch trobat:

En la entrada fonch trobat dos canters tapats ab una tovallola, en lo
escudeller de dita entrada.

Item vuit escudelles mijanceres de manisses.

Item nou plats mijancers de manyes.

Item una tovallola de clau penjada usada.

En lo passet davant la cuina fonch trobat:

una banqueteta de fusta de pi.

Item una bota cabent cinquanta canters de vi.

En la cuina fonch trobat:

cinc olles grans i mijanceres.

Item un morter de terra y made fusta.

Item una eixada ampla vella.

Item uns ferros de cuinar vells.

Item una gerra de aigua cabent tres canters.

Item una paella vell y foradada.

En la entrada fonch trobat:

uns saraguells de drap.

Item un gipo de home de alducar vermell ab manegues amples de tafeta brot vell.

Item una capa de pebret vella.

Item un llansol de llens de casa de tres teles usat.

Item un gipo de dona de color musco de alducar y seda ussat.

Item un davantal de seda blau vell.

En lo apossiento damunt la entrada fonch trobat:

tres quadros al oli vells ab les imatges de Nostra Senyora del Roser, Sant Serafí i un Santo Christo.

Item una caixa de fusta de pi vella ab una ropilla y un saraguell de alducar nous, una tovallola de risso usada, un vestit negre de dona ussat aço es gipo de tafeta y faldetes de alducar, un guardapeus de filadis vert ab dos grasvats de un ordre usat, un llansol de llens de casa de tres steles nou.

Item una caixa de fusta de pi usada ab una camissa de home de llen de casa vella.

Item un empostat de cinc taules y dos petjes de pi vell.

Item un matalaf de llana usat.

Item un bancal de llens ab vies de color groc y pardo.

Item un cubertor de valleta roig vell.

Item una pastera de pi plana vella ab sedas y sernidor vells.

Item un taulell de portar pa al forn ussat.

Item un mantocapa de filadis ussat.

Item un cresol vell.

Item dos talequetes de llens de casa usades.

Item un vestit de estam y seda de home de chocolate y negre.

Item tres llansols de llens de casa usats.

Item un rossi pel roig mijancer vell valent 7 lliures.

Item un rossi pel negre mijancer valent 15 lliures.

Item un quartó de terra horta en partida la Plana.

Item un quartó de terra en Rafalafena amb 9 sous de cens al benifet de mosen Gabriel Mas clergue de la vila d'Almassora.

Item un quartó de marjal en Ramell, un quartó de terra en la Comanda de fadrell.

Item tres quartons de terra horta en terme d'Almassora.

Item un quartó de terra en Almassora affrontant baix la cèquia de Benafelí.

Item un quartó de garroferal en Benicàssim.

Item un quartó de garroferal en la partida del Pinar.

Amés tots los bens del seu sogre Joan de Viciano:

Item un quadre amb bastiment a l'oli de Sant Lluís Beltran, vell.

Item un sac de borres per a tenir forment fet en casa.

Item una saboyana negra.

Item un quadre ab bastiment al oli.

Item un llansol de llens de casa usat.

Item una taleca de llens de casa cabnent quatre barcelles usada.

Item una peceta de llens de casa de cor de canem de sis vares y un pam.

Item unes estovalles de cordonet velles de sis apms.

Item dos torcaboques de coto y fil usats.

Item un bancal de llana i fil ab vies de verd y narandades.

Item una tovallola de risso usada.

Item una cadira de cordes.

Item una caixa de pi vella.

Document 8.

Inventari dels béns d'Esperança Peña, AHMC, documentació notarial.
Notari Francesc Alonso, sig. 334. 03/05/1692.

Primo una casa franca en Sant Agostí al carrer Calderers de la qual sestà
devent al pare fray Blay Selma religiós del pare Sant Agostí 77 lliures.

En la entrada de la casa fonch atrobades set cadires de corda ussades, un
aladre de parell amb dos relles ussat, un bou de parell ussat.

Item una tauleta de pí.

Item una tauleta de pí ussada.

En lo apossiento de la entrada fonch atrobat:

Un llit amb quatre taules y dos petges de pí ussat.

Item un matalaf ussat.

Item una màrrega de llens de casa ussada.

Item tres quadros a l'oli ussats.

Item una caixa de pí amb pany y clau amb:

Onze camises d'home de llens de casa usades.

Item nou saraguells de llens de casa ussats.

Item quatre llansols de llesn de casa, dos tramats y dos grocets ussats.

Item un cibertor de fil y llana roig y groc ussat.

Item una caixa de pí vella sense pany.

En la cuina fonch atrobat:

Una pastera vella sense petges usada.

Item un cernedor, un sedàs.

Item dos taules de portar pa al forn usades.

Item una caldera de coure cavaent quatre cànthers d'aigua.

Item un caldero d'aigua cavent un cànther ussat.

Item quatre cànters de terra.

Item dotze plat de manises.

Item dotze escudelles.

Item onze olles.

Item tres coixins de llens de casa ussats.

Item uns ferros de cuinar ussats, uns ganxos de girar fem.

Item dos eixades amples.

Item dos llegones.

Item una eixada estreta.

Item un eixartell.

Item un burro pel pardo clos.

Item un rossí pel castany clos.

Item dos albardes de dits animals usades.

Item dos sàrries usades.

Item un manter de mànega ussat.

Item cinc talegos, dos de mànega y tres de llens de casa ussats.

Item sis gallines, un gall.

Item un cibertor de seda vermell nou.

En la herència fonch atrobat los béns següents:

18 fanecades en Ramell, se deuen a mosen Nicolau Caperó 100 lliures i al convent de Sant Agostí un censal de propietat de 14 lliures.

Item mig quartó d'olivar en la Font de la Reina, divent al convent de Sant Tomàs de Aquino un censal de 5 lliures.

Item un quartó de garroferal en el Bovalar.

Document 9.

Rectificació del testament de Pere Català, AHMC, documentació notarial.

Notari Pere Giner sig. 258. 06/05/1637.

“.....llegue a la dita ma muller Esperança Calbo 10 lliures y 10 sous renda per any y dos cafissos y mig de forment bo net cada any. Lo qual llegat li fas per lo molt amor y voluntat li tinch y pera ajuda de costa de lloguer de casa y de sos aliments.... Item recordantme que en la clàusula de institució de herència del dit testament per quant yo y la dita ma muller estant agermanats en tots los béns que durant nostre matrimoni havem guanyat y augmentat per evitar plets y questions entre mos hereus y los hereus de la dita ma muller,....., vull y man que per la hereva mia desuscrita, no li sia fet contrats algú a la dita ma muller en continent que yo sia mort vull sia señora absoluta de dits béns especificats en dita clàusula hereditària”.

Document 10.

Rectificació del testament d'Elisabeth Juncosa i de Català, AHMC, documentació notarial. Notari Pere Giner, signatura 261, 30/12/1640.

“ Darrerament per quant ventme en necessitats y treballs y haventme induyt Marianna Beltran muller de Nicolau Fuster espardenyer de la present vila, ab promeses quem alimentaria en sacasa y companyia de tot lo necessari durant ma vida, fui donació universal ab acte rebut per Pere Romeu notari a la dita Marianna Beltran so al dit son marit, de tots mos béns ab dit pacte de que ma habuessen de alimentar tota una vida y després ab moltes persuasions me feren insinuar dita donació en poder del Justícia y després de feta dita donació sols me han alimentat cosa de tres mesos y ab mals tractaments que me han fet, me han despedit de sa casa sens haverme alimentat com tenien obligació, per ço y considerant que ab engany y perficacions me feren fer dita donació en quant de dret y justícia tinga lloch, revoque y vull haver per revocada dita donació y que la dita hereva mia inseguit ma voluntat la faça revocar y anullar en quant sia possible”.

Document 11.

Testament d'Elisabet Joan Miravet, viuda de Bernet de la Fita, sombreroer de Castelló, HMAC, documentació notarial. Notari, Josep Grau, signatura 123, 1651/01/12.

A la neta Francisca Alonso, filla d'Antoni Alonso, sombreroer i de Maria de la Fita li deixa el que resulte de vendre la roba usada que posseeix; un gipó, saboiana, faldetes, mant, etc. en almoïna pública amb la condició de què la hereva universal (Elisabet de Bech) institueixca un cens mentre aquesta no es case i haurà de guardar per a aquesta un sou per lliura per any que passe.

“ ...que yo tinch en una caixa, venentsetota la dita roba en publiques almonedes y vull y man que la cantitat prosehida de la sobre dita roba tinga obligacio la hereva mia davall escrita de donar la a la dita Francisca Alonso maneta sempre y quant aquella pendra estat, juntament ab lo interes de un sou per lliura per cascun any del temps que dita hereva mia daval escrita se servira de dita cantitat y si aquella no sen voldrà servir, tinga obligació de carregar dita cantitat en lloch y part segurs y guardar los interesos y propietat per a quan la dita Francisca Alonso pendrà estat...”.

Document 12.

Testament de Maria Blasco, viuda de Jan Cardona de Castelló, AHMC, documentació notarial Notari Gaspar Severach, signatura 202, 1701.

Done al fill Jaume “ un doblon de oro en espessie sencillo por qualquier parte y porsion de de legitima y otro qualquier derecho, que en mis bienes pueda pretender y le competa, por quanto al tiempo que el dicho Jaime Cardona se casó, así su padre como yo le dimos quanto le podiamos dar.”

A l'altre fill Miguel “ un horno de fabricar ladrillos con todo su aderente que tengo detrás del convento de San Francisco..”, llegat que li fa per tot i qualsevol dret que puga pretendre en els seus béns, “ excuyendole como le excluyo de mi herencia para que en lo demás de lo contenido en este legado le repudie y se tenga como adeseredado, como de efecto le des heredo, por aver estado y ser muy des obediente a sus padres de manera que en sierta ocasion tuvo atrevimiento de poner las manos sobre su padre y aver cometido muchas otras inobediencias contra el dicho su padre y contra mi.”.

Document 13.

Procés d'aliments de Pere Castell, tutor i curador d'Ursola Castell, AHMC, Processos, 29/09/1594.

“...proposa [davant del Justícia de la vila de Castelló] que la dita Ursola Castell menor, es de edat de deu anys y aixi pera alimentar aquella atesa la sua edat y hacienda sen necessaries dotse lliures pera sustentar aquella de menjar y beure y tenirla en casa ab la qual quantitat Na Ursola Vilarroig y de Castell, sa mare, se ofereix tenirla y alimentarla en lo modo sobre dit y ço sia lo menys per ques pot tenir y alimentar...”.

Document 14.

Demanda de Nicolau Arrufat, cavaller, casat amb Maria Sorolla. Contra Isabet Fores i de Coll, AHMC. Processos, 16/09/1594.

En el moment del casament de Maria Sorolla, sa mare Isabet Fores “... prometre e fonch contenta de donar e constituir un e per dot de la dita Maria Sorolla y de Arrufat llur filla de aquella, trenta milia sous reals de Valencia y ab la sobredita constitucio de dit eo promesa, fonch clos y consertat lo desusdit matrimoni [...] fonch per dita part adversa procurat que perque son marit no sabes que ella havia donat dits trenta milia sous a sa filla sino sols vint y quatre milia sous, que dites cartes de constitucio de dot fosen sols de dites vint y quatre milia sous [...] amb promesa de pagar la resta per parts anuals”.

Document 15.

Procés de Josepa Bosch, muller de Josep Mollon, contra Antonio Gil Albeitar, (deudor de Josep Jover sobre el dot de Josepa Jover), AHMC. Processos, 1720.

En 06/09/1718, Josep Jover va donar paraula de casament a Josepa Bosch prometent-li 130 lliures.

“... despues de largas conferencias, ajuste y quede convencido con Josepa Bosch y los parientes de esta, que por quanto dicho M. Joseph Jover avia dado palabra de casamiento a la dicha Josepa Bosch y solicitando tan publicamente el quererse casar con ella y no ser conveniente para uno ni para otro, por tanto la dicha Josepa Bosch desistio y libro de la palabra y obligacion le tenia Joseph Jover, con tal condicion que se le huviessen de asegurar los bienes de Pascual Jover su hermano...”

Josepa Bosch “... haviendome dado palabra de casamiento don Josep Jover, hijo legitimo y natural del ya difunto don Felipe Jover y doña Thomasa Escorcia, antes de poderse efectuar aquel, muchos parientes y personas propias del otro don Josep Jover se aplicaron por diferentes caminos y medios a conseguir de mi para que librara al [dicho] de la palabra me avia dado y obligacion que tenia de casarse conmigo, lo que pudieron lograr de mi con el motivo solo y asegurado, assi el dicho don Josep Jover como la dicha doña Thomasa Escorcia su madre, y don Pascual Jover hijo y hermano respectivamente del dicho, pagar ciento treinta libras moneda de este reyno.....se me satisfazieran dichas ciento treinta libras del cierto debitorio que Antonio Gil Albeitar, vecino de esta villa esta deviendo al dicho don Pasqual Jover...”.

Document 16.

Procés de Joana Anna Vidal, viuda de Geroni Rubert, contra Miquel Rubert, cunyat. AHMC. Processos, 12/07/1623.

Joana Anna Vidal referint-se a la filla més menuda, nascuda en abril d'aquell any, de les tres que té, “ dita proposant la cria y alimenta y encara que generalment les mares tinguen obligacio de criar sens aliments a sos fills mentres les donen de sa llet, empero dita proposant esta impossibilitada per a haver de prestar a sa filla aliments de llet per no tenir sustento per a si com nol te, per ço que les tres centes y sinquanta lliures que se lian restituit de sa dot se li an donat y pagat ab cens, mobles y terres de les quals non pot tenir fruits fins al mes de juliol del any 1625 y ayxi per haver de sustentar a de anar a treballar al camp, com de fet a agut de anar a espigolar tot lo temps de la sega, en evident perill de dita Madalena Rubert sa filla, y ayxi per a ques pugua criar seli deuen pagar a dita proposant aliments o donarla a una dida per a que la crie y alimente pagant lo curador [de la herència] lo que se acostuma a pagar.”

Miquel Rubert “... que la dita Joana Anna Vidal se es bastant pera sustentar no sols a la dita minor, empero encara que fosen dos mes [...] per a criar y beneficiar a sos fills te obligacio de valerse de algun treball y fer fahenes dins de les portes de sa casa, que les dones honrrades soles y acostumen fer, que es cosir y filar y altres fahenes com semblants ab les quals se poden sustentar [...] y ha moltes viudes honrrades les quals posen y viuen ab faenes que fan de ses mans sens tenir aquelles altre patrimoni...”

Document 17.

Procés de Maria Cano, viuda, contra Francisco Monfort, espardenyer.
AHMC. Processos, 1730.

“ francisco monfort, alpargatero, mozo soltero morador de esta villa de castellon de la plana y preso en las carseles reales della, ante vmd paresco y como mas aya lugar en drecho digo: que maria cano viuda y vecina de esta villa se jacta y publica que yo le habria dado palabra de casamiento como la habria conosido carnalmente lo qual es contra la verdad respecto de que ni uno ni otro he executado [...] pido que auida sumaria informacion de testigos al tenor de este pedimeinto y constando por ella en lo que baste desida darme libertad a lo menos confiadores de la carcel en que me hallo y mandar a la dicha maria cano que dentro el termino al vmd bienvisto ponga formalmente la accion o demanda que tviere que eintentar...”

Maria Cano: “... haviendome galanteado con la intension y expresion de casarse conmigo y con esse fundamento, hablado y conversado con aquel asi de dia como de noche asolas por las calles o en las posadas, hallandome yo sirviendo en la casa de d. manuel mas ya difunto de essa villa una noche me previso baxasse yo a una cosina que se halla en el saguan de dicha casa, en donde hallandonos solos y apartados del comercio de los demas habitantes, con palabras persuasivas y baxo la palabra siempre de casarse conmigo, me conoció carnalmente cometiendo el delito de estupro, practicando lo mismo en otras ocasiones, asi en la huerta de essa villa como en la casa de mi morada introduciendose para ello por el cerrado...”.

Vicente Soler llaurador i Joseph Soler llarador: “... estando en una heredad de pedro breva notario que la tiene en la huerta de sta villa baxo el molino

del gombau [...] oyo que junto a una higuera que hay en un campo que estaba sembrado de cañamo oyo razones de personas y aviendose acercado el testigo a poca distancia de donde podia oir y percibir lo que se hablaba y ver lo que los que estaban en conversacion hacian de donde conocieron que los que hablaban eran francisco monfort y la dicha viuda y entre otras razones oyo el testigo que la dicha viuda le decia a dicho monfort que quando se habian de casar y dicho monfort le respondio que para feria de castellon de este año y ella le respondio que ya le habia dado palabra que para el dia de san juan pasado se avian de casar y que ora decia que para feria de modo que me engañas [...] vio el testigo que el dicho monfort conocio carnalmente a la dicha vida estandolo mirando el testigo y assi que concluyeron su acceso el testigo fue a donde estaban [...] y les dixo como ade llover y se hazian aquellas picardias y que dicho monfort le respondio que el buscava el fuego para no dar en las brasas y que npasando adelante la conversacion le confesaron los otros al testigo que entonces se conocieron carnalmente en el discurso de aquella tarde tres veces...”

VIII, APÈNDIX GRÀFIC

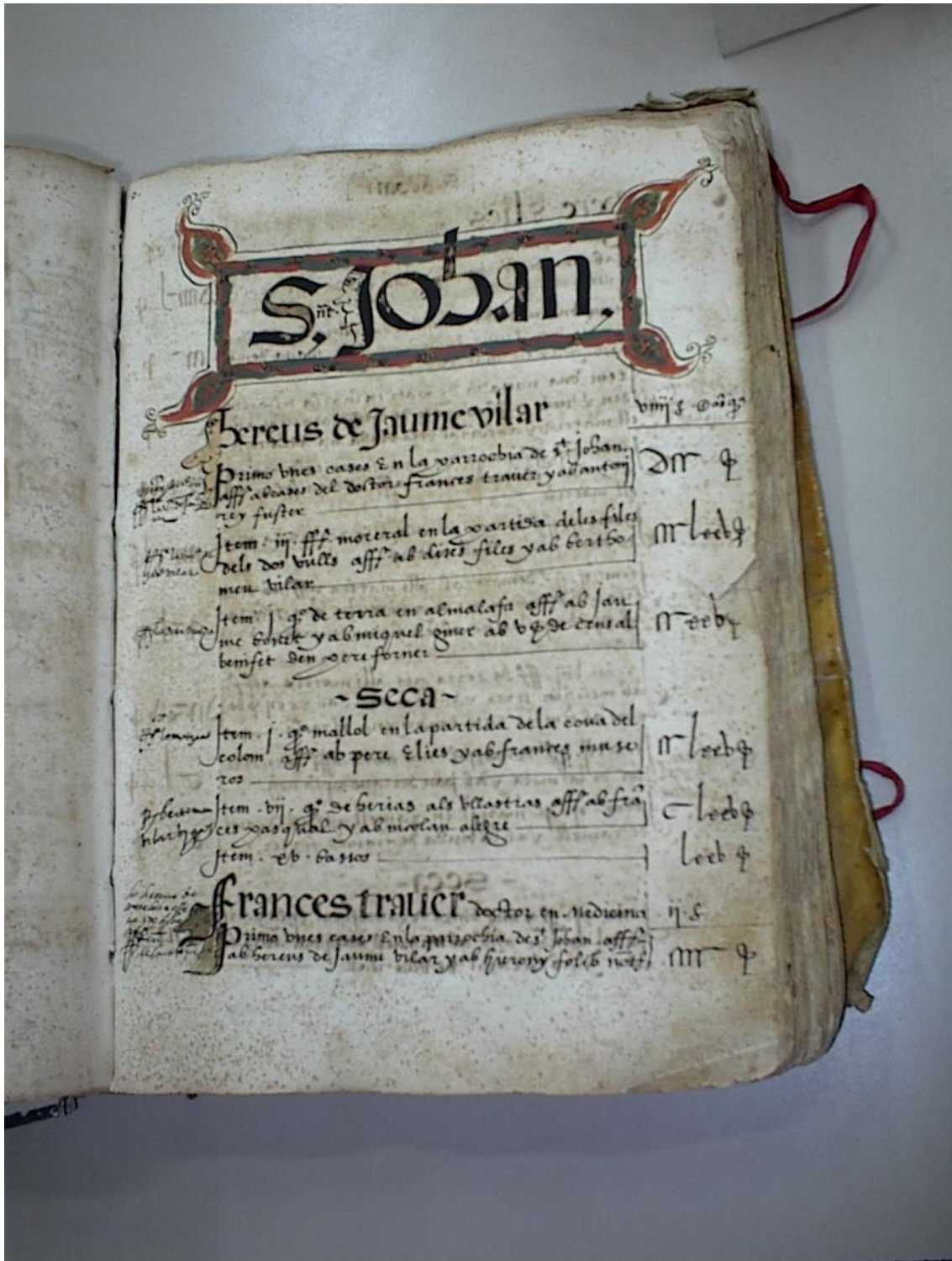
Imatge 1: Llibre de Peyta de 1588. AHMC

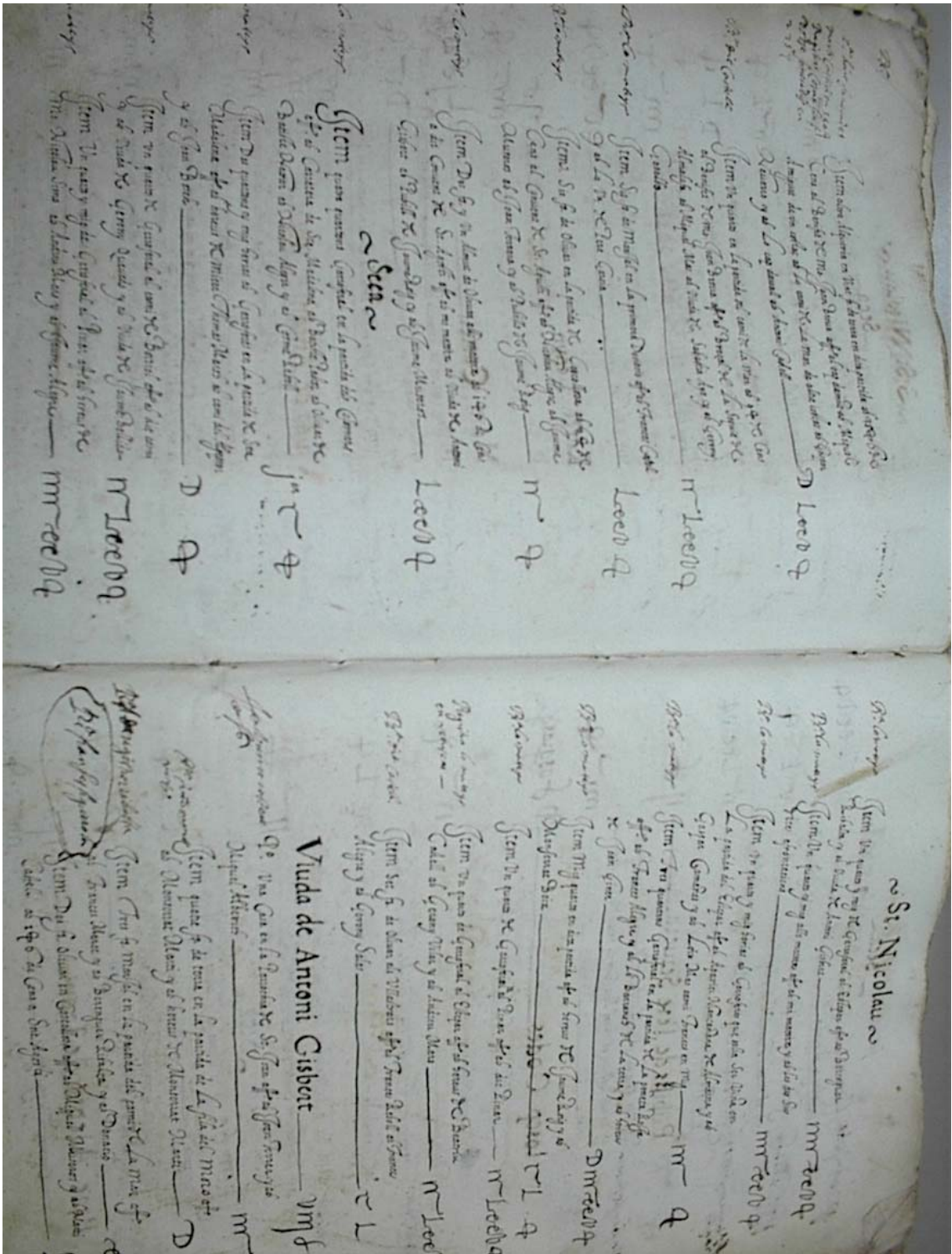
Imatge 2: Llibre de Peyta de 1588. AHMC.

Imatge 3: Llibre de Peyta de 1588. AHMC

Imatge 4: Llibre de Peyta de 1588. AHMC

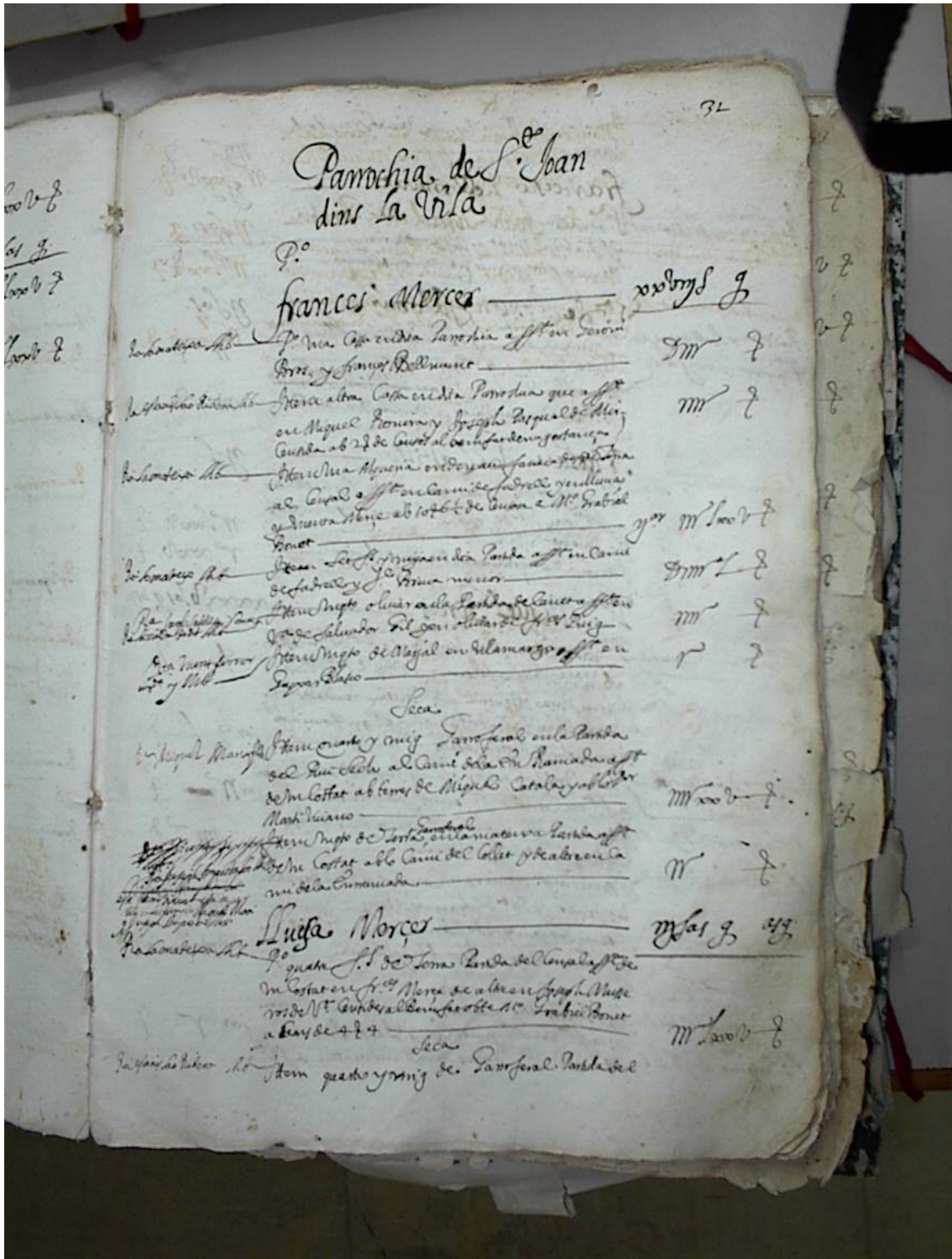

Imatge 5: Llibre de Peyta de 1632. AHMC

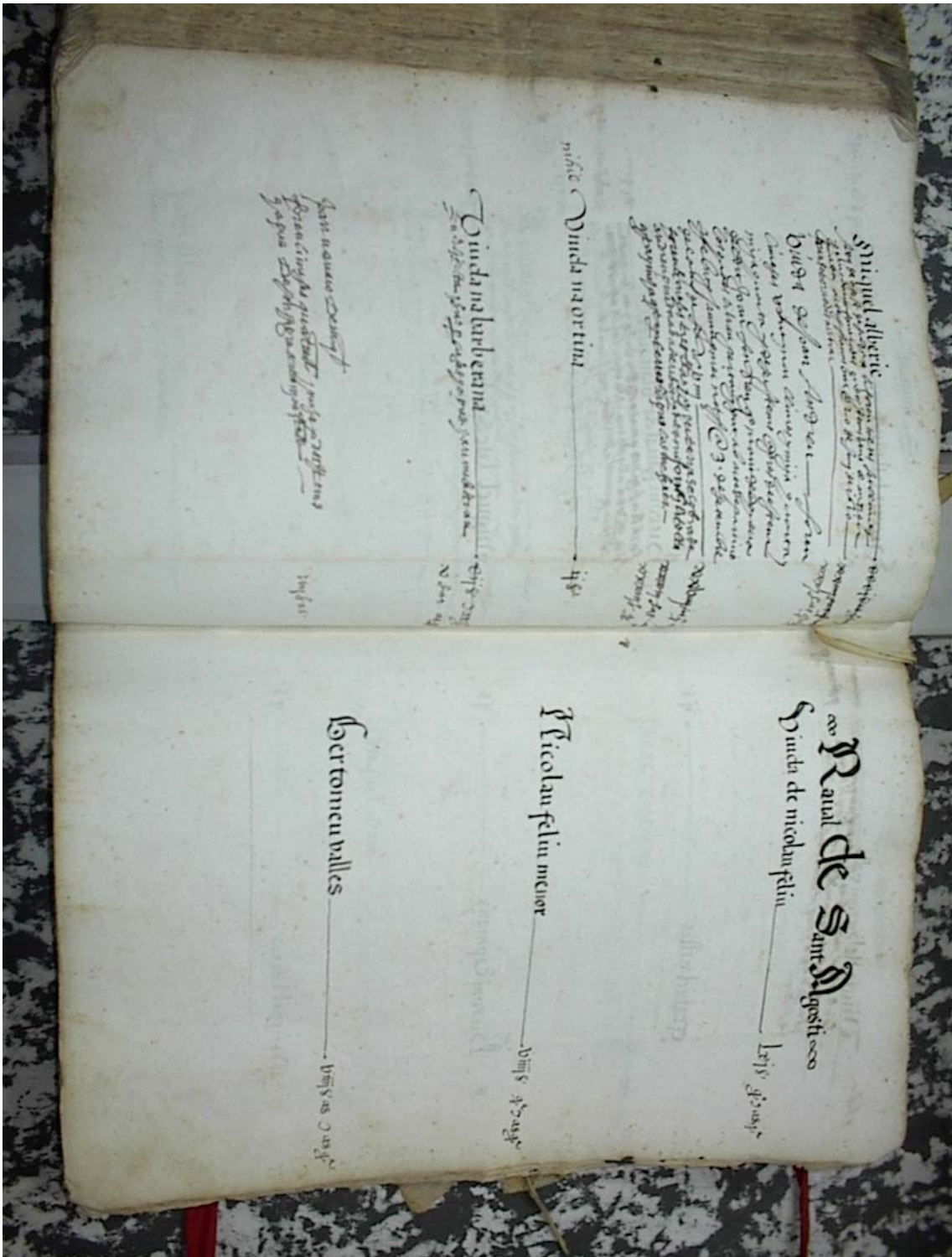
St. Nicolau

	Matheu Vilar	_____	η f
	Po. Ter Contruicio y Vynage	_____	m f
	Viuda de Vilar	_____	e f f g a g
976 m. 1000	Po. Una Casa en La parrochia de St. Nicolau en lo conde de mite	_____	m f
976 m. 1000	Item Un quarto de terra camí de fúerell conre ab Dos Saus y mig a	_____	m f
	Po. aff ab Andreu Vilomay y ab Joan Vilar menor	_____	m f
	Seca		
976 m. 1000	Item Sis quartos Gouffral ala parida de Sta. Malalena aff ab La redonda de Sta. Malalena y ab Joan Vilomay	_____	j d r l f
	Viuda de Antoni Catala	_____	e f f g a g
976 m. 1000	Po. Una Casa en La parrochia de St. Nicolau conre damido	_____	D f
	aff ab Joan Vilar y ab La Viuda de francis Tirado	_____	
976 m. 1000	Item Dos quartos de terra en La parrochia de St. Nicolau	_____	D m f
	aff ab Miquel Veciano y ab Pere Molino	_____	
976 m. 1000	Item Nou fo de terra en La parrochia parida aff ab La Viuda de Jaume Catala y ab Benigno Dabellat	_____	m f
976 m. 1000	Item Nou fo de terra en La parrochia de Sant aff ab La Viuda de Jaume Sabria y ab Pere Dautat	_____	n f
	ab tres Saus de Cenar	_____	
976 m. 1000	Item quatre fo y mig de Oliuier en La parrochia de Sant aff ab Pere Catala y ab Joan Nauarro	_____	n f
976 m. 1000	Item Un quarto de Masell en La parrochia de Sant aff ab Lo Escudo de Na Catalina y ab Pere Catala	_____	r f
del xpo de m. 1000 del xpo de m. 1000 del xpo de m. 1000 del xpo de m. 1000	Item quatre fo y mig en La parrochia parida aff ab Diego Quirelt y ab mi metrice	_____	L

Imatge 6: Llibre de Peyta de 1632. AHMC

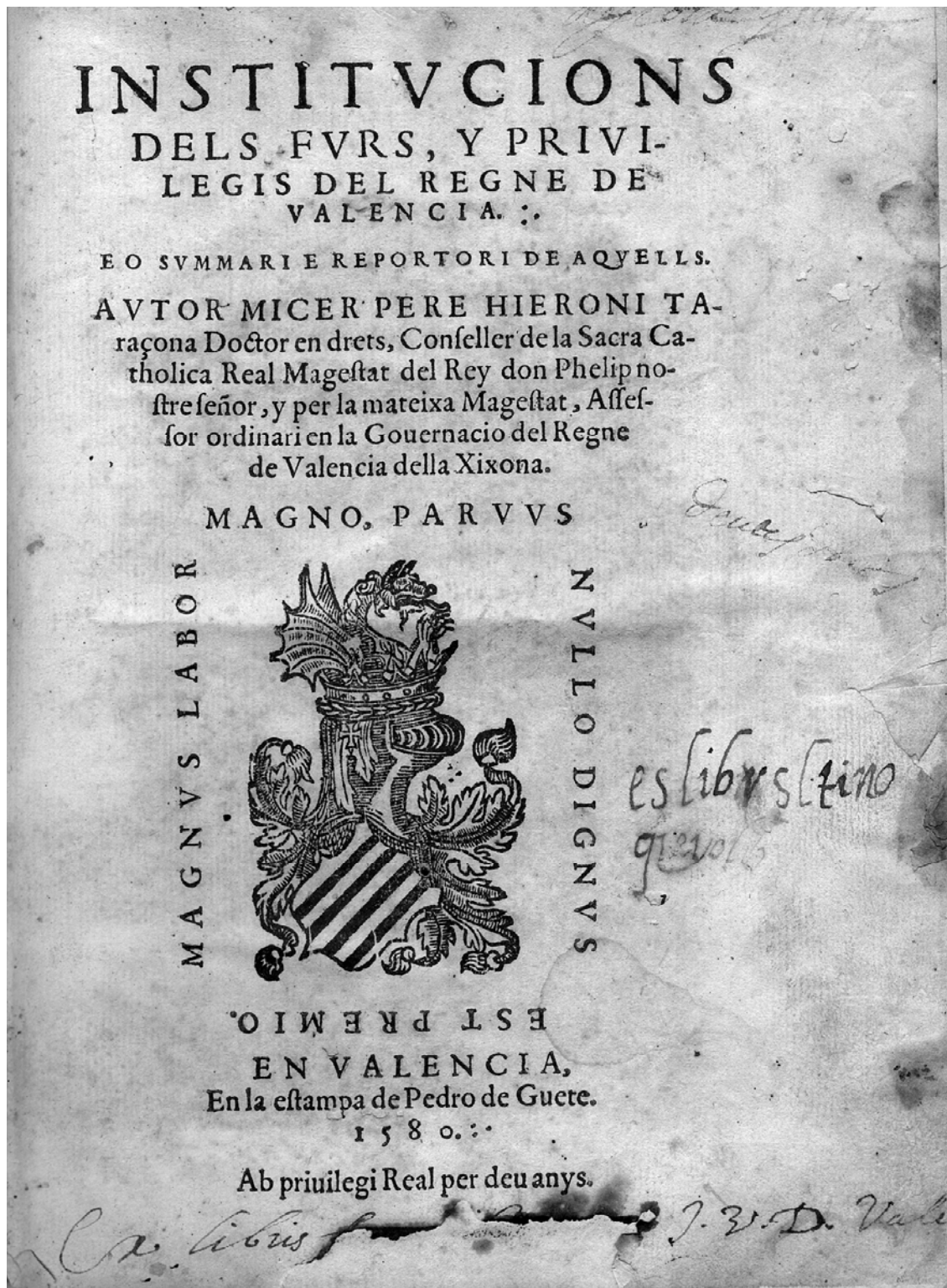
Imatge 7: Llibre de Peyta de 1692. AHMC

Imatge 8: Llibre de Peyta de 1692. AHMC

<p>Mateu Sançhis major <i>De 19 de febrer 1650. Juan de S. Juan y Juan de S. Juan hijos de Juan de S. Juan y de Catalina de S. Juan. Juan de S. Juan y Juan de S. Juan hijos de Juan de S. Juan y de Catalina de S. Juan. Juan de S. Juan y Juan de S. Juan hijos de Juan de S. Juan y de Catalina de S. Juan.</i></p> <p>xxxvij sars. viij</p>	<p>Jaume Andreu notari <i>De 19 de febrer 1650. Juan de S. Juan y Juan de S. Juan hijos de Juan de S. Juan y de Catalina de S. Juan. Juan de S. Juan y Juan de S. Juan hijos de Juan de S. Juan y de Catalina de S. Juan. Juan de S. Juan y Juan de S. Juan hijos de Juan de S. Juan y de Catalina de S. Juan.</i></p> <p>xxxvij sars. viij</p>
<p>Poulla de Miquel Sançhis <i>De 19 de febrer 1650. Juan de S. Juan y Juan de S. Juan hijos de Juan de S. Juan y de Catalina de S. Juan. Juan de S. Juan y Juan de S. Juan hijos de Juan de S. Juan y de Catalina de S. Juan. Juan de S. Juan y Juan de S. Juan hijos de Juan de S. Juan y de Catalina de S. Juan.</i></p> <p>xxxij sars</p>	<p>Barthelme Souci ciutada <i>De 19 de febrer 1650. Juan de S. Juan y Juan de S. Juan hijos de Juan de S. Juan y de Catalina de S. Juan. Juan de S. Juan y Juan de S. Juan hijos de Juan de S. Juan y de Catalina de S. Juan. Juan de S. Juan y Juan de S. Juan hijos de Juan de S. Juan y de Catalina de S. Juan.</i></p> <p>vij sars. viij</p>
<p>Miquel Piro D^{ra} on medicina <i>De 19 de febrer 1650. Juan de S. Juan y Juan de S. Juan hijos de Juan de S. Juan y de Catalina de S. Juan. Juan de S. Juan y Juan de S. Juan hijos de Juan de S. Juan y de Catalina de S. Juan. Juan de S. Juan y Juan de S. Juan hijos de Juan de S. Juan y de Catalina de S. Juan.</i></p> <p>xxxij sars</p>	<p>Viuda de Juan Ferrer forner <i>De 19 de febrer 1650. Juan de S. Juan y Juan de S. Juan hijos de Juan de S. Juan y de Catalina de S. Juan. Juan de S. Juan y Juan de S. Juan hijos de Juan de S. Juan y de Catalina de S. Juan. Juan de S. Juan y Juan de S. Juan hijos de Juan de S. Juan y de Catalina de S. Juan.</i></p> <p>vij sars</p>
<p>Juanes Souci <i>De 19 de febrer 1650. Juan de S. Juan y Juan de S. Juan hijos de Juan de S. Juan y de Catalina de S. Juan. Juan de S. Juan y Juan de S. Juan hijos de Juan de S. Juan y de Catalina de S. Juan. Juan de S. Juan y Juan de S. Juan hijos de Juan de S. Juan y de Catalina de S. Juan.</i></p> <p>xxxij sars</p>	

Imatge 9: Llibre de Compres i vendes de 1608. AHMC

Imatge 10: Portada del llibre de Pere Hieroni TARAÇONA, Instituciones dels furs y privilegis del Regne de Valencia, publicat per Pere Huete a Valencia el 1580.

Imatge 11: Casa al Carrer 9 de març, Castelló de la Plana. Es pot apreciar clarament l'estructura de la construcció.

Imatge 12: Casa al Carrer Sanahuja. Castelló de la Plana. Típica casa del nucli urbà antic amb dues altures i entrada per al carro.

Imatge 13: Cuina de casa, segles XV-XVIII. MEDCS

Imatge 14: Cuina de casa, segles XV-XVIII. MEDCS.

Imatge 15: Pastera i instruments de fer pa, segles XV-XVIII. MEDCS.

Imatge 16: Corbelles i falçs, segles XV-XVIII. MEDCS.

Imatge 17: Aixades i lligons, segles XV-XVIII. MEDCS.

Imatge 18: Aladres, relles, forcat i jous, segles XV-XVIII. MEDCS.

Imatge 19: Aixades, ganxos i dalla, segles XV-XVIII. MEDCS.

Imatge 20: Espardenyes de cànem, segles XVIII-XIX. MEDCS.

Imatge 21: Alqueria, Avinguda del Mar, Castelló de la Plana.

Imatge 22: Detall lateral del porxe d'una alqueria, Avinguda del Mar, Castelló de la Plana.

Imatge 23: Alqueria transformada amb corral i un espai adossat per a vivenda, Camí Donació, Castelló de la Plana.

Imatge 24: Alqueria de dues plantes, Avinguda del Mar, Castelló de la Plana.

Imatge 25: Séquies de terra de les moltes que encara es conserven a l'horta de Castelló.